

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

MAHİRƏ QULİYEVƏ

**AŞIQ YARADICILIĞI
VƏ DASTANLAR
ŞƏRQ POETİKASI VƏ
İSLAMİ DƏYƏRLƏR
BAXIMINDAN**

“Elm və təhsil”
Bakı –2016

Elmi məsləhətçi: **Məhərrəm QASIMLI**
Əməkdar elm xadimi, professor

Redaktor: **Qəzənfər PAŞAYEV**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Nəsib GÖYÜSOV**
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Səadət ŞIXIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

81 (09)
Q 86

290573

Mahirə QULIYEVA. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından.
Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 404 səh.

Bu kitabda klassik aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından təhlil edilir. Aşıq şeirinin ənənəvi cəhətləri fərqli yönərdən elmi ədəbiyyatda geniş işıqlandırılsa da, bu mövzu Şərq poetikası müstəvisində ilk dəfə olaraq araşdırılır. Əsərdə həm də Quran və islam dəyərlərinin aşıq şeirində və dastanlarda inikasına, eyni zamanda aşıq şeirində işlədilən və bu günə qədər tədqiqat obyektı olmayan bir sıra nadir Şərq poetik qəliblərinin tədqiqinə diqqət yönəlmişdir.

ISBN 9952-8142-8-6

Bakı Dövlət Universiteti © «Elm və təhsil», 2016
ELMI KİTABXANA

ÖN SÖZ

Müxtəlif tarixi dövrlərdə ədəbi növlər və janrlar ayrı-ayrı xalqların bədii irsində fərqli olmuşdur. Bunları ümumi şəkildə üç əsas qismə ayırmaq olar:

1. **Folklor və şifahi ədəbiyyatdakı ədəbi növlər;**
2. **Klassik poeziyadakı ədəbi növlər;**
3. **Yeni və müasir dövrdə ədəbi növlər.**

Azərbaycan ədəbiyyatında daha bir şəxə vardır ki, bu da aşiq poeziyasından ibarətdir və onu bəzən yanlış olaraq təkcə şifahi ədəbi ənənələrin çərçivəsində təqdim edirlər. Bütün hallarda ədəbi proses ilk olaraq şifahi ənənələrdən qaynaqlanır və həmin xüsusiyyətə malik aşiq ədəbiyyatı müəllifinin olması baxımından yazılı irslə uyğun gəlir.

M.H.Təhmasibin “Azərbaycan xalq dastanları” kitabında bu fikrə ikili yanaşmasının şahidi oluruq: “Hər bir aşiq öz əsərini yaradarkən özündən qabaq yaşayıb-yaratmışların kollektiv yaradıcılıq məhsuluna çevrilmiş irsindən ə‘zəmi dərəcədə faydalanır. Bu zəngin xəzinənin bəzən, hətta hazır süjetlərindən, təsvir vasitələrindən, üslub xüsusiyyətlərindən, hazır spesifik ifadələrindən, musiqi havacatından və s. istifadə edir.

Yaradılan hər bir əsər dillərə düşür, ustad və yaxşı peşəkar aşıqların ifasında dəyişir, işlənir, cilalanır, mükəmməlləşir, sözün həqiqi mənasında bir fərdin əsəri olmaqdan daha çox, kollektiv yaradıcılıq məhsuluna çevrilir.

Bütün bunlara görə də bizdə aşiq yaradıcılığı folklorun özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik bir qolu, bir sahəsi adlandırılır”¹.

Eyni əsərin başqa bir məqamında isə müəllif yazır: “Mələmdür ki, aşiq ədəbiyyatı sözün həqiqi mənasında tam

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), s. 52.

yazılı ədəbiyyat olmadığı kimi, tam folklor da deyildir. Bu fikri əksinə də demək olar. Yəni, aşığı ədəbiyyatı özünün şifahi yolla yayılması, hafizələrdə yaşaması, müəyyən dərəcədə anonim olması, çoxvariantlığı, sabit mətnə malik olmaması, daha çox keçmiş qədim ənənələrə bağlılığı və s. ilə folklorla əsasən məlum “müəllif”ə malik olması ilə yazılı ədəbiyyata yaxındır”.¹

Şərqi xalqlarının ərəb, fars və türk dillərində yazılan zəngin ədəbi mirası öz məzmun və formasına görə ortaq xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda yerli dil-üslub özəllikləri ilə də seçilir. Klassik aşığı şeiri bir çox cəhətlərdən yerli və şifahi ənənələrə sadıq qalsa da, burada klassik ədəbi prosesdən gələn cəhətlərə də rast gəlmək olar. Başqa sözlə desək, aşığı poeziyası və klassik ədəbi irs arasında qırılmaz əlaqə vardır və onların bir-birinə təsiri qarşılıqlı olmuşdur.

Əvvəllər konkret müəlliflər tərəfindən nəql edilən və sonra qələmə alınan dastanlar da bu qəbildəndir. Aşığı şeirinin öz növ və şəkilləri, quruluş və kompozisiyası vardır. Bu baxımdan dastanlar öz quruluşuna görə fərqlənir və epik janra xas xüsusiyyətləri ilə seçilir. Klassik ədəbiyyatda da məsnəvi şəklində qələmə alınan dastanlar öz quruluş və sisteminə görə fərqlənir. Məsnəvilər, adətən, minacat, tövhid və Allahın sifətlərinin vəsfi ilə başlayır, Peyğəmbərin nəti və meracın təsviri ilə davam edir. Bu parçalar bir növ əsərin girişini təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutan dastanların giriş hissəsini isə, adətən, ənənəvi ustadnamələr təşkil edir. Ustadnamələrin üç hissədən ibarət olması isə ənənəvi simvolik mənə daşıyır. Klassik ənənələr dastanlarda özünəməxsus şəkildə davam etdirilir.

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), s. 51.

Qeyd edək ki, klassik aşiq poeziyası və xalq dastanlarının tədqiqi və nəşrində bir çox dəyərli işlər görülmüşdür ki, bunları belə ümumiləşdirmək olar:

1. Aşiq sənətinin ilkin kökləri və qaynaqları, onun inkişaf və təkamül mərhələləri;

2. Aşiq şeirinin toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşri;

3. Aşiq poeziyasının janr və şəkilləri;

4. Xalq dastanlarının yaranışı, inkişafı, mövzu və növləri;

5. Dastanların toplanması və nəşri;

6. Aşiq poeziyası və dastanların poetikası (əsasən, rus-Avropa nəzəri sistemi əsasında);

7. Aşiq ədəbiyyatı ilə klassik irsin əlaqəsi (qismən).

Aşiq ədəbiyyatı və xalq dastanlarının tədqiqi, toplanması və nəşri sahəsində klassik tədqiqatçılardan M.H.Təhmasib, H.Araslı və Ə.Axundovun xidmətlərini xüsusilə dəyərləndirmək lazımdır.

M.H.Təhmasibin “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” kitabı əhəmiyyət və qiymətini heç bir dövəmdə itirməyəcək əsərlərdəndir. Əsərin “Bir neçə söz” hissəsində bu janrın dövrlər baxımından sistemli və elmi xülasəsi verilir.

Müəllif öncə bu janrın X-XI əsrlərin hadisələri ilə səsleşən qədim nümunələrinin mövcudluğu haqqında məlumat verir. O, XVI-XVII əsrlərə qədər xalq içərisində yaşamış, yazıya alınmadığı üçün unudulub getmiş, lakin öz izlərini “Kitabi-Dədə Qorqud” boyalarına çökdürmüş dastanlar haqqında da az-çox məlumat verərək, dastanın keçdiyi yolu işıqlandırır.

Müəllif heç bir dastanın əhəmiyyətini kölgədə qoymur. Bu baxımdan da xalq içərisində yaşayan, ən yaxşı nümunələrdən hesab edilən və XII əsr hadisələri ilə səs-

ləşən “Qara Məlik” dastanını da ayrıca qeyd edir.

Apardığı ümumiləşdirmələrə əsasən, M.H.Təhmasib dastanları müəyyən tarixi dönm baxımından dəyərləndirərəkən, X-XVI əsrləri məhəbbət dastanının ən qüvvətli nümunələrinin yarandığı dövr kimi qiymətləndirir.

Əsərdə XVI əsr, əsasən, indi də aşuqların ifasında yaşayan dastanlar yaratmış Qurbani dövrü kimi dəyərləndirilir.¹

XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq, ümumiyyətlə, şifahi ədəbiyyat nümunələrinin, eləcə də dastanların yazıya alınması yeni bir mahiyyət kəsb etməyə başlayır. O, bu dönmədə dastanlara olan marağın genişləndiyini qeyd edərək yazır: “Əgər keçmiş əsrlərdə bu iş ancaq ayrı-ayrı peşəkar ifaçuların və həvəskar maraqlıların yaddaşnamələri, cünləri səviyyəsindən yuxarı qalxa bilmirdisə, indi bu zəngin xəzinə müəllimlərin, alimlərin, səyyahların diqqətini cəlb edir və sözün həqiqi mənasında toplama işləri hələ tam mənası ilə sistemli şəkildə olmur, bir dərəcəyə qədər təsadüfi xarakter daşıyır...”²

Həmid Araslının “Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri”. Müəllifin əsərləri əsasında tərtib olunmuş bu kitab alimin ədəbiyyatımızın ən qədim abidələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı ədəbi fəaliyyətini əks etdirən və aşıq yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuş seçmələrdən ibarət fəsilə başlayır. Şifahi ədəbiyyata xüsusi qayğı ilə yanaşan, folklorun toplanması, nəşri və təbliğinə son dərəcə əhəmiyyət verən H.Araslı hələ orta məktəb üçün yazdığı dərsliklərdən tutmuş ədəbiyyat tarixi kitabı və ayrı-ayrı məqalələrində belə xalq ədəbiyyatının zənginliklərini elmi əsaslarla oxu-

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), s. 4.

² M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), s. 4-5.

culara çatdırmışdır. Müəllif xalqımızın qəhrəmanlıq ənənələrini əks etdirən, onun əyilməz təbiətini, düşməyə qarşı sonsuz kinini, cəsarət və igidliyini göstərən “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycanda ilk dəfə nəşr etməklə bərabər, dastanların dolğun təhlilini vermiş və abidənin öyrənilməsində böyük xidmət göstərmişdir. H.Araslının tədqiqatlarında aşığı yaradıcılığı da xüsusi həssaslıqla araşdırılmış, aşığı sənəti, Qurbani, Sarı Aşığı, Tufarqanlı Abbas, Aşığı Ələsgər və başqa klassik aşığılarımızın yaradıcılığından dəfələrlə söz açılmışdır.

Tərtibçi Məryəm Axundova H.Araslının aşığı yaradıcılığı ilə bağlı fəaliyyəti haqqında yazır: “Əsli və Kərəm”, “Şah İsmayıl”, “Aşığı Qərib” və “Koroğlu” kimi dastanlarla bağlı orijinal tədqiqatında istedadlı ədəbiyyatşünas elmi dəyərini indi də saxlayan əhəmiyyətli mülhizələr söyləmişdir.¹ Həqiqətən də bu belədir!

Sual oluna bilər, nədən bu kitab üzərində bu qədər dayanıq?...

“Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycanda ilk dəfə nəşr etmək, dastanların dolğun təhlilini vermək bu abidənin öyrənilməsində böyük xidmət deyilmi?!

Nəzər-diqqətimizi cəlb edən cəhətlərdən biri də eyniadlı kitabda “Aşığı poeziyası və klassiklər” başlığı altında bu ədəbiyyatlar arasındakı sıx bağlılığı göstərməsidir.²

Onu da qeyd edək ki, aşığı yaradıcılığının klassik irslə bağlılığı bu gün də öyrənilməsi aktual olan mövzularındadır.

Əziz Mirəhmədov haqqında danışdığımız kitaba “Müəllifi, onun taleyini xatırlarkən” adlı bir giriş sözü yazmış və onu H.Araslının “Böyük Azərbaycan şairi

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri, s. 6.

² Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri, s. 68-71.

Füzuli” kitabını bitirdiyi sözlərlə yekunlaşdırmışdır: “Humanist sənətkarın bəşəriyyətin səadəti üçün oxuduğu nəğmələr bu gün daha səmimiyyətlə səslənir”.¹

Əlbəttə, sənətkarın oxuduğu nəğmələri səsləndirən müəllif də öz əməylə əbədiyaşarlıq qazanır. Bu, H.Arashlı yaradıcılığında daima müşahidə olunur.

Aşıq sənətinin qaynaqları, təşəkkülü və inkişaf mərhələlərinin müasir elmi müstəvidə araşdırılmasında professor M.Qasımlının əvəzolunmaz rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllif “**Ozan-aşıq sənəti**” monoqrafiyasında orta q türk mənəvi dəyərləri və mədəniyyətinin mühüm istiqamətlərini, qam-şaman kompleksini, ozan sənəti və aşıqlığın tarixi-semantik mahiyyətini konseptual və sistemli şəkildə açıqlamışdır.²

M.Qasımlı bu günə qədər öyrənilməyən bir sıra problemləri, o cümlədən “**Ozan-aşıq keçidi**” başlığı altında ozan sənətinin tarix səhnəsini tərk edərək öz yerini aşıq sənətinə verməsi problemini də bütün yönləri ilə üzə çıxarmışdır.³

Hər bir ədəbiyyatın yaranması və sonrakı inkişaf dövründə mühitin və xüsusilə də məktəbin önəmli rolu vardır. Müəllif aşıq sənətinin öz inkişaf yolunda “mühit” və “məktəb”ə bağlılığını göstərir, bu sənətin keçdiyi yolu regionlar üzrə sistemli şəkildə araşdırır.⁴ Bu, zənnimizcə, mühüm məsələdir. Çünki hər şeyin başlanğıcı məktəb, sonrakı inkişaf dövrü isə mühit və məktəbin vəhdətinə bağlıdır.

Dastan poetikasının müasir elmi-nəzəri konsepsiyalar

¹ Əziz Mirəhmədov. Müəllifi, onun taleyini xatırlarkən. Həmid Arashlı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri, s. 18.

² Məhərrəm Qasımlı. Ozan-aşıq sənəti, s. 4.

³ Məhərrəm Qasımlı. “Ozan-aşıq keçidi”. Ozan-aşıq sənəti, s. 96-102.

⁴ Bax: Məhərrəm Qasımlı. Aşıq sənətində “mühit və məktəb” anlayışlarının yeri. Ozan-aşıq sənəti, s. 170-178.

əsasında təhlili məsələsində Kamil Nərimanoğlunun **“Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi”** monoqrafiyası sanballı tədqiqat işidir. Aşıq ədəbiyyatının tədqiqində M.Həkimov və S.Pirsultanlının kitabları da maraq doğurur. Aşıq yaradıcılığının müxtəlif cəhətləri, onun növ və şəkilləri haqqında yazılmış kitablardan bir neçəsinə, o cümlədən Mürsəl Həkimovun **“Aşıq sənətinin poetikası”** kitabına münasibəti bildirmək istərdik.

“Aşıq sənətinin poetikası” adlı bu kitabın **“Ön söz”** hissəsində AMEA-nın müxbir üzvü A.Nəbiyev yazır: **“M.İ.Həkimov aşıq poeziyasının bir sıra yeni şeir şəkillərini aşkar etmiş, onların yaranma sistemini və yayılmasını öyrənməyin ilkin prinsiplərini müəyyən etmişdir. Alim rus, türk və b. tədqiqatçılar ilə məzmunlu nəzəri polemikasında da bir sıra poetik şəkillər barəsində öz mülahizələrini əsaslandırma bilmişdir”**.¹

“...O, M.H.Təhmasib məktəbinin layiqli davamçılarındanır”.²

A.Nəbiyevin bir fikri də diqqətimizi çəkdi:

Monoqrafiyanın birinci fəslində orta əsr aşıq yaradıcılığının az öyrənilmiş probleminə – poetika məsələlərinə həsr olunmuşdur. Etiraf edək ki, Azərbaycan aşıq poeziyasının poetikası hələ də folklorşünaslığımızda öyrənilməmiş sahədir. Aşıq sənətinin bu və ya digər sənətkarlıq probleminin bu cəhətdən öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu tədqiqat sahəsi bir tərəfdən aşıq poeziyasının 100-ə qədər şəkil və formasının, onların janr xüsusiyyətlərinin, poetik strukturunun öyrənilməsini, digər tərəfdən isə təkrarsız xüsusiyyətlərə malik olan saz-söz ustalarının sənətkar-

¹ Mürsəl Həkimov. Aşıq sənətinin poetikası, s. 6.

² Mürsəl Həkimov. Aşıq sənətinin poetikası, s. 7.

lığının açıqlanmasını tələb edir.¹

“Aşıq sənətinin poetikası” kitabının “Qədim və orta əsrlər aşıq yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlı beşinci fəslini nəzərdən keçirdik. Müəllif “Aşıq şeir növləri və onların şəkli xüsusiyyətləri” başlığı altında M.H.Təhmasibdən fərqli olaraq aşıq şeir növləri və onların şekillərini təkcə qədim və orta əsrlərin ustad aşıqlarının yaradıcılığı əsasında məhdudlaşdırmamış, XIX-XX əsr aşıq-şairlərinin ədəbi irslərində müraciət etdikləri şeir növlərini də tədqiqatə cəlb etmişdir.²

...“Bugünkü Azərbaycan aşıq şeiri şəkildə çox rəngarəng və zəngindir”³ – yazır M.H.Təhmasib. Aşıq şeirinin növləri və onun şəkli xüsusiyyətləri yetərinə tədqiq olunub.

Müəllif əsərində “Orta əsr aşıq poeziyasında təsvir və ifadə vasitələri” başlığı altında çox yığcam şəkildə orta əsr aşıq poeziyasının ləfzi və mənəvi ifadə vasitələrinə, tam Şərqi nəzəri sisteminə riayət etməmək şərtilə müraciət etmiş, nümunələr əsasında öz şərhini vermişdir.⁴

Nəzərə alsaq ki, aşıq yaradıcılığında istifadə edilən atalar sözləri “irsəlül-məsəl” adı ilə deyil, məhz atalar sözləri kimi tədqiq edilmişdir, bu faktın özü məsələnin tədqiqinə ehtiyacın olduğunu sübut edir. Aşıq yaradıcılığı, xüsusilə də aşıq yaradıcılığının poetikasına həsr olunmuş monoqrafiyalar çoxdur. Bəs nədən biz müəllifin böyük zəhmətinin nəticəsində işıq üzünə görə bu kitab üzərində dayandıq?

Çünki “poetika” anlamı özündə təkcə vəzn, qafiyə,

¹ Mürsəl Həkimov. Aşıq sənətinin poetikası, s. 5.

² Mürsəl Həkimov. Aşıq sənətinin poetikası, s. 374.

³ Bax: Mürsəl Həkimov. Aşıq sənətinin poetikası, s. 374.

⁴ Bax: Mürsəl Həkimov. Aşıq sənətinin poetikası, s. 465-492.

əruz, heca, şeir şəkillərini ehtiva etmir. Onun elmi tutumu daha əhatəlidir. Düşünürük ki, poetikanın müəyyən bölmələrini öyrənərkən, əsərin mahiyyət və məzmununa konkretlik gətirmək üçün tədqiqat obyektini mötərizə daxilində qeyd etmək daha düzgün və elmi yanaşma olardı.

Bütün bunlarla yanaşı, aşiq şeiri və dastanların tədqiqi ilə bağlı öz həllini gözləyən bir sıra məsələlər hələ də qalmaqdadır. Birincisi, aşiq şeirinin forma, janr, növ və şəkilləri üzərində dəqiqləşmələr aparmağa, daha elmi və ümumiləşdirici təsnifata ehtiyac duyulur. N.Göyüşovun **“Milli sənətin nəzəri təhlilinə giriş”** monoqrafiyasında¹ təsəvvüf motivlərinin folklorə və dastanlara nüfuzu barədə nəzəri mülahizələrə diqqət yetirsək, bu sahədə olan boşluğu da aydın təsəvvür edə bilərik. Bu məsələnin elmi şəkildə əsaslandırılması və onun əsas cizgilərinin müəyyənləşdirilməsi elmin mühüm vəzifələrindən biridir.

Bundan başqa, üzərində dayanılası ciddi problemlərdən biri də Quran və islam maarifinin klassik aşiq ədəbiyyatı ilə əlaqəsidir. Bu problemin tək-tək suallarına çox pərakəndə və epizodik şəkildə toxunulmuşdur. Eyni zamanda aşiq yaradıcılığının klassik yazılı irslə əlaqəsi də zəif işıqlandırılmışdır. Bu əlaqə qarşılıqlı olmaqla yanaşı, həm forma və həm də məzmun baxımından özünü göstərir. Təəssüflər olsun ki, aşiq poeziyasının və dastanlarda yer alan nəzm parçalarının özünəməxsusluğu ilə seçilən poetikasını ilkin qaynaqlara əsaslanmadan, eyni zamanda yarımçıq, əsasən, rus-Avropa poetik sistemi çərçivəsində və epizodik şəkildə öyrənilmişdir.

Yazılı ədəbiyyat öz inkişafının bütün mərhələlərində folklorun məzmun və formasından, onun dil-üslub xüsusiyyətlərindən, bədii obrazlar sistemindən, deyilən mətləbi

¹ Nəsim Göyüşov. Milli sənətin nəzəri təhlilinə giriş, s. 78-81.

oxucuya sadə və fəşahətli şəkildə çatdıran tükənməz axıcı söz xəzinəsindən bəhrələnmiş və həmin milli zəmin üzərində qol-budaq atmışdır. Təbiidir ki, aşığı yaradıcılığı ilk növbədə folklor mədəniyyətindən və şifahi ənənələrdən qaynaqlanmışdır. Zaman keçdikcə ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatdakı yeniliklər aşığı sənətinin məzmun, mövzu qayəsini dəyişməklə bərabər, onun bədii ifadə formalarının da dəyişməsinə, kamilləşməsinə, yeni boya və rənglərlə zənginləşməsinə səbəb olur. İslam mədəniyyəti mühitində zəngin klassik ədəbiyyatla yan-yana inkişaf edən aşığı poeziyası və dastanlar, həmin mühitin təsiri ilə yeni yüksəliş və təkamül mərhələsi keçmişdir. Böyük ustad aşığıların yaradıcılığı və gözəl xalq dastanlarının meydana gəlməsi ədəbiyyatımızın zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Aşığı ədəbiyyatında ustadnamə mühüm şeir növü kimi tanınır və formaca aşığı şeirinin müxtəlif şəkillərində yazılan bu növ öz məzmunu ilə diqqəti cəlb edir, burada əsasən ibrət və nəsihət xarakteri daşıyan didaktik motivlər, həmçinin hikmətamiz mətləblər ifadə olunur. Ustadnamələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların atalar sözü və zərbül-məsəllərlə zənginliyidir. Bəlli olduğu kimi, hikmət, nəsihət və moizə klassik irsdə xüsusi yer tutur və Şərq poetikasında şairlərin işlətdiyi atalar sözləri və zərbül-məsəl kimi deyimlər xüsusi adla – “irsəlül-məsəl” termini ilə ayırd edilir. Nizami, Xaqani, Sədi və başqa Şərq klassiklərinin əsərlərində belə motivlər olduqca çoxdur. Ustadnamələr əvvəlcə ayrı-ayrı ustad aşığıların yaradıcılığında geniş işlənmiş və sonralar dastan müəllifləri tərəfindən bu ədəbi növün girişi olaraq əsərin başlanğıcına əlavə edilmişdir.

Dastanlar haqqında “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitablarının böyük əksəriyyətində verilən məlumatlar bir-birini təkrarlayır: “Dastanlarda süjet xətti möhkəm və cəsəətli

olur, əsas məsələ ilə əlaqədar yardımçı süjet xətləri verilir, bunlar vahid süjet xəttini pozmur”.¹

Mətn tutumuna görə həcmcə iri olan xalq dastanları həm tarixilik baxımından həm də forma və məzmununa görə geniş diapazonludur. “Azərbaycan xalq dastanları” kitabının girişində qeyd edilir ki, “dastan mətnlərinin əsasında mif, mifoloji düşüncə və bu düşüncənin gerçəkləşdiyi əfsanəvi əsatir mətnləri dayanır”.² Ancaq türk dastanlarında miflər yunanlardan fərqli olaraq, epizodik xarakter daşıyır və burada həyat gerçəkliyi, xalqın adət-ənənələri, ailə-məişət münasibətləri daha geniş ifadə olunur və ən qədim dastanlardan biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi də bu cəhətdən seçilir.

Epik folklorumuzun mürəkkəb növü olan dastan nəsrə nəzmin növbələşməsi nəticəsində yaranır, musiqi ilə qovuşur və epik-lirik şəkildə yaşamağa başlayır. Xalqımızın ilk böyük folklor abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” da da vəziyyət belədir.³ Dastanları söyləmək üçün xalq içərisindən xüsusi aşığılar çıxardı. Aşığı tarix boyu xalqın sevdii sənətkar olmuşdur. O öz sənəti ilə xalqa, onun ruhuna daim yaxın olmuş, onunla kədərlənmiş, onunla sevinmiş, onunla təsəlli tapmışdır. Onlar dastanı söyləməzdən qabaq onun mövzusunə uyğun ustadnamələr seçərmişlər. Elə sənətkar aşığılar vardır ki, onlar özləri yaradıcıdırlar. Şifahi xalq şeiri nümunələri ilə bərabər, öz yaratdıqları qoşmaları,

¹ C.X.Hacıyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, s. 202.

² Azərbaycan dastanları, c. 1, s. 7.

* Son dövrün maraqlı tədqiqatlarından biri, bu günə qədər sözün geniş mənasında tədqiq olunmayan mövzuya həsr edilmiş “Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf” adlı monoqrafiyadır. Fəxrəddin Salimin bu kitabında Azərbaycan milli məfkurəsinin ən önəmli səhifələrindən olan ürfan və təsəvvüf elmi haqqında geniş məlumat verilir.

³ Sədnik Paşa Pirsultanlı. Ozan-aşığı yaradıcılığına dair araşdırmalar. II cild-də, I hissə, s. 13.

düzəltmələri dastanları oxuyur və peşəkar aşıqlardan fərqlənirdilər.¹

Dastanların növləri mövzu baxımından çoxluluq təşkil etsə də, H.Araslı onun iki növü – qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları əsasında öz elmi mühakimələrini söyləyir:

“Qəhrəmanlıq dastanları xalqımızın keçirdiyi tarixi mərhələləri, onun öz azadlığı uğrunda daxili və xarici düşmənlərə qarşı mübarizəsini ümumiləşdirilmiş şəkildə və yüksək vətənpərvərlik hissi ilə əks etdirir. “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” kimi dastanlar qəhrəmanlıq dastanlarıdır.”²

Məhəbbət dastanları bir-birini dərin məhəbbətlə sevən gənclərin taleyindən bəhs edir. Bəzən qəhrəmanlar bədii sözün qüdrətilə düşmənlərinə qalib gəlir, öz məqsədlərinə nail olurlar. Bəzi məhəbbət dastanlarında qəhrəman öz sevgilisinə çata bilmir, arzusu uğrunda mübarizədə məhv olur.³

Ustadnamə dastanın hikmət qapısıdır, canlı, aydın xalq dili ilə zəngin klassik poeziyanın özünəməxsus incəliklərini bədii şəkildə təcəssüm etdirən bədii növdür. Dastana xas olan milli düşüncə, insana məhəbbət, xeyirxahlıq, ədalət, əməli-salehlik kimi əxlaqi-mənəvi motivlər və dərin məzmun bu şeir növündə klassik dönəmə uyğun tərzdə tərənnüm olunur. Bu isə bir növ dastana keçmək üçün bir başlanğıc funksiyasını yerinə yetirir. Ustadnamə – ustad nəsihəti, ustad sözü, ustad vəsiyyəti deməkdir. İstər ərəb, istər türk, istərsə də farslarda bu sözə mahiyyət baxımından bərabər tutulan ifadə yoxdur.

Deməli, dastanlar klassik yazılı ədəbiyyatda işlənən məsnəvilər kimi, özünəməxsus quruluşu ilə seçilir və bura-

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri, s. 50.

² Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri, s. 51.

³ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri, s. 51.

da verilən ustadnamə və başqa şeir parçaları öz bədii dil-üslub gözəlliyi, səlisliyi və axıcılığı ilə insan qəlbinə yol tapır, oxucunun düşüncəsinə və ruhuna təsir göstərir.

Ə. Ağayev yazır: “Ustadnamələrin müxtəlif dastanların əvvəlində işlədilməsi bir tərəfdən onun folklor koloritinin əsas göstəricilərindən olan xəlqiliyi, digər tərəfdən şeirdə xalqın hiss və duyğularının tərənnümü, digər tərəfdən canlı xalq dilindən məxəzlənmiş, sadə dillə ifadəsidir”.¹ Ancaq ustadnamənin əsas mahiyyəti, əsas göstəricisi yalnız bundan ibarət deyildir. Onun başlıca qayəsi hikmət, ibrət və nəsihətdir. Bu baxımdan ustadnamələrlə Quran üslubu arasında olan tipoloji bənzərliyi unutmamaq olmaz, belə ki, bu səmavi kitabda verilən ayələr insanlar üçün ibrət olaraq dəyərləndirilir.

Eyni ustadnamənin bir neçə dastanın giriş qapısı kimi təkrarlanmasına gəlincə, onun əsas səbəbi həmin ustadnamənin fəlsəfi-hikmətamiz əhəmiyyəti, ustadnaməni söyləyən müəllifin şəxsiyyəti, təbi, fitri istedadı, qələminin ecəzkar qüdrəti və xalqın qəlbində tutduğu yerə bağlıdır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, ustadnamələr həm də müstəqil şeir növüdür. Elə bu səbəbdəndir ki, dastanın giriş qapısı kimi, əsasən, eyni aşıqların şeirlərindən istifadə olunur. Aşıq Ələsgərin ustadnamələri bu baxımdan xüsusi olaraq seçilir.

Deməli, ustadnamələr, bir tərəfdən, dastanın quruluş və kompozisiyasının tərkib hissələrindən biri kimi çıxış edərsə, o biri tərəfdən, onun məna ruhunu qüvvətləndirir, ona müxtəlif zəngin çalarlar qatır. Ustadnamələrin forma və məzmun rəngarəngliyi nə qədər mütəhərrikdirsə, fikir bitkinliyi, bədiyyəti, sənətkarlığı da bir o qədər aydın, rəvan, səlis, axıcı, ahəngdar və poetik cəhətdən zəngindir.

¹ Ə. Ağayev. Sənətkarlıq məsələləri, s. 78.

Ustadnamələr haqqında müxtəlif mülahizələr söylənir ki, onların bir qisminin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, Mürsəl Həkimov filologiya fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulan **“Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından xüsusi kurs”** adlı kitabında yazır: “Aşıq yaradıcılığında ustadnamələr əsasən “bayatı”, “gəraylı”, “qoşma”, “müxəmməs”, “təcnis”, “divani” “heydəri”, “əliflam” və s. kimi formalarda yazılır”. O sonra fikrini belə davam etdirir: “Ustadnamələr bədii bir növ olmaqla, ibrətli xalq kəlamları və atalar sözündən formalaşmışdır. Məzmun və fikir etibarı ilə xalq hikmətinin parlaq ifadəsi olan atalar sözü və məsəllər də üslubca bədii sözün canlı, gözəl nümunələridir. Bu mənada aşıq ədəbiyyatında, işlək dairəsi geniş olan ustadnamə növünün mərkəzində atalar sözü və məsəllər durur”.¹

Ustadnamə aşıq şeirini yalnız şəkillərinə görə deyil, həm də məzmununa görə zənginləşdirən növdür. Digər tərəfdən onu atalar sözü və məsəllərlə eyniləşdirmək də dəqiq sayıla bilməz. **Ustadnamələr daha çox hikmətli və ibrətamiz kəlam kimi diqqəti cəlb edir və onların poetik xüsusiyyətləri isə ayrıca deyil, aşıq şeirinin poetikası çərçivəsində tədqiq edilməlidir.**

“Ustadnamələrdə güclü məntiq, oxucunu düşündürən didaktika, sənətdə kamillik və bu kimi məsəllər ön plana çəkilir”.² Ustadnamələr məhz ustad aşığın qələminə məxsusluğu baxımından ədəbiyyatda yerini tuta bilmiş, ustadnamə aşığın adını, aşığın adı, sənəti isə ustadnaməni əbədləşdirmişdir. Həmid Araslı Aşıq Abbas Tufarqanlıdan bəhs edərkən yazır: “Abbasın şeirləri o qədər xalqın istək və arzularına uyğun olmuşdur ki, uzun müddət öz müəllifini

¹ M.Həkimov. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi kurs, s. 52.

² M.Həkimov. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi kurs, s. 40-41.

Azərbaycan aşığı içərisində ustad aşiq kimi sevdirmişdir".¹

290573
Mürsəl Həkimovun "Aşiq şeirinin növləri" adlı kitabında ustadnamə ilə yanaşı, aşiq yaradıcılığında önəmli yer tutan təəssüfnamə haqqında da məlumat verilir: "Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında ustadnamə, təəssüfnamə, deyişmə, hərbə-zorba, qıfılənd (bağlama, kilidləmə) kimi bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, divani, müxəmməs və s. növləri özündə birləşdirən terminə – ustadnaməyə tez-tez rast gəlik".² Burada səhvə yol verilib, belə ki, aşiq şeirinin müxtəlif şəkillərini ustadnamə adı altında birləşdirmək doğru və məntiqli deyildir. Ustadnamə bu şeir növləri və onların elementləri üstündə yazıla bilər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ustadnamə yalnız formaya və şəkllə görə deyil, məzmununa görə də fərqlənən növdür. Başqa tərəfdən, hərbə-zorbani ustadnamə adlandırmaq, ustadnamə sözü ilə müqayisədə qəribə səslənir, bir növ bu sözün mahiyyətini zədələyir.

Eyni əsərin başqa bir yerində müəllif ayrıca bir başlıq altında təəssüfnamə haqqında yazır: "Öyüdnamə, nəsihətnamə ilə yanaşı, aşiq yaradıcılığında təəssüfnamənin də xüsusi yeri vardır. Adından da göründüyü kimi, təəssüfnamə saz-söz sənətkarlarının keçirdikləri daxili hiss və həyəcan, niyyət və arzu ilə bağlıdır".³ Bunun qədim nümunələrindən birinə müəllif "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarından nümunə gətirir.

Aruz!

Mənə bu işi edəcəyiniz bilsəydim,

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri, s. 53.

² M.Həkimov. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi kurs, s. 53.

³ M.Həkimov. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi kurs, s. 42.

**Qaraqoçda qazılıq atını minərdim.
Əyni bərk dəmir donu geyərdim,
Qara polad üz qılıncım belimə bağlardım.¹**

Bu fikirdə müəyyən elmi dəqiqləşməyə ehtiyac vardır. Belə ki, insanların hiss və həyəcanları o qədər müxtəlifdir ki, onların hər birinə aid bir şeir növü icad etsək, bunun sayı-hesabı olmaz. İkincisi, təəssüf ki, heç bir qaynaqda “təəssüfnamə” termini yoxdur. Eyni zamanda, “öyüdnamə” və “nəsihətnamə” terminləri də artıq və lüzumsuzdur, bunlar elə ustadnamənin məzmununu təşkil edir. Bu hesabla, gərək ustadnamənin məğzini təşkil edən hikmət və ibrətə də müvafiq olaraq “hikmətnamə” və “ibrətnamə” adı verməklə yeni-yeni növlər yaradaq.

Bəzən də mövzunun təqdimatında təzadlı fikir və dolaşılığa rast gəlirik: əsərin bir məqamında müəllif təəssüfnaməni ustadnamənin tərkib hissəsi kimi verdiyi halda, başqa bir yerində isə onu ustadnaməyə bərabər tutur. Təəssüfnamə isə, zənnimcə, dastanın tərkib hissəsi deyil, ustadnamənin mövzu çaları, mövzu rəngarəngliyidir. Müəllif qeyd edir ki, “təəssüfnamələr baş verən hadisənin müşahidə məqamında, şahidlik məkanında təsdiqlənən nəticədir. Belə müdrik nəticələr bir növ sonrakı nəsillərə aldanmamaq, səhv etməmək üçün saz-söz ustadlarından vəsiyyətlər və nəsihətlərdir”.² Deməli, yekun olaraq ustadnamənin məzmununu və hədəfi hikmət, nəsihət və ibrət dolu kələmdir.

Dastanların, əsasən, üç ənənəvi tərkib hissəsi, yəni ustadnamə, dastan özü və sondakı duvaqqapmalardan ibarət olması fikri **“Azərbaycan dastanları”**nın I cildinə yazılmış giriş hissəsində yığcam şəkildə göstərilmişdir. Bu fikir

¹ M.Həkimov. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi kurs, s. 42.

² M.Həkimov. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi kurs, s. 43.

Sədnik Paşa Pirsultanlının “Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar” kitabında bir qədər fərqli şəkildə verilir: “Əsli Kərəm”lə “Leyli və Məcnun” arasında bənzər cəhətlər nəzərə çox çarpır. Əksər məhəbbət dastanlarımız duvaqqapma ilə, toy-düynlə bitdiyi halda, hər iki dastan faciə ilə qurtarır”.¹

Müəllifə görə, kökü ərəb dastanlarına gedib çıxan “Leyli və Məcnun” Nizaminin ədəbi dühasından keçərək yenidən dastanlaşmışsa, “Əsli və Kərəm”, əksinə, məhz xalqın bədii təfəkkürünün məhsuludur və Azərbaycan ərazisində yetişmiş, yaranmış, ciddi milli koloritə malik yerli dastan mövzusudur.²

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, “Leyli və Məcnun” ərəblərdə bir əfsanə kimi yayılmışdır və ərəb şairləri bu mövzuya müraciət etməmişdilər. Azərbaycan ədəbiyyatında isə ilk dəfə olaraq bu dastanı yazılı ədəbiyyata gətirən və əsərin sonrakı versiyalarının təməlini qoyan Nizami Gəncəvi olmuşdur.

Dastanların necə bitməsinə gəlincə isə, bu məsələ onun məzmunundan və dastanı qoşan sənətkarın fərdi yanaşmasından asılıdır. Başqa bir yandan, Qurbaninin diri versiyası, Şahzadə Əbülfəz, Abbas, Fərhad və bu kimi dastanlar heç də duvaqqapma ilə bitmir. Biz bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün 35 dastanın sonluqlarını müqayisə etdik və belə bir nəticə alındı:

*** 27 dastan duvaqqapma ilə bitir, deməli, bu növ üstünlük təşkil edir;**

*** 3 dastan ağlaşma və oxşama ilə tamamlanır;**

¹ Sədnik Paşa Pirsultanlı. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar. II cild-də, I hissə, s. 86.

² Sədnik Paşa Pirsultanlı. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar. II cild-də, I hissə, s. 86.

* klassik ədəbiyyatdan gələn “Leyli və Məcnun” şikayətnamə ilə sona yetir;

* “Abbas və Gülgəz”, “Bəhmən və Humay” xoş sonluqla bitir;

* “Fərhad və Şirin”, “Əsli və Kərəm” lənətnamə ilə tamamlanır;

* “Tanrıverdi və Kamal” qəhrəmanlıqla bitir.

Pirsultanlının “Eldən-obadan eşitdiklərim” əsərində dastan sonluqları haqqında verilən məlumat əvvəlkilərdən daha genişdir: “Dastanların əvvəlində üç ustadnamə, sonra dastanın yurdu, təhkiyə hissəsi, dastan xoşbəxtliklə tamamlanarsa, duvaqqapma, faciə ilə bitərsə, cahannamə verilir.”¹

Pirsultanlı başqa bir əsərində məhəbbət dastanlarından danışarkən, onların əvvəlində verilən ustadnamənin dastanı yazan aşığa, ya da özündən çox əvvəl yaşamış ustad aşıqlara məxsus olduğunu qeyd edir. Sonunda isə hökmən həmin dastanı düzüb-qoşan yaradıcı aşığın müxəmməs-duvaqqapması və ya “cahannamə”si verildiyini iddia edir. Bir sözlə, dastan onu yaradan şəxsin ad-möhürbəndi ilə tamamlanır.² Müəllifə görə, qəhrəmanlıq dastanlarının əvvəllərində vücudnamə (əvvəl-axır), dastanın yurdu, sonda cahannamə verilir.³ Bu mülahizələrdə maraqlı məqamlarla yanaşı, bir qədər səthilik, pərakəndəlik və qarışıqlıq vardır. Əvvələn, məhəbbət dastanlarının sonu haqqında qəti hökm vermək doğru deyildir; daha sonra müəllif “cahannamə”nin nədən ibarət olduğunu açıqlamır. Əgər dünyanın yaranışı və aqibəti barədə klassik ədəbiyyatda verilən komoqrafiya

¹ Sədnik Paşa Pirsultanlı. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar. II cild-də, I hissə, s. 83.

² Sədnik Paşa Pirsultanlı. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar. II cild-də, I hissə, s. 46.

³ Sədnik Paşa Pirsultanlı. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar. II cild-də, I hissə, s. 83.

nəzərdə tutulursa, bu, aşığı şeirin növü hesab edilmir və heç bir qaynaqda belə bir terminə rast gəlmirik; ikincisi isə “vücutnamə” klassik ədəbiyyatdan gəlmə bir termindir və buna Nizami və başqa klassiklərdə, sufi ədəbi nümunələrində rast gəlirik.

Müəllif qeyd edir ki, bəzi dastanlarda duvaqqapma yerinə, arzulamalar verilir.¹ Zənnimizcə, bu termin də bir növ “təəssüfnamə” kimi ədəbi növ və şeir şəkli olaraq qəbul edilə bilməz. Hikmət, nəsihət və ibrət ustadnamənin məzmununa aid olduğu kimi, arzulama da sadəcə, duvaqqapmanın məzmun çalarını ifadə edir.

Belə qənaətə gəlirik ki, ustadnamə və onun məzmun çalarları arasındakı sərhəd yetərinə düzgün müəyyənləşdirilməmişdir.

Bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, sovetlər zamanında toplanılıb nəşr edilən dastanlar müxtəlif şəxslər tərəfindən söylənilmiş və onların köhnə versiyaları əldə qalmamışdır. Müəllifi bəlli olan dastanlar istisna olmaqla, qalan köhnə dastanların ustadnamələri arasında Aşığı Ələsgər, Dəllək Murad və Xəstə Qasının şeirləri daha münasib və güclü görünür. Aşığı Alı kimi ustad sənətkardan isə heç bir nümunə verilməmişdir. Ola bilsin ki, bir çox dastanların köhnə versiyalarında məzmun və poetik baxımdan daha məşhur ustadnamələr işlədilmişdir. Aşığı Ələsgərin ustadnamələrində hikmət, nəsihət və ibrət daha qabarıq ifadə olunur. Hətta bunların bir qismi dillər əzbəri olaraq, atalar sözləri və zərbül-məsəl kimi işlənir:

**Arif olub diyar-diyar gəzənin,
Əvvəl, başda pür kamalı gərəkdin.**

¹ Sədnik Paşa Pirsultanlı. Ozan-aşığı yaradıcılığına dair araşdırmalar. II cild-də, I hissə, s. 114.

Oturub-durmaqda ədəbin bilə, Mərifət elmində dolu gərəkdi.¹

Ustadnamələr klassik poetika baxımından ən çox “irsəlül-məsəl” və ya “təmsil” növünə uyğun gəlir.² Bu poetik vasitə sözün estetik gözəlliyinə və məzmununun gücləndirilməsinə xidmət edir. Əslində, bu vasitə şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə yazılı ədəbiyyata keçmişdir. Folklor düşüncə tərzilə bağlı olan bu bədii ifadə vasitəsi peşəkar sənətkarlarda yüksək intellektual obrazlarla zənginləşərək, daha böyük məzmun kəsb edir. Bu bədii ifadə vasitələrindən aşıq ədəbiyyatında daha geniş istifadə edilib. Böyük el nəğməkarı Aşıq Ələsgərin “**Yaxşıdı**” və “**Görmədim**” qoşmaları bu sənətə gözəl nümunədir:

**Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin,
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim.
Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim.³**

“İrsəlül-məsəl” tipli deyimlər Qurani-Kərimdə geniş yer alır. “Yasin” surəsinin 69-cu ayəsində deyilir: “**Biz ona (Mühəmməd əleyhissəlama) şeir öyrətmədik və bu ona heç yaraşmaz da (lazım da deyildir). Ona vəhy olunan ancaq öyüd-nəsihət və (haqla batili ayırd edən) açıq-aşkar Qurandır**”.

Başqa bir ayədə deyilir:

**“(Ya Peyğəmbər!) Əgər nəsihət etmək fayda versə,
(ümmətinə Quranla) öyüd-nəsihət ver!”** (Əla: 9)

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 71.

² M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 241-242.

³ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 242.

Və ya:

...**Xeyr bu (Quran) bir öyüd-nəsihətdir.**

(Qiyamə: 54)

Bütün bu dediklərimiz hikmət və öyüd-nəsihətin mənşəyindən, özü də misli-bərabəri olmayan mənşəyindən xəbər vermirmi? Bu sayaq mövzuların Qurani-Kərimə istinadən öyrənilməsinin əhəmiyyətini vurğulamırmı?

Aşıq sənətini, bu sənəti yaradıb-yaşadanları tədqiq edən alimlər içərisində saz-söz mühitində böyüyən, mayası sazla-sözlə tutulan dilçi, folklorşünas, ədəbiyyatşünas, tər-cüməçi və publisist kimi nüfuz qazanmış professor Qəzənfər Paşayevi də qeyd etmək istərdik. Müəllif aşiq şeirinin şəkilləri, onların aşiq sənətində tutduğu yer barədə geniş danışıq, ədəbi-elmi ictimaiyyətin və aşiqsevərlərin rəğbətini qazanmışdır.

Aşıq-şair Mikayıl Azaflının yaradıcılığından bəhs edən **“Qoca Azaflıyam”** (Bakı, “Nurlar”, 2008) əsəri onun böyük xidmətlərindəndir.

“Ön söz”də aşiq poeziyası və dastanların tədqiqi ilə bağlı məsələlər silsiləsindən “Aşıq poeziyasının növ, janr və şəkilləri”nə və “Aşıq ədəbiyyatı ilə klassik irsin əlaqəsi”nə böyük önəm verdik. Maraqlı məqamlardan biri də bu gün aşiq şeirinin toplanması işinin davam etdirilməsi, yerinə görə sistemləşdirilməsi və nəşrinin, daha doğrusu, yenilənmiş nəşrinin təşkil edilməsidir.

Bu baxımdan nəzər-diqqətimizi **“Ələsgər sorağında”** (**“Giliyə”** gözəlləməsi və **“Bu qız”** şeiri) adlı məqalə cəlb etdi. Bu, tanınmış bir alimin aşiq yaradıcılığında öz əksini tapmayan, lakin haqqında məlumat aldığı bir sorağın izi ilə getməsidir.

...Ələsgərin sənət xəzinəsinin qiymətli nümunələrinin xeyli hissəsi hələ də axtarıqlara və tədqiqə möhtacdır. Buna

görədir ki, aşığın şeirlərinin toplanılması, öyrənilməsi bu gün də müvəffəqiyyətlə davam etdirilir – yazır akademik İsa Həbibbəyli.

Müəllif məqaləsində yazır ki, **“Bu qız”** rədifli müxəmməs-gözəlləməni 3-4 il bundan qabaq Danzick kəndində vəfat etmiş Əli Qurbanəli oğlu gənc yaşlarında Ələsgərin məclisində iştirak edərkən eşitmiş, Əli kişinin yaxın qohumu Məhəmməd Səfiyev həmin nümunəni əzbərləyərək hafizəsində yaşatmışdır.¹

Haqqında məlumat verəcəyimiz ikinci naməlum nümunə **“Giliyə”** rədifli gözəlləməsidir. Bu gözəlləməni isə Dərələyəz mahalının Sallı kəndində yaşayan İman Həziyevin vasitəsilə əldə etmişik.

Haqqında qısa məlumat verdiyimiz **“Bu qız”** və **“Giliyə”** gözəlləmələri, yazır müəllif, Ələsgər sənəti ilə ahəngdar surətdə səslənir. Hər iki gözəlləməninin son bəndində ustad aşıq öz adını çəkmiş, aşıq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan imza möhürünü vurmuşdur.²

GİLİYƏ

**Vahid bir şahidik yek tay
Dini Məhəmmədin dini
Gərək salavat çevirə.
Hər kimsə görsə üzünü,
Ələsgər arif yanında.**

**Söyləyir sözün düzünü,
Həmi bu dünyada bacım
Həmi qiyamətin günü**

¹“Şərq qapısı” qəzeti, 23 may 1972-ci il, № 119 (10, 126).

²“Şərq qapısı” qəzeti, 23 may 1972-ci il, № 119 (10, 126).

Lənət o şəxsin zatına
Söyləyə böhtan Giliyə.

BU QIZ

Ələsgər der, görməmişəm,
Bu cür gərdən sürəhi.
Yazılıbdır sinəm üstə,
Gözəllərin nigahı.

Bu tərkibdə gözəl görən,
Məcnun olar billahı.
Qaşları yay, kirpiyi ox,
Telli müjgandı bu qız!¹

Apardığımız araşdırmalar əsasında aşiq ədəbiyyatı ilə klassik irsin əlaqəsi mövzusunda, sözün geniş mənasında bu vəhdətdə tədqiqatın yoxluğu bəlli oldu. Aşiq yaradıcılığının öyrənilməyən səhifələrindən biri də onun məxəzləndiyi mənbələr əsasında (Qurani-Kərim, hədis, təfsirlər və sufizm baxımından) sistemli şəkildə tədqiqat obyektı olmamasıdır.

Dediklərimizdən bu qənaətə gələ bilərik ki, tədqiqat obyektimiz olan **“Aşiq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından”** mövzusu aktual məsələyə həsr olunub və aşiq yaradıcılığının bu günə qədər qismən və hətta sözün geniş mənasında öyrənilməyən səhifələrinin zənginləşməsinə xidmət edəcək.

Monoqrafiyanın yeniliyi Şərq nəzəri sistemi və

¹ “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 9 iyun 1972-ci il, № 47 (2415).

Əlavə: Daha bir yarpaq. “İşıqlı yol” qəzeti, 14 dekabr 1971-ci il, № 127 (711).

Qurani-Kərimin məzmun qatlarının aşiq yaradıcılığında yerinin müəyyənlişməsi, əsas gözlənilən nəticəsi isə aşiq yaradıcılığında bu günə qədər öyrənilməyən iki cəhəti – onun kökləndiyi məzmun, məna qatlarını əhatə edən Qurani-Kərim motivlərini və Şərq nəzəri sisteminin istifadə dairəsini bu yaradıcılıqda vəhdət şəklində ortaya qoymaqdan ibarətdir.

XIX əsrin 50-ci illərindən bu günə qədər araşdırmaları nəzərdən keçirdikdə, təxminən belə bir elmi tablo yaranır. Belə ki, 50-ci illərdə ilkin mənbələrin tədqiqinə, nüsxələr əsasında elmi tənqidi mətnlərin hazırlanmasına geniş yer verildirdi. Ümumiyyətlə, bu dövərdə tədqiqatın əsasında ilkin mənbə, müəllif mətni və əlyazma dururdu. Xarici dilləri, xüsusilə ərəb, fars, türk dillərini və o cümlədən, əski əlifbanı da dərinlən bilmək əsas şərtlərdən idi.

Təxminən 1980-ci ildən başlayaraq müqayisəli tədqiqatlara üstünlük verildi.

1982-ci ildə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin sərəncamı ilə “Əlyazmalar Fondu” keçmiş Ali Sovetin binasına köçürüldü. Xalqın maddi-mənəvi irsinə yüksək dəyər verən mərhum prezidentimizin böyük səyi və müdrikliyi nəticəsində 1985-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti “Əlyazmalar Fondu”nun instituta çevrilməsi haqqında qərar çıxardı. Bununla da bütün Şərq xalqları tarixinin, mədəniyyət və ədəbiyyatının qədimliyini, onlara aid olan hikmət və dəyərləri özündə cəmləşdirmiş milli sərvətin, mənəvi xəzinənin qapılarını, sözün geniş mənasında, dünyaya açdı. İstedadlı və tanınmış alimlərimizin yaradıcılığının əsasında duran əlyazma, əski çap kitabları, arxiv materiallarına olan maraq birə yüz artdı.

1990-cı illərdə isə ilkin mənbələrdən alınan fikir və mülahizələr, artıq yazılmış hazır əsərlər əsasında irəli sürü-

lürdü. Əlyazmadan, qaynaqdan və ya müəllif nüsxəsindən uzaqlaşma özünü bariz şəkildə göstərməyə başladı.

Təxminən 2000-ci ildən başlayaraq, elmdə ciddi dönüşlərin meydana gəldiyi və bu dövrün ədəbiyyatında kökə bağlılığın daha da gücləndiyi müşahidə olunmağa başlandı. Orijinal əsərlər, müəllif mətnləri ilə işləməyə meylin güclənməsi, müxtəlif xarici dilləri bilməyin önəmliyini də ön plana çıxartdı. Çünki tədqiqat əsərlərinin mötəbərliyi və elmi səviyyəsi orada verilən fakt və düşüncələrin birbaşa orijinal qaynaqdan faydalanmaqla təmin edilir. Elə bu səbəbdəndir ki, tədqiqat işinin əsas istinadı, obyektə aşırıq sözü, onun şeirlərinin mətnidir. **Çünki aşığın sözü sırf onun təfəkkürünün məhsulu kimi öz qiymətini alarsa, ümumən zəngin ədəbiyyat tariximizdə, xüsusən də aşığın öz mühit və dönəminə məxsus olan ədəbiyyatın tarixi səhifələrində layiqli yerini tutar.**

Fikrimizi Prof. Dr. Ali Nihad Tarlanın sözləri ilə daha bədii tərzdə ifadə edək: “Edebiyat tarixi evvela metinlər tarixidir. Metnin bize verdiyi şey sanatkarın iç alemidir. Bunu müasir ilmin hudutları içinde psixoloji, fizioloji və bilhassa psixopati baxımlarından inceleyib, sanatkarın ruh portresini vücuda getirmedən bilgi, his, fikir, hayal meleklerindeki kudretini muayyen usullerle ortaya koymadan onu edebiyat tarixi içine oturtamayız. Bu tedkik insan denen problem üzerinde olduğu için çok şümüllüdür”.¹

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Elmin İnkişaf Fonduna mövzu təqdim edilərkən aşağıdakı başlıqlar altında tədqiqatın icrası nəzərdə tutulurdu:

- 1. Aşırıq yaradıcılığında ustadnamələrə münasibət**
- 2. Aşırıq yaradıcılığında klassik irsdən bəhrələnmə**
- 3. Aşırıq yaradıcılığının poetikası**

¹ Prof.Dr. Ali Nihad Tarlan. Füzuli Divanı Şerhi, s. 14.

4. Aşıq yaradıcılığında islami dəyərlər.

Tədqiqatın gedişatında ilkin təqdim etdiyimiz planda, əsərin mahiyyət və həcminə xələl gətirmədən, quruluş baxımından dəyişiklik etməli olduq. Belə ki, aşıq yaradıcılığında klassik irsdən bəhrələnmə ilə aşıq yaradıcılığında islami dəyərləri elmi yükü iki fəslə bərabər olan **“Dastanlar və aşıq yaradıcılığında islami dəyərlər. İslam və Quran”** başlığı altında birləşdirərək tədqiq etdik. Nədən?!... Çünki, klassik irs özünün bütün varlığı ilə Qurandan bəhrələnməmişdir və islami dəyərlərin özü də Qurandan irəli gələn mövzu qatlarıdır. Bu möhtəşəm vəhdəti ayrı-ayrı fəsilərə necə ayıra bilərdik? Ayırısaq da, düşünürük ki, bəzi səciyyəvi nümunələrin istifadəsində istər-istəməz təkrarlara yol vermiş olardıq.

“Aşıq yaradıcılığının poetikası” monoqrafiyada ayrıca bir fəsildə tədqiq edildi.

“Aşıq yaradıcılığında ustadnamələrə münasibət” bölməsinə gəlincə, onu “Ön söz”lə birgə verməyi zəruri hesab etdik. Bunun bir neçə səbəbi vardır ki, onlardan bəzilərini qeyd edək: Qurani-Kərimin öz giriş qapısı (Bismillahir-rəhmanir-rəhim) olduğu kimi, klassik ədəbiyyatda məsnəvi şəklində qələmə alınmış dastanlara giriş minacat, tövhid, Allahın sifətlərinin vəsfi ilə başlayıb, Peyğəmbərin nəti və meracın təsviri ilə davam edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutan dastanların giriş qapısını isə üç hissədən ibarət olan ustadnamələr təşkil edir. Belə olan halda əsəri ustadnamə ilə başlasaq, məntiqli olar.

İkinci səbəb isə işin aprobeasiyası zamanı müəyyən əsərlər haqqında məlumatı “Ön söz”də, onların ustadnamə haqqında fikirlərini başqa bölmədə verərkən, təkrarçılığa yol verməklə bağlıdır. Odur ki, hər iki məsələyə münasibə-

timizi “Ön söz”də verməyi məqsədəuyğun saydıq.

Əsər iki fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil “**Dastanlar və aşiq yaradıcılığında islami dəyərlər. İslam və Quran**” adlanır.

Bu fəsildə orta əsrlər mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında dini mətnlərin təsiri, dini mətnlər toplumunda geniş miqyasda folklor materiallarının işlənməsi, eyni zamanda dini mətnlərin öz emosional təsiri və bədii quruluşu baxımından bədii yaradıcılığın bir çox xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirməsi haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsildə orta çağlarda tarixçilərin, katiblərin, yazıçı və şairlərin, eyni zamanda aşıqların Quranın təkcə mənə və məfhumlarından deyil, hətta bədii üslubi xüsusiyyətlərindən faydalanması da açıqlanır və onların öz yazdıqlarının etibar dərəcəsini artırmaq üçün Tanrı kəlamına söykənmələrindən söhbət açılır.

Monoqrafiyanın ikinci fəsli “**Aşiq yaradıcılığının poetikası**” adlanır. Sual oluna bilər ki, bu monoqrafiyada nədən biz islami dəyərlərlə yanaşı, Şərq poetikasını eyni əsərin tədqiqat obyektinə çevirmişik? Bu sualın çox sadə cavabları var. İlk növbədə aşiq sözü ilə onun təqdim poetikasının vəhdətini və bu vəhdətin nəticəsi kimi meydana gələn sənətin möhtəşəmliyini qabarıq şəkildə göstərmək üçün. Sualın bir başqa, mühüm cavabı aşıqların öz sənətindən irəli gəlir:

**Kişi gərək zəhmət çəksin, dər salsın,
Süfrə açsın, ad qazansın, dər salsın.
Dərsi azlar Ələsgərdən dərs alsın,
Altı min altı yüz ayə məndədi.¹**

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 138.

Və ya:

**Ələsgərəm, mən də içdim badə hey,
Əbcəd hesabıyla seçdim “ba” də “hey”.
Xəstə cismim tab eyləmir bada hey,
Heç demirsən: Gir qoynuma, sin, işin.¹**

“Altı min altı yüz ayə məndədi” – deyən Aşıq Ələsgər Qurana, məcaz, müəmma, əbcəd terminlərini müxtəlif şeirlərində nəzmə çəkməklə, Şərq bəlağət sisteminə dərin-dən bələd olduğunu aydın şəkildə əyan edir. Sanki şeirləri ilə dərin bir yaradıcılıq izi qoyan aşıq, sənətinin dililə bu emlərə nə qədər vaqif olduğunu bildirir.

Elə bir klassik ədib və şair yoxdur ki, sözün yaratdığı hünərdən, sənət möcüzəsindən bəhs etməmiş olsun. Nizami, Xaqani, Cəlaləddin Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Xətai, Füzuli, Nəbati, Aşıq Ələsgər kimi söz ustadları sözün dəyərindən yetərinə bəhs etmiş, sözün məqam və dərəcəsini hər bir hünərdən üstün tutmuşlar. Bu arada bədii sözün özünəməxsus yeri vardır və Azərbaycan mədəniyyətində söz sənətinin önəmi özəlliklə seçilir. Bədii sözün dəyəri isə hər şeydən öncə onun məcazlaşmış gizli qatlarında ifadə olunur.

Aşıq Ələsgər demişkən:

**Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Kəlməsindən ləli gövhər süzülə.
Məcəzi danışa, məcəzi gülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdi.²**

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 154.

² Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 55.

Sözün dəyəri məhz bədii-elmi (söz incəlikləri və ya ləfzi sənətlər, bədiyyat və məna gözəllikləri) baxımından öyrənilərsə, layiqli yerini tapa bilər.

Fəsilə eyni zamanda **“Məcəmiül-ədəb”** kitabına əsasən bədii ifadə vasitələrinin ləfzi və məna gözəllikləri baxımından deyil, fiqurların səsleşməsi baxımından sistemləşdirilməsi də öz əksini tapıb.

Əslində aşiq yaradıcılığının poetikasından söz açarkən, öncə cinaslar yada düşür. Aşiq yaradıcılığının mayası cinasla yoğrulmuşdur – desək, yəqin ki, yanılmazdır.

Araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, 1998-ci ildə E.Məmmədli tərəfindən **“Azərbaycan aşiq yaradıcılığında tənqis”** adlı namizədlik dissertasiyası yazılmış, həmin ildə müəllifin **“Tənqis sənətkarlığı”** adlı monoqrafiyası çapdan çıxmışdır (“Nafta-press”, Bakı, 1998).

“Azərbaycan aşiq poeziyasında və yazılı poeziyada tənqisin inkişaf tarixi” başlığı altında prof. Doktor Sədnik Paşa Pirsultanlının (Paşayev) monoqrafiyası da işıq üzü görmüşdür (GDV nəşriyyatı–2010).

Biz bu məsələnin öyrənilməsinə nə ləfzi, nə mənəvi, nə də fiqurların səsleşməsi baxımından yanaşmadıq, fərqli bir mövqe tutaraq, aşiq yaradıcılığında istifadə olunan, amma bu günə qədər tədqiq olunmayan poetik formalara üstünlük verdik. Təhlil etdiyimiz fiqurları bəzən klassik ədəbiyyatla müqayisəli şəkildə verməklə, ədəbiyyatlararası bədii tablolu yaratdıq. Bununla da ədəbiyyatın iki qolu arasında bu yöndən olan bağlılığı qabarıq şəkildə göstərməyə çalışdıq.

Araşdırmalarımız əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, ustadnamələr dastanın hikmət qapısıdır. Canlı, aydın xalq dili və zəngin klassik poeziyanın özünəməxsus incəliklərini özündə təcəssüm etdirən bir bədii növüdür.

“Ustadnamə” – ustad nəsihəti, ustad sözü, ustad vəsiyyəti deməkdir. Düşünürük ki, istər ərəb, istər türk, istərsə də farslarda bu sözə mahiyyətə bərabər olan ikinci bir söz ola bilməz.

Mənbələrdə əsasən, ustadnamələrin müxtəlif dastanların əvvəlində işlədilməsi, onun folklor koloritinin əsas göstəricilərindən olan xəlqiliyi, şeirdə xalqın hiss və duyğularının tərənnümü, digər tərəfdən canlı xalq dilindən qaynaqlanmış sadə dillə ifadəsi qeyd edilir. Bu deyilənlərlə razılaşmaq şərti ilə, tədqiqat əsnasında əldə etdiyimiz nəticələrə istinadən bəzi fikirlərimizi əlavə etmək istərdik. Belə ki, ustadnamələr öz qayəsi baxımından nəsihət, ibrət və hikmətdir. Bu halda dastanların tədqiqində ən hikmətamiz və möhtəşəm qaynaq olan Quran mətni ilə tipoloji müqayisələr aparmağı unutmamalı, bu səmavi kitabın ecazkar məzmun qatları, üslub və poetik yönünə də müraciət olunmalıdır.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, eyni ustadnamənin bir neçə dastanın giriş qapısı kimi təkrarlanması müşahidə olunur. Ustadnamənin bu tərzdə təkrarlanmasına gəlincə, onun əsas səbəbi həmin ustadnamənin fəlsəfi-hikmətamiz əhəmiyyəti, ustadnaməni söyləyən müəllifin şəxsiyyəti, onun təbi, fitri istedadı, qələminin ecazkar qüdrəti və xalqın qəlbində tutduğu yerə bağlıdır.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, ustadnamələr həm də müstəqil şeir növüdür. Elə bəlkə bu səbəbdəndir ki, dastanın giriş hissəsi kimi, əsasən eyni aşıqların əsərlərindən istifadə olunur. Aşıq Ələsgərin ustadnamələri bu baxımdan xüsusi olaraq seçilir.

Tədqiqatların bəzində ustadnaməyə verilən təriflərin qeyri-dəqiqliyi nəzər-diqqətimizi cəlb etdi: “Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında, ustadnamə, təəssüfnamə, deyişmə,

hərbə-zorba (qıfılənd) kimi bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, divani, müxəmməs və s. növləri özündə birləşdirən terminə – ustadnaməyə tez-tez rast gəlirik”. Zənnimizcə, burada müəyyən anlamda yanlışığa yol verilib, belə ki, aşiq şeirinin müxtəlif şəkillərini ustadnamə adı altında birləşdirmək doğru və məntiqli deyildir. Sadəcə, ustadnamə bu şeir növləri və onun elementləri üstündə yazıla bilər.

Ustadnamələr haqqında yazılanları araşdırarkən, mənbələrdə tərəddüdlü fikirlərin çoxluluq təşkil etdiyinin şahidi olduq. Əksər hallarda ustadnamənin rəng çalarlarını ayrıca şeir növü kimi dəyərləndirirlər. Əslində, ustadnamələr daha çox hikmət və nəsihəti özündə ehtiva edən kəlamlar kimi diqqəti cəlb edir və onların poetik xüsusiyyətləri ayrılıqda deyil, aşiq şeirinin tərkib hissəsi kimi tədqiq olunarkən, daha çox maraq doğurar.

Bu məsələnin araşdırılması ilə bağlı başlıca iradımız ustadnamə və onun məzmun çalarları arasındakı sərhadin yetərinə dəqiqləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Düşünürük ki, qeyd etdiyimiz məsələ elmin bugünkü işığında, özü də yeni nəzərlərlə tədqiq edilsə, məsələyə aydınlıq və dəqiqlik gətirilər.

- Qeyd 1:** Aşiq sözünün mahiyyətini açarkən mətləbdən uzaqlaşdığımız üçün onları əsas mətdən ayıraraq kursivlə vermişik.
- Qeyd 2:** Bəzi sözlərin müxtəlif şəkildə yazılmasının başlıca səbəbi qaynaqlara müdaxilə etməmimizlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Sənətkarlıq məsələləri. "Elm", Bakı, 1962.
2. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. "Gənclik", Bakı, 1998.
3. Aşıq Ələsgər. Şeirələr. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. "Çinar-Çap", Bakı, 2003.
4. Azərbaycan dastanları, c. 1, AMEA Folklor İnstitutu, "Çıraq", Bakı, 2005.
5. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, № 47 (2415), 9 iyun 1972.
6. Göyüşov Nəsim. Milli sənətin nəzəri təhlilinə giriş. "Nurlan", Bakı, 2006.
7. Daha bir yarpaq. "İşıqlı yol" qəzeti, № 127 (711), 14 dekabr 1971.
8. Hacıyev C.X. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1958.
9. Həkimov M. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından xüsusi kurs. API, Bakı, 1975.
10. Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. AMEA Folklor İnstitutu. "Səba", Bakı, 2004.
11. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. "Uğur", Bakı, 2007.
12. Quliyeva M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. "Maarif", Bakı, 2010.
13. Mirəhmədov Ə. Müəllifi, onun taleyini xatırlarkən. Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. "Gənclik", Bakı, 1998.
14. Pirsultanlı Sədnik Paşa. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar. II cildə, I hissə. Pirsultanlı-2002.
15. Prof.Dr. Ali Nihad Tarlan. Füzuli Divanı şərh. Ankara, 2005.
16. "Şərq qapısı" qəzeti, № 119 (10, 126), 23 may 1972.
17. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). "Elm", Bakı, 1972.

I FƏSİL

DASTANLAR VƏ AŞIQ YARADICILIĞINDA İSLAMİ DƏYƏRLƏR. İSLAM VƏ QURAN

Orta əsrlər mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında dini mətnlərin təsiri olduqca böyükdür. İstər yunan-Avropa, istər hind-Çin və istərsə də ərəb-müsəlman mədəniyyətində bədii yaradıcılıq bu və ya digər şəkildə dini mətnlərin çeşidli təsirinə məruz qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dini mətnlərdə təkcə ibadət və etiqad prinsiplərinin təlimi nəzərdə tutulmur. Həmin mətnlərin təhlili göstərir ki, burada insanların həyat tərzi, adət və ənənələri, ictimai məsələlər, əxlaq və davranış qaydaları ilə yanaşı, müxtəlif mifik təsəvvürlər, mövcud cəmiyyətin ayrı-ayrı problemləri, kainatın yaranması və quruluşu haqqında düşüncələr, mifik, dini və elmi fikirlər geniş yer tutur. Başqa bir tərəfdən, dini mətnlərin toplumunda geniş miqyasda folklor materialı işlənir. Buna misal olaraq Tövrat və İncil mətnlərini göstərmək olar.¹ Eyni zamanda dini mətnlər öz emosional təsiri və bədii quruluşu baxımından bədii yaradıcılığın bir çox xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Buna görə də ədəbi prosesdə gedən bu cür qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində dini mətnlərin bədii əsərlərə təsiri güclüdür. Bu baxımdan müsəlman xalqlarının ədəbi yaradıcılığı xüsusilə seçilir. İslamın müqəddəs kitabı olan Quranın Şərqi söz ustalarının yaradıcılığında yeri möhkəm, təsiri isə çox önəmlidir.² Quran Şərqi əksər dahi söz ustalarının yaradıcılığında dəyərli bir qaynaq kimi təmsil edilir.

Orta çağlarda tarixçilər, katiblər, xətiblər, yazıçı və

¹ Вах: Джеймс Джордж Фрезер. Фольклор в ветхой завете.

² Seyid Əbdülhəmid Heyrət Səccadi. Qozideyi əz təsiri-Quran bər nəzmi farsî. Müqəddimə.

şairlər Quranın təkə məna və məfhumlarından deyil, hətta bədii üslubi xüsusiyyətlərindən və bəlağət sistemindən faydalanmışlar. Onlar öz yazdıqlarının etibar və dərəcəsini artırmaq üçün Tanrı kəlamına söykənmişlər.¹

Orta əsrlərdə şair və ədiblərin öz yaradıcılığında Qurandan faydalanması müxtəlif və rəngarəng olmuşdur. Sənətkarların yaradıcılığında Quran ayələri həm islamın müqəddəs kitabı, həm möhtəşəm sənət abidəsi, həm əxlaqi-mənəvi qaynaq, həm də yığcam ibrətamiz ifadələr şəklində işlənmiş və bir çox hallarda şairlər öz sözünün etibarını artırmaq üçün Quran ayələrinə istinad etmişlər. Qurandan istifadə sadəcə şair və ədibin Tanrı kəlamına olan rəğbətini bəyanı deyil, həm də sənətkarın ifadə etdiyi düşüncələrin daha təsirli və məzmunlu olmasına xidmət etmişdir.

Quran bir neçə baxımdan:

- Müsəlmanların etiqad kitabı;
- Əxlaqi təlim və hikmət mənbəyi;
- Tarix, mədəniyyət və mənəvi dəyərlər toplusu;
- Zəngin bəlağət qaynağı və əzəmətli söz abidəsi kimi sənətkarların diqqətini cəlb etmişdir.

Ərəb-müsəlman dünyasında təkə bəlağət deyil, kitab mədəniyyəti, dil, ədəbiyyat, lüğətçilik və poetikanın yaranma və inkişafı da Quranı öyrənmək və öyrətmək zərurətindən doğmuşdur.²

Qurani-Kərim bədii söz sənəti üçün bir sıra baxımlardan mühüm bəlağət qaynağı olaraq tanınır. Bu mənada Qurani-Kərim yazar və şairlər üçün mənəvi-əxlaqi dəyərlər və zəngin söz abidəsidir. Ona görə də söz sənətində Quranın məzmun keyfiyyətlərindən faydalanma imkanları genişdir. Quranın istər məzmun qatları, istər əxlaqi-mənəvi də-

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 138.

² Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 139-140.

yərləri, istərsə də, onun bənzərsiz bəlağət özəllikləri və zərif söz incəlikləri orta çağların söz sənətində, o cümlədən, aşiq yaradıcılığında özünə möhkəm yer tutdu. Klassik Azərbaycan söz sənətinin dəyərləndirilməsində Quranın bənzərsiz bəlağət özəlliklərinin, zərif söz incəliklərinin zəngin və ibrətamiz mövzularının əhəmiyyəti inkaredilməz bir həqiqətdir.¹

Qurani-Kərimdə əks olunmuş və ədəbiyyatda öz geniş inikasını tapmış mövzulardan biri yerin-göyün yaranması, Allahın nuru məsələsidir. Nur – Allahın adlarından biridir. (نور السموات و الارض) Nurus-səməvati vəl-ərz – yerin və göylərin nuru.² Haqqın varlığı nurla ifadə olunur. İlahi nur isə Quranda adıçəkilən lövhi-məfhuza işarədir. Nurul-ənvar – Haqqın substansiyası, özüdür. İman nuru bəndə ilə Haqq arasındakı pərdəni aradan götürür. Məhəmmədin (s) nuru isə ilkin təcəlli və ya külli əql anlamı deməkdir.

Sufilər həqiqi varlığa nur, yoxluğa (ədəm) zülmət deyirlər. Nur-vəhdət, zülmət isə kəsərət nişanəsidir. Ariflərin qəlbi nuru özündə əks etdirən bir aynadır. Nur bilgi və mərifət, qaranlıq isə qəflət və cəhldir.³

Klassik ədəbiyyatda olduğu kimi, aşiq yaradıcılığında da “**Allahın nuru**” məsələsi öz geniş inikasını tapmışdır. “Qurbani” dastanının bir məqamına nəzər salaq:

Mahmud bəylə Qurbani arasında gedən söhbət zamanı aşiq “yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir”, – deyib dərvişləri Mahmud bəyin əlindən alıb buraxdı.

Mahmud bəy:

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 46-47.

² Məhəmmədətəqi Müqtədiri. Əsmatül-Hüsna. Quranda Allahın gözəl adları, s.136.

³ Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri, s. 146.

- İndi ay aşırıq, bir neçə ağız oxu, əgər xoşuma gəlsə, səni öz evimdə saxlayıb, nə mətləbin varsa, yerinə yetirəcəyəm.

Qurbani sazı döşünə basıb dedi:

**Yerlə göy yoxkən bir nəzər qıldı,
Əritdi gövhəri, dürr eyelədi şah...
Yox yerdən aləmi bərqərar etdi,
Cisini qəndildə nur eyelədi şah.¹**

Maraqlı burasıdır ki, qəlblərə, insan təfəkkürünə çox asanlıqla hopan bu bəndin hər bir misrasının arxasında Allah-Təala tərəfindən bəşəriyyətin hidayəti üçün göndərilən Nur, həyat və hikmət çeşməsi olan Qurani-Kərimin söz və məna baxımından bəlağət dolu möcüzəli və zəngin məna qatları durur. Hər bir anlamı ondan daha mükəmməl şəkildə tapıb düzümə salan və yerbəyer edən ikinci bir əsər yoxdur.² Bir çox poetik üsul və qəliblər Quran bəlağətindən bədii təfəkkürə keçmiş və orta çağların söz sənətində və o cümlədən, aşırıq yaradıcılığında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Qeyd etdiyimiz mövzu Şərqi alimləri ilə yanaşı, Qərbi alimlərinin də böyük marağına səbəb olmuşdur. Böyük ingilis alimi Lav Luk deyir: **“Cahanda mövcud olan hər şey; Yer, hava, dəniz, məxluqatın həyatı, bir sözlə, hər şey yeganə olan bir həqiqətin, hər şeyi əhatə edən qüdrətin varlığına işarədir”.**³

Bu barədə arif Xacə Abdullah Ənsari **“Yerin və göylərin yaradılışında ağıl sahibləri üçün bir nişanə vardır”**

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 39.

² Məhirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 47.

³ Məhəmmədtaqi Müqtədiri. Əsməül-Hüsna. Quranda Allahın gözəl adları, s.16.

ayəsinin timsalında deyir: **“Mümkün deyil ki, uca qübbəli və sonsuz genişliyi olan bu fəza və səmələr ilahi qüdrət tərəfindən yaradılmasın”. Hər şey Onun felinin nişanəsidir. Hər işdə Onun lütfünün bürhanı var...¹**

Nümunə kimi misal gətirdiyimiz hər misra mənə çalarlarının zənginliyi baxımından müqayisə olunmayacaq ecazkarlığa malikdir. Bənddə Allah-Təalanın qüdrət sahibi olduğuna, hər şeyi yoxdan var etməsinə, **“Ol!”** – əmri ilə bütün kainatı yaratmasına işarə vardır:

“Göyləri və yeri icad edən (yoxdan yaradan) Odur. Bir işin yaranmasını istədiyi zaman (o işə) yalnız: “Ol!” – deyər, o da (fövrən) olar.” (Bəqərə: 117)

“Məgər sən bilmirsən ki, göylərin və yerin səltənəti (hökmranlığı) ancaq Allaha məxsusdur.” (Bəqərə: 107)
“Məgər göyləri və yeri yaradan (bir daha) onlar kimi-sini yaratmağa qadir deyilmi? Əlbəttə (qadirdir). (Hər şeyi) yaradan və (hər şeyi) bilən Odur! Bir şeyi (yaratmaq) istədiyi zaman (Allahın) buyruğu ona ancaq: “Ol!” – deməkdir. O da dərhal olar”. (Ya. Sin: 81-82)

Yerin və göyün yaranması fikrinə Nəsimi yaradıcılığında böyük önəm verilmişdir:

**Kaf ilə nundan yaratdı aləmi,
Ərbəin gündə yağurmuş Adəmi,**

¹ Məhəmmədəqi Müqtədiri. Əsməül-hüsna. Quranda Allahın gözəl adları, s.17.

Adəm Peyğəmbərlə bağlı məsələlər və o cümlədən qeyd etdiyimiz bənd öz təhlilini A.Qasımovanın Quran qissələri XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii qaynaqlarından biri kimi (Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai, və Füzulinin ana dilində olan əsərləri əsasında) Bakı, “Nurlan”, 2005 monoqrafiyasının 206-208-ci səhifələrində və A.Mirzəyevin Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli Bakı: “Avropa”, 2009 kitabının 98-ci səhifəsində öz geniş təhlilini tapmışdır.

**Dəm bu dəmdir, dəm bu dəm, bil bu dəmi,
Adəmə vurdu bu dəmdən həq dəmi.¹**

Fəzlullah Nəiminin “Cavidnamə”sinə əsaslanaraq kainatın yaranması prosesini və onun tərkibini belə izah edirlər: “Vücuti-mütləq” və ya vacibəl-vücut olan Allahdan başqa əvvəllər heç bir şey mövcud deyilməmiş. Allah, guya, əvvəlcə əqli-küllü yaratmış, sonra da “kaf” və “nun”, yəni “kun” (“ol”) əmri ilə kainatı yaratmışdır.² Sözsüz ki, hürufilərin bu fikri Nəsimi yaradıcılığında öz bədii əksini aşağıdakı kimi tapıb:

**Cuş qıldı əqli-küll, gəldi vücudə kainat,
Kafu nun əmrindən oldu bu cahan yekbar məst.³**

Nəsimi yaradıcılığından gətirdiyimiz hər iki nümunədə dünyanın yaranışı hərflər üstündə nəzmə çəkilmişdir. Aşiq Qurbaniyə gəlincə isə, bu fikir daha sadə bir tərzdə “**Yox yerdən aləmi bərqərar etdi**” kimi öz əksini tapmışdır. Əslində hər iki şairin amalı və məqsədi, məsələyə yanaşmanın fərdiliyini göstərmək şərtilə, Allahın qüdrət və qadirliyinə işarədir.

Hürufilərin etiqadına görə, Allah müxtəlif zamanlarda üç şəkildə təcəllə edərək özünü göstərir: peyğəmbər, imamlar və Allah şəklinə. İmamlar on birinci imam ilə qurtardıqı üçün Allah Fəzlullah Nəimidə təcəssüm etmişdir. “Allah Adəmi öz surətində yaratmışdır. Fəzlullah somuncu imamdır və eyni zamanda insan şəklinə Allahdır.”⁴

¹ Nəsimi. Divan, s. 82; Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, c. 1, s. 221.

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. 1, s. 218.

³ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. 1, s. 219.

⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. 1, s. 221.

...Bu surətlə də hürufilərdə Fəzlullah – “Mehdi”, doğru yol göstərən ilahi bir rəhbər və mürşid kimi təsvir edilmişdir.

Qurbani bəndinin son misrası **“Cismini qəndildə nur eylədi şah”**a gəlincə, o çox maraqlı mövzuya, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, – Allahın nuruna həsr edilmiş və mövzusu baxımından “Nur” surəsinin 35-ci ayəsinə istinad edir.

Səmimilik, xalqa, onun adətlərinə bağlılıq, ən əsası xalq dilinə söykənərək yazıb-yaratmaq arif aşığın Quran mövzularının zəngin məna çalarlarını şeirə gətirməsinə heç də maneçilik törətmirdi. İlk anda çox sadə görünən, səmimi tərzdə yazılan, axıcılığı ilə insanların qəlbinə hopan və beynlərində tez həkk olunan aşıq yaradıcılığının məna qatları bir o qədər də dərin və zəngindir. Sanki bu növ şeirləri səciyyələndirən sadəlik, fikrin aydın şəkildə ifadə tərz, məna qatlarının zənginliyi ilə bir-birini tamamlayaraq öz dinamik inkişafını davam etdirir. Bəzən də biri digərini üstələməyə çalışır. Çünki şifahi və yazılı ədəbiyyatın ayrı-ayrı qolları müxtəlif dövrlərdə müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. Klassik və həm də müasir yazılı ədəbiyyatımızın inkişafı və formalaşmasında, şübhəsiz ki, şifahi ədəbiyyat xüsusi rol oynamış və o, xalq ədəbiyyatının inkişaf edən zəngin özülləri üzərində yeniləşmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm və zəngin bir qolunu təşkil edən aşıq yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının ən əhəmiyyətli, ən çəvik və ibrətamiz-nəsihətamiz bir hissəsini təşkil edir.

“Cismini qəndildə nur eylədi şah”² misrası ilə Qurbani nələrə işarə edir? Sözsüz ki, Quran ayələrinə...

Quranda:

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. 1, s. 221.

² T.Abbaslı. Qurbaninin poetik irsi, s. 6.

اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ
 الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ
 زَيْتُونَةٍ تَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارُ نُورٍ
 عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ
 بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

Tərcüməsi: Allah göylərin və yerin nurudur (kainatı yaradıb), ona nur verən, yer və göy əhlinə haqq yolu göstərən xalığıdır. Onun (Peyğəmbərimizin və möminlərin qəlbində olan) nuru, içində çıraq olan bir taxçaya bənzər; taxçadakı o çıraq bir qəndilin içindədir, o qəndil isə, sanki parlaq bir ulduzdur. O çıraq nə Şərqdə, nə də Qərbdə (aləmin ortasında) olan mübarək bir zeytun ağacından yandırılır. (Şərqdə deyildir ki, günəş doğduqda qaranlıqda qalsın). Onun (zeytun ağacının) yağı özünə od toxunmasa da, sanki (haradasa) işıq saçır. O, nur üstündə nurdur. Allah dilədiyini Öz nuruna qovuşdurur (istədiyinə Öz nurunu bəxş edib cənnət yolu olan islam dininə yönəldir) Allah (həqiqəti anlaya bilsinlər deyə) insanlar üçün misallar çəkir. Allah hər şeyi biləndir.

(Nur: 35)

Qurani-Kərim boyu Allahın nuru məsələsi ibrət və nəsihət naminə müxtəlif şəkildə öz əksini tapıb:

Allah bir kəsə nur bəxş etməsə, onun nuru olmaz.
 – Nur: 40; Rəbbindən nur üzərində olan kəs (qəlbi möhürlənmiş kimsə kimi ola bilərmimi?! – Zümər: 22; Allah isə kafirlərin xoşuna gəlməsə də, Öz nurunu (dinini) tamamlayacaqdır. – Tövbə: 32; Allah (Ona) iman gətirənlərin dostudur, onları zülmətdən çıxarıb işığa tərəf yönəldər. – Bəqərə: 257; Peyğəmbərimiz gəldi. Artıq Allah tərəfindən sizə bir nur və açıq-aydın bir kitab (Quran) gəldi. – Maidə: 15; O, nur üstündə nurdur. – Nur: 35; Günəşi işıqlı (parlaq), ayı nurlu edən... məhz

Odur. – Yunus: 5; ...**Bu Quran** elə bir kitabdır ki, onu sənə insanları onların öz Rəbbinin izni ilə zülmətlərdən nura (küfrdən imana) – yenilməz qüvvət sahibi (hər cür) tərifə (şükrə) layiq olan Allahın yoluna – islam dininə çıxartmaq üçün nazil etmişik – İbrahim: 1. **Biz Musaya: Tayfanı (İsrail oğullarını) zülmətdən nura çıxart və Allahın (vaxtilə onlara nemət verdiyi) günlərini xatırlat...** – İbrahim: 5.

“**İlahi – nur**” anlamı Azərbaycan realist ədəbiyyatının banisi, milli ruhlu şairimiz Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında belə geniş şəkildə istifadə edilmişdir:

**Mən ha səni nuri-ilahi sannam,
Camalının şöləsinə dolannam,
Atəşinə mərdü mərdanə yannam,
Bu xasiyyət mənə pərvanədənindir.¹**

Təsadüfi deyil ki, Quranı tədqiq edən alimlərin hər biri onun möhtəşəmliyi qarşısında baş əyir, bəşər tarixindəki çoxtərəfli rolunu və yerini misli olmayan sözlərlə dəyərləndirirlər: “Коран-одна из редких книг, которой довелось сыграть в истории человечества удивительную роль. С одной стороны, в ходе своего сложения он не только стал отражением многотомных исторических и культурных процессов... В дальнейшем, вплоть до наших дней, Коран продолжал оказывать и оказывает серьезное влияние на различные стороны жизни мусульманского общества”² və ya... “Коран неисчерпаем, и еще множество поколений ученых будет находить в

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri, s.106.

² Е.А.Резван. Коран и его мир Предисловие, стр. 7.

его изучении свое призвание...”¹

Dastana qayıdaq.

Qurbani sazı döşünə basıb bir-birindən qiymətli sözlərini nəzmə düzür:

**Gətirdi kəlamı cümlə-cahana,
Qırxları göstərdi əhli-ürfana,
Peyğəmbər xitabın gətirdi dəhana,
Həbibin söhbətin şur eylədi şah.²**

“Gətirdi kəlamı cümlə-cəhana” – deyən aşıq “kəlam” sözü altında nələrə işarə etdi, nələrə?!...

Birtakım kanıtlara başvuraraq, temel dini hüükümleri açıqlayan, sistemləştiren ve savunan; İslam inancının ilkelerini akıl temeline oturtmayı, açıqlamayı amaçlayan disiplin.

Dinde geçen temel kavramları konu alan, İslam mezheplerinin kurucularını ve doğmalarını, felsefi okulların görüşlerini, paganizmi ve metafizik problemleri inceleyen disiplin olarak kelam, Allah'ın özünden ve sıfatlarından, peygamberlikle ilgili konulardan, varlıkların hallerinden, başlangıç ve sonlarından söz eder. Kesin birtakım kanıtlar ortaya koyarak ve bu arada karşıt görüştekilerin itiraz ve kuşkularını gidererek, dini inançları temellendirmeye ve kanıtlamaya çalışır.

Materyalist görüşler, Hıristiyanlık ve İslam inançlarından birini ya da hepsini birden reddeden görüşler karşısında. İslamiyetin savunmasını yapma amacının bir parçası olarak ortaya çıkmış olan dini-felsefi disiplin olarak kelamın kaynağında Kuran ve hadisler vardır. Hicretin ilk yüzyılının sonlarına doğru ortaya çıkan kelam, itikat, tevhid, Tanrı'nın sıfatları, kaza ve kader, ahiret, ruhun ölümsüzlüğü, ölümden sonra diriliş gibi

¹ Е.А.Резван. Коран и его мир Предисловие, стр. 7.

² Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 39.

konuları işlemiştir. Zamanla İslam görüşlerini savunmayı ana ilke edinen kelim, Kuranın ayetlerine anlam vermek, O'nu anlamak, temellendirmek, her türlü İslam dışı inançla mücadele etmek ve İslamla ilgili arılaşmazlıkları çözmek amacı gütmüştür. Yaratılanı yaratana göstermesi bakımından ele alan kelim, Tanrı'nın özünü ve niteliklerini, yaratan-yaratılan ilişkisini de inceler.¹

Sayıtlarda kələmlə bağlı aşağıdakı məlumatlar da öz əksini tapıb:

Kelim demək, bir anlamı, bir amacı anlatan ifadə, söz deməkdir. Allah'ın kəlamı isə bütün bunları, ən iyi və kolay anlaşılır şəkildə və bütün insanlar üçün ortaya koyabilən söz deməkdir.

Bizlərdəki kelim ya da danışma sifəti, belli bir çərçəvedə kalan sınırlı bir sifətdir. Örneğın bizlə danışabilməmiş üçün havaya və sese muhtacdır. Kəlimələrə və cümlələrə muhtacdır. Karşı tərəfin bizi dıymasına, bizim lisanımızı bilməsinə, bizi anlamasına muhtacdır. Bütün bunlara muhtaç olduğumuz üçün dağlarla, taşlarla, bitkilərlə, hayvanlarla vəya bizim lisanımızı bilməyən insanlarla danışamayız, onlara nə demək istədiyimizi anlatamayız.

Gerçek kelim sahibi Allah isə böylə dəğildir. Bizim muhtaç olduğumuz hiçbir şeyə muhtaç olmadığı üçün dağlarla, taşlarla, bitkilərlə, hayvanlarla danışabilir, onlara istədiğı emri, istədiğı şəkildə vahyədəbilir.

Allah'ın kəlamına, Allah'ın vahyine muhatab olan hiçbir yaratık, hiçbir canlı "Ya Rəbbi dıymadım vəya anlayamadım, bu nə deməkti?" diyə sormaz. Çünkü Allah c.c. o sözü, o kəlamı, manası ilə birlikdə iletir karşı tarafa.²

"Gətirdi kələmı cümlə-cahana" misrası ilə aşık ilk öncə Quranın mətninə işarə edir. Bu fikir İmam Sadiqin (ə)

¹ www.turkcebilgi.com/kelim

² www.hanifler.com/showthread.php?t=2877

Cabir adlı səhabəsinə buyurduqlarında da öz əksini tapıb:

يا جابرا و ليس شي ابعده من عقول الرجال منه، ان السايه لتتزل
اولها في شي و اوسطها في شي و اخرها في شي و هو كلام متصل
يتصرف على وجوه

Tərcüməsi: “Ey Cabir! Heç bir şey onun (Quran) qədər insanların aqlının (və müqayisəsinin) fəvqündə deyildir. Çünki ayənin əvvəli bir mövzu, ortası digər bir mövzu, sonu isə tamam başqa bir mövzu barəsində nazil olur. O, müxtəlif mənalarda izah edilən vahid bir kəlamdır.”¹

Ədəbiyyatda bu istilahın kəlam versiyası mütəkəllim və “kəlamullah”dan daha çox istifadə edilir:

**Sənün vəchündürur həqqün kəlamı,
Oxunan dəxi Quran anı söylər.**²

**Hər ki şərabin zühur içmədi, bilməz desəm
Təhurlə sirri-kəlam, vəhy ilə Quran nədir?**³

**Kəlamullahə məzhərdür bəyanun,
Deyən həqdür sənün nitqün lisandan.**⁴

Mənbələrdə kəlam elminin yaranması səbəbi Allahın mütəkəllim olmasına bağlanılır: “Allahın mütəkəllim olması ilə bağlı tədqiqatlar orta əsrlərdə kəlam elminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu elmin nümayəndələrindən biri olan Cüveyni /478h./ 1085m./ özünün “Əl-Əqidətün-Nizamiyyə” adlı risaləsində yazır: “Məxluqatda olan hər

¹ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 85.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 86.

³ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 110.

⁴ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 266.

mümkün sifət mütləq Xaliqdəki vacib bir sifətə istinad edər. O halda Allah əmr edər, hədd /qadağa/ qoyar ki, bu da **Onun mütəkəllim olduğunu göstərir:**”¹ Lakin sonralar Cüveyninin tələbəsi Qəzali /505h./1111m./ bu fikri qəbul etməyərək, Allahın kəlam-mütəkəllim sifətini belə izah edir: **“Kəlam, canlılar üçün, şübhə yox ki, kamal sifətidir. Məxluqatda olan hər kamal, əlbəttə Xaliqdə də mövcuddur. Buna görə Allah mütəkəllimdir”**.²

“Kəlam”, “kəlamullah” sözlərini daha düzgün və müfəssəl şəkildə araşdırmaq üçün müxtəlif mənbə, məqalə və hədisləri nəzərdən keçirərkən, **“Dövlət və din”** adlı ictimai fikir toplusu ilə tanış olduq.

Məqalələrin hər birində mövzuya yeni baxış, yeni yanaşma gördük və bu kitabda yerinə görə topluya daxil edilmiş məqalələrdən mötəbər qaynaq kimi istifadə etməyi özümüzə borc bildik. Bunlardan biri və birincisi “kəlam”, “kəlamullah”la bağlı olan məqamlardır: **“...Hz. Əlidən (ə) bizə çatmış bəzi hədislərdə Quranın özü “natiq” (danışan kitab) kimi təqdim edilmişdir”**.³

Hz. Əli (ə) digər hədisdə buyurur: **“Quran əmr edən və çəkindirəndir. Sakit (samit) və eyni halda natiqdir. (Quran) Allahın insanlar üzərində olan höccətidir. O, insanlardan Quranla bağlı əhd-peyman almış və onları Quran əmanətində saxlamışdır. (Allah) Quranla Öz nurunu tamamlamış və dinini kamilləşdirmişdir. Həm də Peyğəmbərinin (s) canını Allahın hidayət mesajını insanlara Quran vasitəsilə çatdırdıqdan sonra aldı...”**⁴

Bu dərin mənanı ehtiva edən kəlamları oxuduqca aşıq

¹ Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 59.

² Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 60.

³ İlqar İsmayılzadə. İslamda sünnənin məqamı, s. 88.

⁴ İlqar İsmayılzadə. İslamda sünnənin məqamı, s. 89.

yaradıcılığının, dastanların zənginliyi qarşısında heyrətlər içində qalırıq...

Qurbani bəndin birinci misrası ilə Qurani-Kərimə və **“Allahın kəlamı hər şeydən üstündür”** məzmunlu Tövbə surəsinin 40-cı ayəsinə işarə edir. **(Müşriklər Quranın bu təsirinin qarşısını almaq üçün bir çox çarələrə baş vursalar da, bir nəticə əldə edə bilməmişdilər. Quranın səsi onların səsinə batırdı).¹**

Aşiq ikinci misrası ilə **“Qırqları göstərdi əhli-ürfana”** öz nəfsini paklaşdırmaqla, batini işıqlanma və əqlimənəvi yüksəliş taparaq, Haqqı tanıyan irfan əhlinə qırqları göstərir.

Məlum olduğu kimi, müsəlmanlar tərəfindən qırx sayı müqəddəsliyinə inanılan və çox böyük əhəmiyyət verilən saylardandır. Azərbaycanda və habelə türk dünyasında yaranan nağıllarda və dastanlarda qırx sayına tez-tez rast gəlinir: 40 alp, 40 gözəl (qız), 40 ev (otaq), 40 igid, 40 gün, 40 gecə-gündüz (toy), 40 arşın (quyu) və s. kimi. Xalq inanclarında da qırx sayı qudsal hesab edildiyi üçün uşaq doğulandan sonra ananın və körpənin qırx gününün çıxması önəmli bir hadisə kimi qəbul edilir. Ölən insanlar üçün 40 gün yas saxlama, ehsan olaraq qırxvermə kimi. “Qırx”, “Qırqlar”, “Qırxını çıxarma”, “Qırxlama”, “40-cı qapı”, “40 düyün”, “40 ayaq”, “40 qazanın mayası”, “40 lotu”, “40 quldur” kimi ifadə və sözlər **“qırx”** inancı ilə əlaqədardır.²

Azərbaycan dastanlarında **“qırx”** rəqəminin yeri çox önəmlidir. Üç ənənəvi tərkib hissəsindən – ustadnamə, dastanın özü və sondakı duvaqqapmadan ibarət olan dastanın

¹ Xatəmtül-Ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı. Əli Himmət Bərki. Osman Kərkioglu, s. 100.

² Qırqlar. Azərbaycanın sufi pirləri, s. 5-6.

son hissəsi ya sevinc, ya da kədərli bir məqamla bitir. Hər iki halda bəzən yeddi rəqəmi işlədilsə də, çox vaxt hadisələrin gedişi qırx rəqəminə bağlanılır:

...Paşa keşişin də, arvadının da təqsirini üzünə oxuyandan sonra hər ikisinin boynunu vurdurdu. Kərəm ilə Əslinin külünü sandığa yıgıldılar. **Qırx gün, qırx gecə yas saxlayıb, külü bir qəbirdə basdırdılar, üstündən də bir günbəz tikdirdilər...** (Əsli və Kərəm)

...Məhəmməd bəy əmr elədi, bir dəstə at hazır oldu. Hamı atlandı. Gülgəz Pəri ilə Aşıq Abbası Tifarqana gətirdilər. Abbas anası, bacısı ilə görüşdü. Burada təzədən bunlara **qırx gün, qırx gecə toy elədilər.** (Abbas və Gülgəz)

...Ustadlar deyir bunların ikisinin də toyu bir yerdə oldu. **Qırx gün, qırx gecə toy eləyib, məddi-murada çatdılar.** (Abdulla və Cahan)

...Başlarına gələnləri bir-birinə nağıl elədilər. Hamı şad oldu, təzədən onlara **qırx gün, qırx gecə toy elədilər.** (Məsum və Diləfruz)

...Şah onların hamısını öldürdü. **Oğluna qırx gün, qırx gecə toy elədi.** Oğlan anasını da gətirdi. Onlar yeyib yerə keçdilər, siz də yeyin, dövrə keçin. (Heydər bəy)

...Şah İsmayılı özlərinə şah seçdilər. **Şah İsmayıl düz qırx gün, qırx gecə toy eləyib məclis keçirdi.** (Şah İsmayıl)

Qırxlar sufilikdə qəbul edilən və hər dövrdə var olduqlarına inanılan müqəddəs övliya şəxsiyyətlərdir. Bizim ədəbiyyatımıza, folklorumuza, toponimlərimizə daxil olmuş sirli bir rəqəmdir.¹ Adəmin 40 gündə yoğrulması fikri Nəsimi yaradıcılığında öz əksini tapmışdır: “**Ərbəin gündə yoğurmuş Adəmi**” və ya Nizaminin qəlbi arındırmağın yol və metodunu göstərməsində 40 gündən bəhs etməsi: “**...Öz**

¹ Qırxlar./Azərbaycanda sufi pirləri/Mehmet Rıhtım, s. 5-6.

qapımı camaatın üzünə suvamışam, Burada öz taleyimə şad olmuşam. Qırx gün öz noxtamı bərk tutdum, Axı qırx gündə gönün aşılınması bitir...”. Azərbaycan və Türkiyənin bir çox yerlərində “Qırxlar” deyilən yatırlar mövcuddur ki, bu yerlər günümüzdə də ziyarət edilməkdədir. Azərbaycanda söylənilən “Şirvanda pirlər, Dərbənddə qırxlar” deyimi də bu məqsədlə söylənilmişdir. Seyid Yəhya Şirvaninin “**Mənazilül-aşiqin**” adlı əsərinin qırx mənzildən ibarət olması da qırx sayının əhəmiyyətini göstərir.¹ Seyid Yəhya Bakuvide “qırx” rəqəmi ilə bağlı başqa məqamı da qeyd etmək istərdik: ...“Ümumiyyətlə, elmi təbəqəyə mənsub olanlar təsəvvüfə az meyil göstərilər. Ancaq xəlvətlik təriqəti nümayəndələri içərisində elm əhli çoxdur. Bu, Seyid Yəhyanın elm sahibləri üzərində xüsusi təsirini göstərir. Əsərlərində görüldüyü kimi, o, “elmsiz bu yola girilməz” – deyərək müridlərini elmi baxımdan da yetişdirmiş, təkyəsini mədrəsə halına gətirmiş, əsərlər yaratmışdır. Əsərlərinin Türkiyənin müxtəlif kitabxanalarında olması düşüncə tərzinin müridləri vasitəsilə ora aparıldığını göstərir: “**Meyari-təriqət**” adlı əsərini Anadoludan gələn müridlərinə şəxsən yazdıraraq göndərməsi də məlumdur. Həmin qaynaqlarda **müridlərin qırx nəfər, həm də hamısının elm sahibi olması bildirilir**”.²

Qırx rəqəmi təkkə və aşiq şeirində sıx-sıx təkrarlanan mövzulardandır. Şah İsmayıl Xətəinin buna dair:

**Qırxlar meydanına vardım,
Gəl bəri, ey can, dedilər.**

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, s. 47.

² Mehmet Rıhtım. Seyid Yəhyanın təsəvvüfi görüşləri. Seyid Yəhya Bakuvide və xəlvətlik, s. 135.

**İzzət ilə salam verdim,
Gəl, iştə meydan dedilər,¹**

– beytləri məşhurdur.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında “qırqlar” anlamı mütəşabih tərəf kimi də istifadə edilib:

**Bu gözəl Zeynəbin nişanasıdı,
Ləbləri qırqların peymanasıdı,
Dəhanı səhliğin xəzanasıdı,
Düzülüb dəndanı mirvarı kimi.²**

Aşığın “Dörd kitab hər yana yolu göstərir” müstəzad qoşmasında da “qırx” rəqəmi Nuh peyğəmbərlə bağlı nəzmə çəkilməmişdir:

**Altıda qarışdı Nuhun tufanı,
Qırx ildə sərgərdan gəzdi hər yanı,
Altı min altı yüz insan, heyvanı,
Hərə öz diliylə eylədi fəryad,
İstədi imdad.³**

Bu rəqəm dastanlarda, xüsusən “Qurbani”də daha çox işlədilib:

**Qırqlar məclisində söylənir adım,
Ərşə bülənd olub dadü fəryadım;
Su yerinə qan içici cəlladım,
Bilmək olmaz, üryan qılınc dal olu.⁴**

¹ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, c. 2, s. 34.

² Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 85.

³ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 133.

⁴ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 61.

“**Qırqlar**” ifadəsi Hz. Məhəmməd və onun həyatında nisbətən çox işlənən rəqəmdir. Mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən: bir müddət vəhyin arası kəsildi. Hz. Peyğəmbər layiqincə qiymət verilməməsindən qorxdu. Vəzifəsini nöqsanlımı yerinə yetirdi ki, bu da vəhyin kəsilməsinə səbəb oldu? Öz-özünə bu sualları verən Hz. Peyğəmbər dərin, ruhi bir böhran keçirdi...Bu müddət onun vəhyi anlamağa yaxşı hazırlanması üçün idi. Həmin vaxtın 40 gün ilə 3 il arasında olduğunu söyləyənlər var. Hz. Məhəmməd vəhyin intizarını çəkə-çəkə onu qəbul etməyə hazırlaşdı. Bu hazırlıq tamamlandığı zaman, Vedduha (Zuha) surəsi nazil olmuşdu. Surənin mövzusu və mənası **“Sənə bir neçə gün vəhy nazil etməməklə Rəbbin səni (ya Peyğəmbər!) nə tərk etdi, nə də sənə acığı tutdu”**. (Zuha: 3). Hz. Məhəmmədə böyük təsəlli verirdi.

“**Qırqlar**” ifadəsi altında Aşiq Qurbani Hz. Məhəmmədin 40 yaşında peyğəmbərlik məqamına çatmasına da, bu sözün sətiraltı mənası ilə peyğəmbər sözünü yayan ərənlərə, **“qırqlar piri”** kimi dəyərləndirilən Hz. Əliyə də işarə etmiş olur. (Bu fikir Fəxrəddin Salimin “Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf” kitabında Hz. Əli “ərənlər şahı”, “qırqlar piri” kimi dəyərləndirilir).¹ **“Ərənlər”** ədəbiyyatda istər klassik, istərsə də aşiq yaradıcılığında çox istifadə edilən sözdür.

**Fərhad qaya çapar, sənginə yetməz,
Kimsə ərənlərin dənginə yetməz,
Heç cəng o mövlanın cənginə yetməz,
Ya Rum, ya Qeysər, ya Firəng ola.²**

¹ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 202.

² Azərbaycan dastanları, c. 2, s. 292.

**Özüm gördüm ərənləri,
Mənə badə verənləri,
Qurbaninin nadan yarı,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm!¹**

**Ovliyalar, ənbiyalar, ərənlər,
Hanı məndən doğru yola varanlar?
Qərq oldu dəryaya neçə min canlar,
Kərəm eylə, qoyma məni dəryada!²**

Münire Mine Arslanın internet saytında çox maraqlı məlumatma rast gəldik:³

“Aşağıda yeni bitirdiğim və son zamanlarda okuduğum en iyi kitablardan biri olan Elif Şafakın” “Aşk” kitabından derlenmiş, Şemsin ağzından dökülen mühteşem kuralları sevgimle paylaşıyorum⁴...

Aşk bir səferdir. Bu səfere çıxan her yolcu, istese de, istemese de tepeden tırnağa dəğişir. Bu yollara dalıp da dəğişməyən yoktur.⁵

Aşksız geçən bir ömür beyhudə yaşanmışdır... Aşkın isə hiçbir sifata yada tamamlamaya ihtiyacı yoktur. Başlı-başına bir dünyadır aşk. Ya tam ortasında, merkezinde, ya da dışındadır, hasretinde...⁶

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatda eşqə gedən yolu işıqlandıran, işıqlandıqca işıq saçan Qurani və islami dəyərlər məhz qırx qayda altında (40 kural) izah edilmişdir ki, bu

¹ Azərbaycan dastanları, c. 1, s. 71.

² Azərbaycan dastanları, c. 1, s. 178.

³ [<http://m2arslan.blogspot.com/2009/06/şems-i-tebrizinin-40-kuralı.html>]

⁴ Şems-i Tebrizinin 40 kuralı. Elif Şafak “Aşk” kitabından, s. 1/5.

⁵ Şems-i Tebrizinin 40 kuralı. Elif Şafak “Aşk” kitabından, s. 118.

⁶ Şems-i Tebrizinin 40 kuralı. Elif Şafak “Aşk” kitabından, s. 415.

da qırx rəqəminin önəmliliyini bir daha sübuta yetirir.

Qırx rəqəmi ilə bağlı bir maraqlı məqamı da qeyd etmək istərdik. Bunlardan biri Beytül-Müqəddəsi bina edən, lakin tamamlaya bilməyən, digəri isə Beytül-Müqəddəsi, Məscidi-Əqsanı tamamlayandı. Söhbət Hz. Davud əleyhissəlam və oğlu Hz. Süleyman əleyhissəlamdan gedir. Hər iki peyğəmbər **qırx il** hökumət sürdükdən sonra, birincisi 72 yaşında, ikincisi isə 60 yaşında vəfat etmişdir.¹

Qırx rəqəmi xüsusi folklor deyim forması olan alqış və qarğış kimi də istifadə edilir. Bu haqda prof. Azad Nəbiyev yazır: “Unutmaq olmaz ki, alqış və qarğış ucadan deyilən, bəzən zümzümə edilən, bəzən də qışqıra-qışqıra (xüsusi qarğışlar) söylənən folklor janrlarındandır”.²

Müəllif sözünə davam edərək “Alqış və qarğışlar bu gün bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” şifahi yaradıcılığının, nağıl, dastan və s. kimi janrların daxilində, habelə yazılı ədəbiyyatda, ayrı-ayrı obrazların dilində gəlib çatdığını” qeyd edir. Demək, xalq pisə nifrətini, yaxşıya rəğbətini ifadə etmək üçün xüsusi bir folklor janrı – qarğış və alqış formasını yaratmışdır.... Folklorla aid olan bu ifadələr şairin demək istədiyi fikrə aydınlıq və kəskinlik gətirir.³

**Bəhəqqi-sureyi-ayeyi-Quran,
Qırxına qalmasın azan, quduran!
Atam Mirzə Tağı, sakini-İran,
Anam Göyçəlidi, öz adım Nağı⁴**

Qurbani bəndinin üçüncü “Peyğəmbər xitabın gətdi

¹ Əlabbas Müznib. Müxtəsər ənbiya və İslam tarixi, s. 13.

² A.Nəbiyev. Azərbaycan folklorunun janrları, s. 56.

³ Maarifə Hacıyeva. Folklor poetikası, s. 51-52.

⁴ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 248.

dəhana” misrasına gəlincə, burada Peyğəmbər xitabına və onun dəhana gəlişinə işarə vardır.

Allah Rəsulunun yazıb-oxuya bilməməsi, onun əvvəlcədən hər hansı mövzuya hazırlanmasına da imkan vermir. Bu isə, onun söz sənətində ən üstün bir mövqeyə sahib olmasını göstərir. Çünki nitqdə əvvəlcədən yazılı olaraq hazırlaşmamaq, hazırlaşmadan söz söyləmək və söylədiyi kəlmələrin məzmununa uyğun gəlməsi, habelə, söz israfının olmaması – bütün bu özəlliklər xitabət sənətinin ən uca zirvəsi, ən ali mərtəbəsidir ki, Allah Rəsulu bütün həyatını bu zirvədə yaşamışdır.

Peyğəmbər (s) sırf “bəlağətli söz söyləyim, fəsaḥətə uyğun olaraq xütbə söyləyim” – fikrində əsla olmamışdır. Çünki onun bəlağət və fəsaḥəti bitməz-tükənməz bir xəzinədən qidalanır, sözlər yüksək dərğahdan onun dilinə axır və oradan da xalqı nurlandırır. Məhz ictimai toplumun fərdləri arasındakı bu fərqləri göz önündə tutaraq, onların istəklərinə uyğun davranış göstərmək və sözdə bunu ifadə etmək, xülasə, onların səviyyəsinə görə söz söyləmək, o çıxışı edən natiqin yüksək xitabətə sahib olmasından xəbər verir. Xitabətin bu üstünlüyünü özündə cəmləşdirən Məhəmməd Peyğəmbər (s) bu məsələyə hər zaman çox ciddi yanaşmış, müxtəlif ictimai təbəqələrin fərdlərinə qarşı söylədiyi sözləri onların zəka, qavrama, ədəbi qabiliyyətlərinə görə nizamlamışdır.

Bəndin son **“Həbibin söhbətin şur eylədi şah”** misrasındakı **“Həbibin”** sözü ilə Aşıq Qurbani Peyğəmbərin hədislərdə işlədilən Həbibullah (Allahın sevimlisi) adına işarə edir. **“Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri”** kitabında “həbib” – dost (dust) sevgili, bəndənin Haqqı sevməsindən öncə Tanrının əzəl çağında ruhların vəhdət məqamında öz bəndəsini sevməsi kimi tərif edilir. Ruhi

təcəlli də bu anlamı ifadə edir.¹

Hədəislərdə bir növ Həbibullah və Xəlilullah anlamları arasındakı incə çalarlar öz əksini tapır.

والخلة هي كمال المحبة .
ولهذا من وصفه بالمحبة فقط فإنه نزله عن مرتبته ، فالخلة
أعظم من المحبة وأعلى ، فكل المؤمنين أحياء الله ، ولكن الرسول
صلى الله عليه وسلم في مقام أعلى من ذلك وهو الخلة فقد اتخذ الله
خليلاً كما اتخذ إبراهيم خليلاً، لذلك نقول : إن محمداً رسول الله صلى
الله عليه وسلم خليل الله، وهذا أعلى من قولنا : حبيب الله لأنه متضمن
للمحبة ، وزيادة لأنه غاية المحبة."

Dostluq sevginin tamamlanmasıdır.

Onun sevgi kimi təsvirinə səbəb olması onun mərtəbəsini endirmişdir. Dostluq (keyfiyyəti) sevgidən daha yüksək və böyükdür. Bütün müsəlmanlar Allahın həbibidir, lakin Peyğəmbər (s.a.s) bundan daha yüksək məqamdadır və o dostluqdur (xəlil), Allah İbrahimi xəlil olaraq qəbul etdiyi kimi, onu da xəlil kimi qəbul etmişdir. Buna görə deyirik: Məhəmməd Peyğəmbər – Xəlilullahdır (s.a.s) və bu bizim deyimizdən daha yüksəkdir: – Habibullah, çünki o, sevgini özündə ehtiva edir və o, çoxluqdur, çünki o, böyük sevgidir. (11.http: islamda, info/ar. 34634)

حدثنا محمد بن عبد الأعلى، قال: ثنا محمد بن ثور، عن معمر، قال: تلا الحسن: (وَمَنْ أَحْسَنَ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ) قال: هذا حبيب الله، هذا ولي الله، هذا صفة الله، هذا خيرة الله، هذا أحب الخلق إلى الله، أجاب الله في دعوته، ودعا الناس إلى ما أجاب الله فيه من دعوته، وعمل صالحاً في إجابته، وقال: إنني من المسلمين، فهذا خليفة الله.

Məhəmməd ibn Abduləla nəql etmişdir: Səna Məhəmməd bin Sur Muammər haqqında demişdir ki, Təla Həsən demişdir: O, Həbibullahdır, Allahı çağıran və saleh

¹ Nəsib Göyüşov. Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri, s. 68.

əməl işləyənlərə ən yaxşı deyim odur ki, bildirmişdir ki, mən müsəlmanam və o, Vəliyullah, Safvatullah və Xeyrul-lahdır və Allah üçün insanların ən sevimlisidir, Allahın dəvətinə cavab vermişdir, insanları, Allahın cavablandığı çağırışına sövq etdi, cavabında saleh iş gördü və dedi, mən müsəlmanam və o Allahın xəlifəsidir.¹

Bu hədisdə Hz. Peyğəmbərin müsəlman olması fikri ilə Zümər surəsinin 12-ci ayəsindəki:

وَأَمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ

“Mənə (bu ümmətdən) ilk müsəlman olmaq buyurulmuşdur!” – fikrə də işarə edilir.

“Hubbun” sözü Qurani-Kərimin Bəqərə: 165, 177, 190, 195, 205, 216, 222, 276; Ali-İmran: 14, 34, 57, 76, 92, 119, 134, 140, 146, 152, 159, 188; Nisa: 36, 107, 148; Maidə:13, 18, 42, 54, 64, 87, 93; Ənam: 76; Əraf: 31, 55, 79; Ənfal: 58; Tövbə: 23, 108; Yusif: 8, 30, 33; İbrahim: 3; Nəhl: 23, 107; Taha: 39; Həcc: 38; Nur: 19, 22; Qisas: 56, 76, 77; Rum: 45; Loğman: 18; Fussilət: 17; Şura: 40; Naziat: 7, 9, 12; Hədid: 23; Həşr: 9-da **“Allah həddi aşanları sevməz, Allah fitnə-fəsadı sevməz, Allah zülmkarı sevməz, Allah özünü bəyəyənləri, lovğalıq edənləri sevməz, Allah pis sözün açıq (ucadan) deyilməsini sevməz, Allah xainləri sevməz, Allah təkəbbür edənləri sevməz!”** – kimi öz əksini tapmışdır.

Bir qisim ayələrdə isə əksinə, Allah yaxşılıq (ehsan) edənləri sevir. Şübhəsiz ki, Allah müttəqiləri sevir, Allah ədalət sahiblərini sevər, Allah yaxşı iş görənləri sevər! – şəkildə işlədilmişdir.

Bəndin son misrasına gəlincə, **“Həbibin söhbətin şur eylədi şah”** yazan Qurbani sevimlisi olan Hz. Peyğəmbərin söhbətinin bəyan olunmasına işarə edir. “Şur” sözü altında

¹ <http://quran.ksu.edu.sa/tafseer/tabary/sura41-aya33.html>

aşiq, zənnimizcə, ikili mənaya – “bəyan” olma, onun sufi çalarlı mənasına və eyni zamanda sətiraltı mənaya – Həbi-bullahın sözünün axıcılığı, ecazkarlığı və ahəngdarlığını nəzərə alaraq, oxucunun qulağında bir musiqi kimi səsləndiyinə işarə edərək, Azərbaycan xalq musiqisində əsas muğamlardan biri olan “Şur”a bənzədir. “Şur” muğamının kökü aşiq musiqi yaradıcılığında da əsas yer tutur. Aşiq mahnılarının çoxu məhz “Şur” kökündə (üstündə) olur.

Sonuncu bəndə gəlincə:

**Dirili Qurbani, götür, din indi!
Boynundadı məhəbbətin kəməndi,
Dərya üstə oynadırdı səməndi,
Özün Cəbrayla pər eylədi şah.¹**

Aşiq **“Boynundadı məhəbbətin kəməndi”** məcazi ifadəsi ilə təsəvvüfün önəmli dəyərlərindən olan məhəbbəti nəzərdə tutur. Məhəbbətin çeşidli dərəcə və mərtəbələri vardır. Ariflərin nəzərində məhəbbət zərrəciklərdən tutmuş bütün kainata sirayət edən bir cövhərdir. Tanrının gözəl adları ilə ifadə olunan bəndəyə olan sevgisi, bəndənin isə Haqqa təslim olması, Onun məhəbbətinə sığınması, qəlbini təkcə Ona yönəltməsi və s. insanın Haqqa olan sevgisi kimi dəyərləndirilir. Məhəbbətin başlanğıcı nəfslə mücadilə, sonu eşq-özünü haqla fani etməkdir.² Bənddə aşığın başlıca məqsədi məhəbbət kəməndi ilə İlahi eşqə yetişməkdir.

Qurani-Kərimin bəlağəti, məntiqi elmiyi və həmişə-yaşarlığı, nəhayət, mövzu genişliyi və bu mövzuların əbədi aktuallığı (hekayətlər, dəvət, ehkamlar və s.) ədəbiyyatın hər dönəmində zamanla səsləşərək onun ana xəttini təşkil

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 39.

² Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anlaşımları və dərvişlik rəmzləri, s. 126.

etmişdir. Qurani-Kərim açıq ayətlər, parlaq dəlillər, aşkar hüccətlər, aydın burhanlar, yüksək qanunlar, düzgün nizamlar məcmusudur. Yerdəkiləri hidayət etmək üçün göydən gələn bir nurdur. Qurani-Kərim öz məqsəd və qayəsi, söz və üslubu, məna və onun çalarları ilə möcüzədir. Ruhun ən gözəl tərbiyəçisi və müəllimidir.¹ Bu baxımdan da ədəbiyyatın hər bir dönəmində, istər klassik, istərsə də aşiq yaradıcılığında ruhun, xilqətin ən gözəl tərbiyəçisi olan Quranın hikmət, ibrət və nəsihətləri həmin dövrün ictimai-siyasi və mədəni durumuna uyğun tərzdə ədəbiyyatın özünü təşkil etmişdir.

Şairin, o cümlədən aşığın yetişməsində mühit və məktəbin əvəzsiz rolu var. Aşiq yaradıcılığında “mühit” və “məktəb”in önəmli yeri haqqında M.Qasımlı yazır: “Aşiq sənətinin lokal arealdakı folklor həyatı aşiq mühiti” sayılmalıdır. Çünki, “aşiq mühiti” geniş və mürəkkəb bir kompleksdir. Buraya müəyyən tarixi-coğrafi həddlərin çevrələdiyi (məsələn, Təbriz-Qarabağ, Naxçıvan və s.) aşiq ifaçılıq ənənəsi ilə yanaşı, həmin regionun mədəni-tarixi mövqeyi, coğrafi şəraiti, iqlimi, yerli camaatın adət-ənənəsi, etnoqrafik yaşam tərzini, dini-məzhəbi görüşləri, saza-sözə həssaslıq dərəcəsi və s. bu kimi çoxsaylı və çoxyönlü amillər daxildir. “Aşiq məktəbi” anlayışı isə sırf ifaçılıq (oxu və çalğı) ənənəsi ilə bağlıdır və mühitin tərkibində yer alan aparıcı istiqamətlərdən biridir.² Aşıqlar mühitlərinə görə çevrələndəki mənzərəni – bulaq, yaylaq, dağlar, şır-şır axan şələlələr, sadə əmək adamının yaşam tərzini, adət-ənənəsi, bayramları, gözəlləri və ümumən, bütün gözəllikləri nəzmə çəkər, bu şeirlərə içlərindən gələn duyğularını qatar, lakin bütün bunlarla yanaşı, xalqın dilinə, yaşamına söykənən şeir-

¹ Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 192.

² Məhərrəm Qasımlı. Ozan-aşiq sənəti, s. 170.

lərinin istər təbiət anlamında olsun, istərsə də bəşər övladına xas olan anlamda, hadisələrin müəyyən məqamlarını, Qurani-Kərimin hadisə, rəvayət, ayə və surələrinə işarə edən rəmzləşmiş terminlərlə qarşılaşdıraraq, xariqüladə ləfz və məna vəhdətindən irəli gələn gözəllik lövhəsi yaradırdılar. Bu, bir tərəfdən aşığın arifliyinə, dövrünün bütün elmlərinə hakim olmasına işarə, tərbiyəyə xidmət edən bir amildirsə, digər tərəfdən nəzmləşən fikrin, məna və söz vəhdətinin şeiriyat üstündə fəşahətindən yaranmış olan tablounun şairanə inikas formasıdır. Digər tərəfdən, Qurandan götürülmüş hər bir söz və ifadə məzmununun zənginləşməsinə xidmətlə yanaşı, şair fikrinin təsdiqlənməsinə də xidmət edir. Biz həm dastanlarda, həm də aşiq şeirində belə bədii lövhələrin şahidi oluruq. Məsələn, “**Qurbani**” dastanının maraqlı məqamlarından biri də Pəri xanımın Qurbani-nin yanına göndərdiyi qızın söylədikləridir:

- Bizim padşah xəstədi, Rəmmallar onun xəstəliyinə haqq aşığın başını dərman buyurublar.

...Tez dur gedək!

- Öldürəcəksən, öldürəcəksən, qoy bir qatar da deyim, sonra öldür.¹

Aldı Qurbani, görək nə dedi:

**Alçalsın dağların görünsün köçü,
Cənnəti-məvadi qoynunun içi
Müəttər zülfləri-müsəlsəl saçı
Hərdən şitab eylər belələrə doğru.²**

Azərbaycan lirik şeirində gözəllik və qadın mövzusu geniş yer tutur. Bəzən şairlər məftun olduqları qadınlarla

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 81.

² Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 82.

bağlı reallıqları, bəzən də xəyal etdikləri gözəllikləri, qadında görmək istədikləri ən kamil fikri və mənəvi keyfiyyətlər barəsində arzularını tərənnüm edirlər:

**Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ əllərin əlvən hənadan, Pəri!¹**

Aşıq Qurbaniyə gəlincə, eşqə verdiyi dəyərdənmi, qadını yüksək qiymətləndirdiyindənmi, ya qəlbində silinməyən iz salmış bir eşqin nəticəsi olaraq qadını, nümunə gətirdiyimiz misalda isə onun qoynunu, sözün əsl və məcazi anlamında Allahın hər kəsə nəsib etmədiyi əmin-amanlıq, salamatlıq guşəsi olan cənnətin “məva” mərhələsinə bənzədir. Düşünürük ki, Qurbani gözəlin qoynunu “cənnətül-məva” ya bənzətməklə, dünyəvi eşqi Hak yolunu tutan, bu yolda xətaya yol vermədən öz məqsədinə çatan, hədiyyəsi və məkanı cənnət olanla müqayisə edərək bəşəri-İlahi eşq arasında gözəl bir fikir bağlılığı yaradır. Aşıq eyni zamanda Hak yolunda irəliyə ürəyi, bəşəri məhəbbətlə döyünən ürəklə qarşılaşdırır. Sənətin də gözəllikləri məhz budur!...

**Səkkiz cənnət yüzündən rövşən oldu,
Olandan bərlü hüsnün eynə mənzər.²**

**Cənnət imiş arizin, həm gülü gülzarimüz,
Ol gülə bülbül kimi suziş ilə zarimüz.³**

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri, s. 37.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 58.

³ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 127.

“Cənnəti-məvadi qoynunun içi” misrasında aşiq gözəlin qoynunu sevgilisi üçün məcazi anlamda cənnətin məva mərhələsinə bənzədir.

Əslində qadının qoynu, sözün əsl mənasında cənnətdir: bir hıçqırtı ilə ağlayan uşağın və ya göz yaşını dayandırmaq mümkün olmayan kimsəsiz balaca körpənin ana və ya istiqanlı, mehriban bir qadının qucağında nəvaziş tapması ona cənnəti yaşatdırmı?!...

Ədəbiyyatda vətənə – Ana vətən, onun torpağına isə vətənin qucağı deyilməsi ifadələrinə də tez-tez rast gəlirik. Vətənin qiymətini bilən bəşər övladı üçün də, Şəhriyar kimi doğma yurdundan, elindən, obasından uzaq düşənlər üçün də onun torpağının kiçik danələri belə cənnətdir!.. **“Ürək qanilə mən də yazdım: ay nazlı anam Qafqaz, Sənin də Şəhriyarın tək bu tayda bir balan vardır”**,¹ **“Bu gecə daradı ahım qəfəsi, Ah çəkib Araza saldım nəfəsi; O taydan səslədin, aldım o səsi, Onda qış çevrilib mənə yaz oldu”**.²

“Eşq” heç şübhəsiz dünyanın əsasıdırsa, qadın isə bəşəri eşqin sütunlarından biridir. Həyat fanidir, lakin qadın-sız, eşsiz, anasız həyat fanilərin fanisidir. **“Yüce dinimiz İslamiyyət, kadınları Anne olaraq ayrı, eş olaraq apayrı, kız evlat olaraq isə bambaşka önəmlərə və haklara büründürmüşdür”**.³ Bu fani həyatda xarabalığı gülzara çevirən və əksinə, bir gülüzarı xarabalığa qoyan da qadındır, – desək, bizi qınamazsınız.

Bəndin məzmunundan bəlli olduğu kimi, Pəri xanımı

¹ Ustad Seyid Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar. Divani-türki, s. 70.

² Ustad Seyid Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar. Divani-türki, s. 72.

³ <http://www.bennurca.com/2014/07/kadinlar-ile-iligili-hadisler-islamda-kadin.html#.Vkm3XbhCM8>

ülvi məhəbbətlə sevən Qurbani onun ətirlənmiş zülfünü və sıralanmış saçlarını nəzmə çəkmiş, ən əsası isə Qurana dərinlən bələd olan aşiq onun sinəsini orta əsr alimlərinin fikrincə, təşbehin növləri içərisində ən təsirli və bəlağətlik baxımından gözəl, kamil növü olan mükəmməl və ya yetkin (bəliğ) təşbeh¹ sənəti ilə səkkiz mövcud cənnətdən birinə – Məvaya bənzətmişdir.

Quranın Nəcm: 14, 15 surələrində qeyd edildiyi kimi **(Yeddinci göydəki) Sidrətül müntəhanın yanında** (عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى), **(Mələklər, şəhidlər və müttəqilər məskəni olan Məva cənnəti onun yanındadır** – عندها جنة الماوى).

Qurbani dövrünün bütün elmlərinə – sistemli Şərq nəzəriyyəsinə (bəlağət elminə), islamın ehkam və qanunlarına və ən əsası, möhtəşəm və ecazkar kitabın söz – məna vəhdətindən irəli gələn məzmun qatlarına dərinlən bələd idi. Aşiq, bir “cənnətül-məva” ifadəsi ilə öncə Quranda işlədilən “cənnət” sözüne və onun bəşər övladı üçün əhəmiyyətinə (Yunus: 9, 126; Ənam: 127; Tövbə: 72; Nəml: 30; Kəhf: 107; Furqan: 15,75; Fatir: 35; Qaf: 39) və s. işarə etmiş olur.

Beytin mənasına nəzər salsaq, eyni zamanda “Mütəffifin” surəsinin məna qatlarına olan işarəni də görürük.

“Cənnətül-məva”nın cənnətin mərhələlərindən birini təşkil etməsi fikri Quranın qeyd etdiyimiz ayəsində öz əksini tapıb: كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَنْبَرَارِ لَفِي عَلَيِّينَ: “...Şübhəsiz ki, yaxşı əməl və itaət sahibi olan möminlərin əməl dəftəri Allahın ən müxlis bəndələrinin əməlləri yazıldığı və ya Cənnətin ən yüksək mərtəbəsi olan İlliyundadır”. (Mütəffifin: 18). Bu da o deməkdir ki, cənnətin müxtəlif mərhələləri var və cənnətül-məva onun ən yüksək mərtəbəsi ola-

¹ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 213-214.

raq İlliyundadır. İkinci bir tərəfdən, Qurbani “cənnətül-məva” deməklə, onun bütün növlərinə və onlar arasındakı incəliklərə bələd olduğunu vurğulamış olur.

Belə ki, ayələrdə hər cənnətin öz səciyyəvi xüsusiyyətləri qeyd edilib. “Nəim cənnəti”nə gəlincə Quranda:

وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَادْخُلْنَاَهُمْ
جَنَّاتِ النَّعِيمِ

ولادخلنا جنات النعيم

“Əgər kitab Əhli (Məhəmməd) Peyğəmbərə və Qurana iman gətirsələr və Allahdan qorxaraq pis əməllərdən çəkinsələr, Biz, sözsüz ki, onların günahlarının üstünü örtər və özlərini də neməti bol olan Nəim cənnətlərinə daxil edərək”. (Maidə: 65) – kimi əks olunub.

Şuara surəsi 85-də: “Məni Nəim cənnətlərinin varislərindən et!” (واجعلني من ورثة جنة النعيم) – fikri öz əksini tapıb.

Qurani-Kərimin Beyyinə: 7-8; Tövbə: 72; Rəd: 23; Nəhl: 31-ci ayələrində “Cənnətül-Ədn” səciyyələndirilir:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ (7)
جَزَاءُ هُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا
رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ حَشِيَ رَبَّهُ (8)

Tərcüməsi: İman gətirib yaxşı əməllər edən isə yaradılmışların ən yaxşılarıdır. (Beyyinə: 7) Onların öz Rəbbi yanındakı mükafatı (ağacları) altından çaylar axan Ədn cənnətləridir. (Beyyinə: 8)

Quranın (Fussilət: 28; Fətır: 35; Bəqərə: 94; Yusif: 109-da) qeyd etdiyimiz surələrinin müvafiq ayələrində cənnətin “darul axirəti ındəllah – yəni “Allah yanında axirət evi” – fikri öz əksini tapıb:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا

De: Əgər (sizin iddianıza görə) Allah yanında axirət evi (cənnət) başqa insanlara deyil, yalnız sizə məx-

susdursa və əgər siz (bunu) doğru deyirsinizsə, onda (Allahdan) ölüm istəyin. (Bəqərə: 94)

Kəhf: 107-də isə cənnətin Firdovs mərhələsinin adı qeyd edilib: iman gətirib yaxşı işlər görənlərin mənzili isə Firdovs cənnətləri olacaqdır.

Cənnətin bir mərhələsi də “Əmin-amanlıq” adlanır: Onları Rəbbinin yanında əmin-amanlıq yurdu (cənnət) gözləyir. (Ənam: 127)

لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

Fatır: 35-də cənnətin “Darul-məqamə” kimi işləndiyinin şahidi oluruq: elə bir Rəbb ki, öz lütfü (kərəmi) ilə bizi (əbədi qalacağımız iqamətgahda yerləşdirdi).

الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمَقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَّا يَمَسُّنَا فِيهَا نُصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ

Cənnətin bütün mərhələlərinin mövcudluğu insan əxlaqının, davranışının, islam ehkam və qaydalarına riayət baxımından dəyərləndirilməsinə xidmət edir. Bu əxlaqı da Allahın elçisi Hz. Məhəmməd öz möcüzəsi olan Qurani-Kərimlə bəşər övladına çatdırmışdır. Qələm; 4 surəsində Hz. Peyğəmbərimizə aid bir ayə vardır:

Tərcüməsi: “Doğrudan da sən böyük bir əxlaq sahibsən”. Sevimli Peyğəmbərimiz (c) isə özü haqqında hədislərin birində belə söyləyib: “Mən gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndəridim.”¹

Beləliklə, Qurbaninin bu bəndində “cənnətul-məva” ifadəsi gözəlin mütəşabih tərəfi kimi çıxış edərək, insan əxlaqının dəyərləndirilməsinə, onun mükafatlandırılması və əməlinə görə axirətdə yer tutması məsələsinə xidmət etmişdir.

X-XVI əsrlərdə məhəbbət dastanlarının ən qüvvətli

¹ Hacı Sabir Həsənli. Haqqa doğru, s. 170.

nümunələri yaradılır. M.H.Təhmasib **“Azərbaycan xalq dastanları”** kitabında Şah İsmayıl Xətəinin həyatı, siyasi fəaliyyəti, xüsusilə məşhur Çaldıran müharibəsi ilə əlaqədar **“Şah İsmayıl-Taclı”** dastanını bir sıra əhəmiyyətli məsələlərin aydınlaşdırılması baxımından yüksək dəyərləndirir. Müəllif eyni zamanda Qurbaninin bir dastançı-şair və aşığı kimi də özünəməxsus yerini vurğulayır, onun XVI əsrdə yaratdığı dastanların bu gün də aşıqlar tərəfindən sevilə-sevilə oxunduğunu qeyd edir. Qurbani obrazlarının – sevgililərin Leyliyə, Şirinə, Əsliyə bərabər tutulduğunu vurğulayır.¹

Sevgiyə, xüsusən də sevgiliyə verilən bu dəyər öz məxəzini haradan götürür?!... Sözsüz ki, İslamdan!... **“Kadınların dinimizdəki yeri dini bilgisi yetərli olmayan insanlar tərəfindən yanlış başa düşülməkdədir. İslam dinimizin kadınlara verdiyi önəm, digər dinlərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə fazladır”**.²

Qadınların, xüsusilə iffətləri ilə 70 kişiyə bərabər tutulan qadınların Allah-Təala yanında yerini, dəyərini bilmək üçün Rəsulu-Əkrəmin (s.a.a) sözləri yetərlidir: **“Üç səs pərdələri yırtaraq, Allahu-Təalanın hüzuruna varır:”** **“Alimlərin qələmlərinin səsi, mücahidlərin ayaq səsləri, iffətli qadınların iplik toxuması, əlbisə tikmək səsləri”**.³

Demək, uca dinimiz İslam, nəinki qadının mənəviyyətinə (daxili gözəlliyinə), onun zahiri gözəlliyinə və üz cizgilərinin mahiyyətinə də böyük önəm verir. Zənnimcə, əksər halda üzün cizgiləri insan mənəviyyətinin rəmzi əlaməti

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. (Orta əsrlər), s. 3-4.

²<http://www.bennurca.com/2014/07/kadinlar-ile-ilgili-hadisler-islamda-kadin.html#.VkxI3HbhCM8>

³<http://www.bennurca.com/2014/07/kadinlar-ile-ilgili-hadisler-islamda-kadin.html#.VkxI3HbhCM8>

kimi çıxış edir. Yalnız qadının gözlərinə verilən qiymətlə dediklərimizi əyani şəkildə təsdiqləyə bilərik:

كسبير: " لا جمالاً مثل الذي نراه
في عيني المرأة ... إن الكلمات التي
تقولها المرأة بعينها تحتاج إلى عدة
قواميس

Qadının gözlərində gördüyümüz gözəllik kimi gözəllik yoxdur.... qadının gözləri ilə dediği sözlərin bir neçə lüğətə ehtiyacı var.

هناك لغة في عينيها .. وفي كل
إيماءة

Qadının gözlərində və bütün jestlərində bir dil var.

د. جوبز: " أكبر لص على وجه الأرض
هو الجمال الكائن في عيني المرأة ،

Yer üzərində ən böyük oğru qadının gözlərində mövcud olan gözəllikdir.

فعيون المرأة بحيرة جافة .. ولكنها
".تستطيع أن تغرق أعظم السباحين
العيون هي مرآة الكلام

Qadının gözləri quru xeyirdir. Lakin o, ən böyük qəvvəsləri suya batıra bilər.

Gözlər kəlamın aynasıdır.

العيون .. عندما تتكلم بدون كلمات

Gözlər sözlər olmadan danışdıqda ...

الحقيقة في العيون .. والكذب وراء
العيون.

Gözlərdə həqiqət, gözlər arxasında yalan.

العيون لغة الإتصال غير اللفظي

Gözlər sözsüz əlaqənin dilidir.

عندما تتخاطب العيون ... تكون أبلغ
من أي كلام

Gözlər öz özüylə danışıqda, hər hansı bir kəlamdan daha böyükdür (mənalıdır).

العین تعشق قبل القلب أحيانا

Gözlər bəzən qəlbdən əvvəl aşıq olur..¹

Düşünürük ki, gözəllik, xüsusən qadın gözəlliyi bizi mətləbdən uzaqlaşdırdı. Dastana qayıdaq...

Dastanın bir başqa yerində Qurbanini təhdid edən qız qışqırıb dedi:

– Dur qabağıma düş... Bu saat başını bədənindən ayıracağam. Qurbani isə öz dediyindən əl çəkməyərək bir qatar da söz söyləyir:

**Qapına gəlmişəm, sayılam, sayıl,
Haqq verən paylara mən oldum qayıl,
Qızıl qıtmığından tökdür həmayıl,
Dünya olsun sana nəqail, Pərim!²**

Bəndin ikinci misrasında işlədilən “**Haqq**” kəlməsi Allahın adlarından biridir. Vacibul-vücuda olan, varlığı heç dəyişmədən duran anlamındadır. Mənbələrdə əzəli və əbədi sayılan vacibül-vücuda səbatı Haqdır. Başqa varlıqlar batil sayılır və fənaya uğrayır. Mütləq varlıq və Tanrının substansiyası Haqdır. Quranda: “**Allah Haqdır**” (Həcc: 6); **Allah açıq-aşkar Haqdır** (Nur: 25), – deyilir. Masiva, yəni Haqdan savayı nə varsa, batildir. Haqq ifadəsi ilə Allaha işarə edən aşıq “Haqq” anlamının bütün mənə çalarlarına və İslam dinindəki ilahi üçün istifadə olunan və bu adın bütün sifətlərinə bərabər olan Allaha işarə edir, Allahın ona verdiyi paya qayıl olduğunu bildirir. Şəmsi Təbrizinin sözləri ilə desək: “**Hakkin qarşına çıxardığı dəyişimlere**

¹ <https://m.facebook.com/qamos.alshmaasa/posts/476093995774638>

² Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 83.

direnmək yerinə teslim ol...”¹ “Hakka teslimiyet ne zayıflıq ne edilgenlik demektir. Tam tersinə, böylesi bir teslimiyet son dərəcə güclü olmayı gerektirir. Teslim olan insan çalkantılı və girdaplı sulara debelenmeyi bırakır; emin bir belde də yaşar”.²

Ağlı, düşüncəsi, qəlbi və vicdanı nur çeşməsi olan Qurani-Kərimdən qaynaqlanmış Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” dastanında da bu dəyərli fikirlər öz əksini tapmışdır:

Uca Allah (s.s) hər şeyi mənalı və məqsədli yaradıb;

Uca Allaha (s.s) təslim olmayan azad olmaz;

Azad olmayanın dəyəri olmaz;

Dəyəri olmayanın dəyəri olmaz;

Kainat Ona səcdəyə köklənmişdir;

İnsanın dəyəri isə Uca Allaha (s.s) təslim olduğu qədərdir.³

Aşiq də nəsihətamiz tərzdə haqqın insana verdiklərinə şükr ilə yanaşmağı tövsiyyə edir. Var-dövlət aludəçisi axirəti düşünməz. Qurani-Kərimin əsas mövzularından birinin və ən başlıcasının haqq olduğu “Səba” surəsinin 23 ayəsində öz əksini tapmışdır.:

وَلَا تَتَفَعَّ الشَّفَاعَةَ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَدْنَىٰ لَهُ حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقَّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ

“Rəbbiniz nə buyurdu?” – deyə soruşar, o birilər də: **Haqqı (buyurdu)! – deyə cavab verərlər.**”

Haqqın hərtərəfli yönləri Quranın bir çox ayələrində, o cümlədən Yunus: 32, Kəhf: 44; Taha: 114; Həcc: 6; Muminun: 116; Nur: 25; Loğman: 20; Ənam: 5; Səba: 23 və b.

¹ Şems-i Tebrizinin 40 kuralı, s. 134.

² Şems-i Tebrizinin 40 kuralı, s. 357.

³ Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanı insanlığın ana yasağıdır, s. 25.

ayələrdə öz əksini tapmışdır. Haqqa yetişmək, arzu edilən məqsəd və mənzilə çatmaq üçün sadəcə, o düzgün yolu tutmaq yetərlidir ki, bunu Füzulinin dili ilə desək, daha bəlağətli səslənər:

**Füzuli, demə yetmək mənzili-məqsudə müşküldür,
Tutan damani-şəri-Əhmədi-muxtar etməzmi?¹**

Qurbani yaradıcılığında elə bir bənd yoxdur ki, orada Qurandan, onun incə məqamlarından, istilah və ifadələrindən istifadə olunmasın. Bu da Sadrul-islam dövründə Quranın nüzu ilə İlahinin insanlığa bağışladığı ən böyük atasıdır.

Quran əbədi və daimi möcüzədir və bütün möcüzələrin fəvqündə durur. XX əsrin əvvəllərində öz birbaşa təsirini davam etdirən Qurani-Kərim bədii söz sənəti üçün örnək olaraq bəlağət, bədiyyat üslubu qurumu ilə ədəbiyyatın mövzu və məzmun gözəlliklərinə öz təkrarolunmaz qatqısını əlavə etmişdir ki, bunu Qurbani yaradıcılığında daha aydın şəkildə görürük.

M.Qasımlının **“Ozan-aşıq sənəti”** adlı kitabında ozan-aşıq yaradıcılığında islami biliyin əhəmiyyəti vurğulanmış və haqqında çox maraqlı məqamlar qələmə alınmışdır: “Ozan-aşıq qarşıdurmasının və ayrı-ayrı mənəvi mühitlərə məxsus yad sənətkarlar kimi üz-üzə gələrək rəqabətli şəkildə qarşılaşmasının bəzi məqamlarını öz yaddaşına hopdurmuş həmin dastanların tarixi-poetik mənzərəsi göstərir ki, həm ozan, həm də aşiq orta çağların tarixi gerçəkliyinə uyğun olaraq islam elmini, xüsusən də bu sahəylə bağlı dini-fəlsəfi məlumatları lazımı səviyyədə bilir. Maraqlıdır ki, həmin dastanlarda ozan sənətinin təmsilçisi olan

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 295.

Dədə Yediyar , Dədə Güclü, Dədə Qürbət, Dədə Çözlü aşığı – Qurbanini, Yetim Aydını sınağa çəkərkən birinci növbədə qarşı tərəfin islami biliyini yoxlamaq qəsdinə düşür:

Dədə Yediyar:

**O kim idi qıya baxdı, yandırdı Turu?
Nədən başa gəldi İsrafil suru?
O kim idi gəldi alnında nuru?
Kim onu görcəyin müsəlman oldu?!**

Aldı Qurbani:

**Haqq özü qıya baxdı, yandırdı Turu,
Nurdan başa gəldi İsrafil suru
Məhəmməd peyğəmbər alnında nuru –
Xədicə görcəyin müsəlman oldu.¹**

Müəllif yazır ki, aşiq-ozan qarşılaşmasının müxtəlif istiqamətli və dəyişən səviyyəli mənzərəsi göstərir ki, ozanla sənət imtahanına çıxan aşiq özünü təqdim, müqabil tərəfə müraciət və deyişmələr zamanı, xüsusən də bağlamalar söyləyərkən təsəvvüf dünyası ilə bağlı obraz və deyimlərdən, simvolik işarə və rəqəmlərdən aktiv şəkildə istifadə edir. Bu səbəbdən də Qurbani Dədə Yediyardan aşiq üçün adi, ozan üçün isə qeyri-adi mətləblərin şərhini istəyir:

**Qurbani könlünə salıbsan güman,
Gözümün evinə yığılıb duman,
Səkkiz şey vardır insana ənam –
Ağıl, mərifət, huş-kamaldı, dördü nə?²**

¹ Məhərrəm Qasımlı. Ozan-aşiq sənəti, s. 150.

² Məhərrəm Qasımlı. Ozan-aşiq sənəti, s. 151.

M.Qasımlının bu fikrinə əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, illər, onilliklər, yüzilliklər keçdikcə, ictimai-siyasi durum, mədəniyyət, həyata və ədəbiyyata baxış dəyişir. Bütün bunlara baxmayaraq, ədəbiyyatın ümumən milli-mənəvi özünü ifadəsi sözün geniş mənasında İlahi eşqə və nəticə etibarını ilə ondan yaranmış olan ənənəvi hikmət, ibrət və nəsihəti özündə ehtiva etmiş və qəliblenməmiş mövzulara söykənir.

Nə klassik ədəbiyyat, nə aşiq yaradıcılığı və dastanlar, nə də müasir ədəbiyyat bu mövzulardan xali deyil. Sadələdiyimiz dövrlərin ədəbiyyatında Quran mövzu və motivlərinin inikası bir növ bu möhtəşəm Kitabın tərtib prinsipinə bənzəyir. Belə ki, Allahın düzgün yoluna dəvət və çağırışların düzgün və aydın şəkildə anlaşılması üçün nümunə gətirilən qissə, surə, ayə və müxtəlif hekayətlər müfəssəl və geniş şəkildə verilir. Quranın sonuna doğru gəldikcə surələr və ayələr lakonikləşir, icazlaşır, lakin bu onun ecazının azalması naminə deyil, biləks, bəlağətlik baxımından qüvvətlənməsi naminə müxtəsərləşir. Quranı oxuyan, ona bələd olan, hətta ən nabeləd bir insan Quranı və rəqləsə, müfəssəl ibrət, nəsihət, təmsil, rəvayət və qissələrin nəticəsi olaraq qəlblərə, beyinlərə aydın şəkildə həkk olunan bu Allah dəvətinin fəsahtəti və ecazkar bəlağəti saxlanılmaqla, Onun sonuna doğru surələrin daha da lakonikləşdiyinin şahidi olar.

“Ədəbiyyat söz sənətidir,” “ədəbiyyat həyatın güzgüsüdür, ədəbiyyat-insanda bədii hiss və həyəcan oyadan bir sənətdir”¹ kimi dəyərləndirilən bədii ədəbiyyat sözsüz ki, zamanla həmahəngdir. Məhz elə buna görə klassik ədəbiyyatda hadisələrin təfsilatlı şərhəti zamanla ədəbiyyatda rəmzləşmiş, simvollaşmış şəkildə verilir.

¹ C.X.Hacıyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, s. 26.

Bəzi paralellər aparmaqla fikrimizi təsdiq edə bilərik. Belə ki, klassik ədəbiyyatda istifadə edilən “Həq” sözü Qurbani dastanında istifadə edilən Haqq kəlməsi ilə mənə baxımından səsleşir:

**“Qul-kəfa billah” durur zikri-Xətayi xəstənin,
Həq bilür kim, “sümmə vəchullah”dır didariniz.**

Qurbanidə “Haqq verən paylara mən oldum qail” nümunəsindəki “Haqq” sözü birbaşa Allaha işarədir. Klassik aşiq yaradıcılığında da həmin bu söz eyni mənada işlədilmişdir. Müasir ədəbiyyatda isə bu sözün istifadəsinə yanaşma nisbətən fərqlidir. Süleyman Rüstəmin Şəhriyara olan müraciətinə nəzər salsaq, qeyd etdiyimiz fikri daha aydın şəkildə açıqlamış olarıq:

**Haqqım deyə əllər qalxıb ayağa
Səsin gəlmir, ay Şəhriyar, hardasan?
Ayl barı güllələrin səsinə,
Millətin min dərdi var, hardasan?¹**

Birinci misrada işlədilən “haqqım” sözü beytdə Allahın adı kimi deyil, yəni ilkin mənasında deyil, insan hüququ anlamında işlədilmişdir. Lakin, şeirin sətiraltı mənasına gəlincə, söhbət İlahinin insana bəxş etdiyi haqq-ədalətdən gedir. Haqqın, ədalətin bərqərarı sözsüz ki, Allahın özünə, Haqq Allaha bağlıdır.

Eyni paraleli “İxlas” sözünü klassik dönəm ədəbiyyatı və dastanlarda izləyərək nəzərdən keçirək:

¹ Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divani-türki, s. 73.

**Oxuram ismində bismillahir-rəhman-irrəhim,
Ey sifətdir sifətinin “Qul huvə Allahu əhəd”.
Əvvəlü axır huvə həyy əlləzi sən layəmut,
Zahirü batin huvə əl-baqisən Allahu səməd.
Ləmyüləd sənsən oxurlar ey vələm yuləd səni,
Ləmyə kun zatü sifətinin misli kufvən əhəd.¹**

“İxlas” surəsinin klassik ədəbiyyatda inikası formalarından birini, söz sənətini Quranın bədii-estetik ruhu ilə cilalayan Nəsimidən gətirdiyimiz yuxarıdakı şeir parçası ilə nümayiş etdirdik.

Dahi sənətkar bu üç beytdə Qurani-Kərimin “İxlas” surəsinə bütövlükdə “həll” sənəti kimi işlətməmiş, dörd ayənin hər birini öz şeirində ardıcıl verərək, Allahın birliyini və yeganəliyini bədii deyimlə təsdiqləmişdir.

Allahın varlığına, onun birliyinə dəlil olan “İxlas” klassik yaradıcılığın ənənəvi mövzularından biri olduğu üçün, klassik dönəm şairlərinin demək olar ki, hər birinin yaradıcılığında özünəməxsus sevgi, özünəməxsus üslub və fərqli poetika ilə əks edilmişdir. Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılığında da bu mövzu öz mahiranə tərənnümünü tapmışdır:

**Eşq ilə yüzün görəli billah,
“İxlas” ilə oxuram “hüvəllah”.**

**Vəhdətdən oxur həqqün kəlamın,
Kəsrət itirüb olanlar agah.**

**Arifə sədrün bəyani-həqqi,
“K” oldur aparən həqiqətə rah.**

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 242.

**Şəhlıx dilə, eşqə qul oluban,
Bil bəndəsini, nədən olur şəh.**

**Birdir, iki görmə bəndə, şahı,
Tovhidə görə olub şəhanşah”.¹**

Birinci beytdə ilahi eşq ilə Allahın üzünü gördüyünü söyləyən şair ixtlas ilə “O Allahdır” söyləyir. Bununla da Gülşəni Quranın ən hörmətli surələrindən biri olan və Məhəmməd Peyğəmbərdən rəvayət olunan hədislərə görə Quranın dördə birinə bərabər olan “İxtlas” surəsinə müraciət etmiş olur².

Beyti diqqətlə nəzərdən keçirsək, “İxtlas” sözünün iki mənada işləndiyinin şahidi olarıq. Birincisi, İxtlasın nurundan, onun məzmun qatlarının zənginliyindən saflaşan, qəlbini ilahi eşqə bağlayan “O Allahdır” deməsi, “İxtlas” sözünün ikinci mənası ilə isə şair həmin surənin ayrı-ayrı ayələrinin mənə qatlarına olan işarəni nəzərə çatdırır.

“**Qurbani**” dastanına gəlincə, Tanrının əhədiliyini qəbul edən, qəlbini masivadan təmizləyən, öz varlığının “mən”ini tövhiddə əridən bir insanın “O Allahdır” – deməsi, dastanda aşığın dəsti-xəttinə uyğun şəkildə öz əksini tapmışdır.

**İxtlas kəməri vurdum belimə,
Qüdrətdən su bağlandı gölümə,
Həqiqətdən bir yol düşdü əlimə,
O yolu tutub yol-ərkana yetişdim.³**

¹ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 349.

² Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, s. XLV.

³ Məhərrəm Qasımlı. Ozan-Aşıq sənəti, s. 153.

Və ya:

**Qurbani der, zülfün ucu xəyətdi,
Qurandakı qulhuvəllah əhətdi;
Desələr sərində bu nə halətdi?
De ki, bir Pərinin yadigarıdı,¹**

– deyən aşiq yalnız Allaha məxsus olan sifətlər surəsi ilə – “İxlas”la: 1. قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (Ya Peyğəmbər! Allahın zəti və sifətləri haqqında səndən soruşan müşriklərə) de:” (Mənim Rəbbim olan) O Allah birdir (heç bir şəriki yoxdur); 2. اللَّهُ الصَّمَدُ Allah (heç kəsə, heç nəyə) möhtac deyildir! (Hamı ona möhtacdır; O, əzəlidir, əbədidir! 3. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ O, nə doğmuş, nə də doğulmuşdur! (Allah özünə heç bir övlad götürməmişdir!) 4. وَلَمْ يَكُن لَّهُ كُفُوًا أَحَدٌ Onun heç bir tayı-bərabəri, bənzəri də yoxdur! (İxlas: 1-4) – ayələrinin mənasına işarə etmişdir. İnsanı doğru yola-İxlasa dəvət yolları olduqca çoxdur:

1. **Mərzatillah²** – İnsanın Allah yolunda canından keçməsi.

Quranda: وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ

Tərcüməsi: İnsanların eləsi də vardır ki, Allahın razılığını qazanmaq yolunda (Allah rızası üçün) öz canını fəda edər. Allah öz bəndələrinə qarşı çox mehribandır! (Bəqərə: 207)

2. **Vəchullah³** – Allahın özünü (əməllərinlə) razı salmaq

Quranda: لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَن يَشَاءُ وَمَا

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 46.

² Ayətullah Cəfər Sübhani. Qurani-Kərimdə ibrətəməz məsəllər, s. 69.

³ Ayətullah Cəfər Sübhani. Qurani-Kərimdə ibrətəməz məsəllər, s. 70.

تَتَفَقَّهُوا مِنْ خَيْرِ فَلَانْفُسِكُمْ وَمَا تَتَفَقَّهُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تَتَفَقَّهُوا مِنْ خَيْرٍ يُوفَّى إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَتَذَكَّرُونَ

Tərcüməsi: (Ya Məhəmməd!) İnsanları (qeyri-müsəlmanları) doğru yola yönəltmək sənin borcun deyildir. (Sənin vəzifən ancaq onları haqq yola dəvət etməkdir) Allah kimi istərsə, onu doğru yola istiqamətləndirər, Malınızdan sərf etdiyiniz hər hansı bir şeyin xeyri (mənfəəti) ancaq özünüz üçündür. Siz onu yalnız Allahın razılığını qazanmaq üçün verirsiniz. Malınızdan verdiyiniz hər hansı bir şeyin əvəzi tamamilə sizə ödəniləcəkdir. Sizə əsla zülm edilməz! (Bəqərə: 272)

3. **Rizvanullah¹** – Rizvan məqamına ucalmaq, haqqın razılığını qazanmaq

قُرْآنًا: مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءَ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مِثْلَهُمْ فِي النُّورِ وَمِثْلَهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا

Tərcüməsi: Məhəmməd (əleyhissəlam) Allahın Peyğəmbəridir. Onunla birlikdə olanlar (möminlər) kafirlərə qarşı sərt, bir-birinə (öz aralarında) isə mərhəmətlidirlər... (Fəth: 29)

Müxtəlif versiyalarda öz əksini tapmış, lakin bənd sayında, ideya məzmununda variantlaşan “Mənim” rədifli qoşması da Qurbaninin dini motivli şeirlərindəndir. Bu şeirin ideya-məzmununu təhlil edən prof. M.H.Təhmasib diqqətimizi maraqlı bir məsələyə yönəldir. Alim yazır: “Qoşmada deyəsən hətta, sufi mərhələlərindən dörd ünsü-

¹ Ayətullah Cəfər Sübhani. Qurani-Kərimdə ibrətamiz məsəllər, s. 70.

rün də aydın bir şəkildə adları çəkilir:"

**...İxlas kəmərinə qurşadılar belimə,
Mərifətdən bir yol düşdü əlimə,
Həqiqətən su bağlandı gölümə,
Düşübdür əlimə doğru rah mənim¹**

Başqa bir variantda isə bu bənd belədir:

**Təriqətdən bir yol düşdü əlimə,
Mərifət kəmərimi çəkdim belimə,
Nagahani su bağlandı gölümə,
Ədəb aldım, xub ərkana yetişdim²**

Kim bilir ki, bəlkə də bu bənddəki "nagahani" sözü əslində "həqiqətdən" imiş. Hər halda, Qurbani "ixlas kəmərinə" belinə bağlamış, yəni İslam dininə ixlasla qulam olmaq dövrünü-şəriət mərhələsini keçirmiş, "təriqət"dən, yaxud "mərifət"dən əlinə yol düşmüş, "həqiqət"dən gölünə su bağlanmış, bununla da "ədəb almış", "xub ərkana" yetişmişdir.³ Sözsüz ki, biz professorun sərrast təhlilinə haqq qazandırırıq – yazır Abbaslı. Qurbaninin sufi mərhələlərinin yol ərkana keçməsinin özü müridlikdən mürşidliyə qalxmağın inkarolunmaz həqiqətidir.⁴

Eyni vəziyyəti klassik ədəbiyyatda da görürük:

**Sureyi-Təviz oxuram dəmbədəm ixlas ilə
Ta ki, hüsnini bələdan saxlasın cəbbariniz⁵**

¹ Qurbani. Tərtib və ön sözün müəllifi: Q.Kazımov, s. 113.

² Qurbani. Tərtib və ön sözün müəllifi: Q.Kazımov, s. 134.

³ Tariyel Abbaslı. Qurbaninin poetik irsi, s. 100.

⁴ Tariyel Abbaslı Qurbaninin poetik irsi, 2004, s.

⁵ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, c. 2, s. 98.

“İxlas” surəsinə işarə ənənəsi aşiq yaradıcılığı ilə klassik irsin qovşağından çıxış edərək şeirlər yazan erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi Vaqif yaradıcılığında da özünü göstərir və riyə müqabilində işlədilir:

**Vaqifa, səndə ki, yoxdur, bilirəm, zöhdü riyə,
Şerti-ixlas gərək eyləyəsən indi əda,
Elə bu Valiyə, oğlanlarına xeyru dua!
Saxlasın onları öz hifzi-pənahında xuda,
Hasil etsin nə qədər dildə təmənnaları var.¹**

Ədəbiyyatın hər iki qolunda “İxlas” sözünün işlədilməsi mənə və istifadə poetikası baxımından səsləşir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, “İxlas” sözü şairlər tərəfindən bu surənin məzmun, ayrı-ayrı kəlmə və ifadələrini nəzmə çəkmək və ya ayənin adını qeyd etməklə nəzmləşdirilmişdir. Ayənin ayrı-ayrı söz və ifadələrinin işlədilməsində bir mənalılıq özünü göstərsə, “İxlas” sözündə isə ikili mənə – saflaşma və ayənin öz mənası ehtiva edilir.

Əgər sözün əsl və geniş mənasında klassik ədəbiyyat və aşiq yaradıcılığı arasında paralellər aparsaq, Quran motif və mövzularının ədəbiyyatın hər dönəmində, lakin fərqli yanaşma baxımından, yeni nəzər və zamanla çulğaləşaraq öz əksini tapdığıın şahidi olarıq. Bu da təbii haldır. Allahın birliyinə gedən yolda, əməlisalehlik karvanına qoşulma yolunda, damla ikən böyük bir ümməyə qovuşmaq yolunda təfəssilatlı fəsaət və bələğət dolu çağırışlar, dəvətlər var ki, bunların aydınlığını mövzunun müfəssəlliyi təmin edir.

Qurandakı mövzular “mücməl” və “mübəyyən” şək-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri, s. 195.

lində əks olunub. Deyilən söz tam və aydın şəkildə verilmirsə, “mücməl”, əks təqdirdə “mübəyyən” adlanır.¹

Mənbələrdə bu fikir aşağıdakı kimi də qeyd edilir:

Qurani-Kərimdə “mücməl”, həmçinin şəri hökmlərinə aid olmayan bir çox “mübəyyən” ayələr mövcuddur. Çünki əldə olan bir sıra hədislərə əsasən Qurani-Kərim ayələri ilk növbədə bir-birini açıqlamaq və təsdiq etmək üçün nazil olmuşdur. Həqiqətən Quran ayələri bir-birini təkzib etmək üçün yox, əksinə bir-birini təsdiq etmək üçün nazil olmuşdur.² (و ان القران لم ينزل ليكذب بعضه بعضا , لكن ان يصدق بعضه بعضا)

Klassik şairlər Quran mövzu və motivlərini hər hansı bir hadisə, hekayə, rəvayət və qissəyə işarə və ya təlimin ayədən alınmış ifadəni şeirdə həll etmək yolu ilə, yəni “həll” sənəti vasitəsilə, Quran ayəsinin bir qismini olduğu kimi, yəni sitat şəklinə şeirin mətnində işlətmək yolu ilə, yəni “təzmin”lə, işarə etmək, nəzər salmaq, aşkar etmək vasitəsilə, yəni “təlmih”lə, Allahın ad və sifətlərinə işarə etməklə, rəmz və s. vasitələrlə ədəbiyyata gətiriblər.

“Rəmz” ifadəsinə gəlincə, Quranın Ali-İmran surəsinin 41-ci ayəsində “göstərmək, işarə etmək” (Zəkəriyyə): **Ey Rəbbim! Mənə (zövcəmin hamilə olduğu vaxtı bilmək üçün) bir nişanə göstər**, – dedikdə (Allah:) **“Sənin nişanən üç günün ərzində adamlarla yalnız işarə ilə (əl, baş və gözlə) danışmaq olacaqdır... (Ali-İmran: 41), mənasında işlədilib. Qudama ibn Cəfərə görə isə bu termin məqsədi gizli bəyan etmək mənasındadır ki,³ ədəbiyyatda Quran mövzularının rəmzi şəkildə işlədilməsi bu anlamla səsləşir.**

¹ Hacı İlqar İsmayilzadə, Quran elmləri ensiklopediyası, s. 272.

² Hacı İlqar İsmayilzadə, Quran elmləri ensiklopediyası, s. 272.

³ Mahirə Quliyeva, Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 156.

“Eyhamül-vəsl” – bədiyyat və məna gözəlliyinə xidmət edən poetik vasitədir. Quranın zəngin mövzu qatlarına işarə, məna yükünə malik olan hərflərin birləşməsi ilə də mümkündür. Quran mövzularının bu cür inikası klassik dövr və aşiq yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Sadəcə, ədəbiyyatın bu iki dönəmində eyhamül-vəslin istifadəsi birinci (klassik) dövrdə sırf Quran istilah və terminləri, ayə və surə adlarını tərənnüm edirsə, aşiq yaradıcılığında hərf birləşməsi daha geniş şəkildə – həm Qurani istilah və terminlərin, həm də müxtəlif adların, həmçinin insan adlarının birləşmə yolu ilə üzə çıxarılmasında istifadə olunur.

Təbiidir ki, hürufilikdə geniş işlənən hərflərin simvolikası çoxmənalı olmaqla, poetik dilin bədi ifadə üslubunda işlənən “eyham” sənətindən fərqlənir. Bu baxımdan Nəsiminin ərəb dilinin ilk hərfi “əlif” ilə başlayan üç şeiri və əksinə, son hərfi – “ye” ilə başlayan iki şeiri diqqəti cəlb edir ki, bunların hər birindən nümunə verməklə kifayətlənirik:

**Əlif – Əla qamətin hər kim görər bican olur,
Bey – Bəşarət buldu hər kim dilbəri-sultan olur.**

**Tey – Təmənna vəslini etdim niyazım uşbudur,
Sey – Səna etməklik üçün uş canım qurban olur.**

**Cim – Cümlə xublarn sultanı sənsən, ey pəri,
Hey – Hüsn içrə nigarım Yusifi-Kənan olur.**

**Xey – Xəyalın könlümü yıxdı və yandırdı məni,
Dal – Divanə olub əz qəm ki, bağrım qan olur.**

**Zal – Zövqüm var ola ki, ta sənin eşqində mən,
Rey – Rəvayət qıldı mana kirpiyi peykan olur.**

**Zey – Zəvalın olmasın, canım fəda olsun sana,
Sin – Səadət görsə dermən bağırim uş büryan olur.**

**Şin – Şərabi-ləblərini içənə yoxdur zəval,
Sad – Sününlə yenə kövnü məkan bustan olur.**

**Zad – Zayə olmağı gözdən axıb qan yaşlarım,
Tey – Təbibə sorgilən kim, dərdinə dərman olur.**

**Zey – zəll ayı üzündür cümlə hərfi-kafü nun,
Ayn – Aləm xəlqi mana sənsizin düşman olur.**

**Ğayn – Qarət qıldı bircə leygəri can şəhrini,
Fey – Fəraqın yıxdı oda, uş könül giryan olur.**

**Qaf – Qüvvət qalmaqda artıq tənimdə taqətim,
Kaf – Kafir gözlərin kim, Rüstəmi-dastan olur.**

**Lam – La yoxdur könüldə eşqimdən əvvəl,
Mim – Müsəlsəl kirpiyindir oxları pərran olur.**

**Nun – Necə baxdım mən əndər rövşənayi boyuna,
Vav – Vallah sənsizin cənnət mana zindan olur.**

**Hey – Həvəslənib dilərmən şol qəmər tək üzünü,
Lam Əlif – La dolğunub baxsam cahan viran olur.**

**Ey Nəsimi, eşq ilə ayıtdın qəzəlin yar üçün
Yey – Yanağın güllərinə cümlə van heyran olur.¹**

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, s. 534.

Əks istiqamətdə “yey” – “əlif” üzrə söz-məna oyunu qurulan bir nümunə:

**Yey – Yenə sığındım ol Sübhanə mən,
Lam Əlif – La demədim ol xanə mən.**

**Vav – Veylindən iraq olmaq üçün,
Hey – Həmişə aşiqəm Fürqanə mən.**

**Nun – Nə kim qıldım güvah tutdum ümid,
Mim – Məhəmməd Mustafa sultanə mən.**

**Lam – Ləbbeyk çağıranlar Həqq üçün,
Gaf – Göstər görəyim cananə mən.**

**Qaf – Qadirsən bizi irgürməyə,
Fey – Fələkdən keçirib seyranə mən.**

**Ğayn – Qeyrət issi aşıqlər ilə,
Ayn – İşrət irgürəm Keyvanə mən.**

**Zay – Zülm qılmağa olmadım şərik,
Tay – Tanıqdır Həqq bilir, insanə mən.**

**Zad – Zərbindən dedin kim, qurtulum,
Sad – Səbr edirsəm böhtanə mən.**

**Şin – Şeylillahüm oldur tanrıdan,
Sin – Səadət babin açam canə mən.**

**Zey – Zəval irmiyə bu din mülkinə,
Rey – Rəfiq olmazam heç şeytanə mən.**

**Zal – Zakirlərdən olayim derəm,
Dal – Dəlalət eylərəm rəhmanə mən.**

**Xey – Xeyrəndişə möminlər ilə,
Hey – Hərifəm anda ki, irfanə mən.**

**Cim – Cəhənnəmdə sanıram girəcəm,
Sey – Səqil kişi ilə bustanə mən.**

**Tey – Təmənnam həqdən oldur satmıyam,
Bey – Bəqa mülkünü bu viranə mən.**

**Əlif – Allah yarı qılırsa mana,
Dərdimi irişdirəm dərmanə mən.**

**Der Nəsimi sana, əqlin yar isən
Kəndüzimni yazaram fərmanə mən.¹**

Tərs əlifbada isə şeir, göründüyü kimi, əlifbanın son hərfi ilə başlayıb ilk hərfə doğru gedir. Bu şeirlər bəzən ərəb əlifbasının sayına uyğun 28, bəzən də fars əlifbasında olduğu kimi 32 hərfi əhatə edir. Orta çağlar Şərq ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan, “Divan”ını oxuduqca ona vurğun olduğum Şeyx İbrahim Bərdəinin Quran əlifbasının mənə yükünə yüksək qiymət verməsi, hərlərə mütəşabih tutaraq Hz. Peyğəmbərdən (ə.s.) yazdığı “əlif-ləm” liqaturası da digər şairlərdən fərqli şəkildə nəzmə çəkilməlidir:

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, s. 538.

**Qamətün görən əlifdən ibtidai-şan edər,
Boynun basuban şarəti-bisməli-Quran edər.**

**Nay ilə qılub tilavət, tab ilə qılur səna,
Görübəni cim cəmalın cayun ər-rəhman edər.**

**Nöqtəyi-xalun xəyali xal oluban gözüne
Dal zülfün bəndə salıb qeyd ilə bican edər.**

**Zal ilə zillət verən nəfsinə zayi-Rəbb için,
Rayi-izzət buluban sindən özün sultan edər.**

**Şini-kəsrət tərək edər ol, şin əql olduğuçün
Ta ki, sadi-vəhdət anı əhlinə bürhan edər.**

**Bəndəlikdən Həq rizasın buluban ol Murtəza,
Za ziyadan vəchin edən dəxi taban edər.**

**Ta qılub teyyib qoxusun ol behişt-dilbərin
Məddi-zilin za anun gündən dəxi rəxşan edər.**

**Eyni-eşq edər nübüvvət aləminə eynini,
Eyni çün anı vilayət xəlqinə əyan edər.**

**Fi vəfadə kamil olub tərək edənlər vəchini
Qüdrətün qafından, ey can, aləmə risman edər.**

**Kafi-küfri tərək edəndir əhli-dinü müttəqi,
Ol ki, lami-dildə sidqi-bigüman iman edər.**

**Mim məbdədən məadə irkürür əhlin təmam
Mərtəbə, mənzil, məqamdan sirrini irfan edər.**

**Nuni-nurullah tühurin göstəribən sirri-əlin
Dönübən pərgari-dövrə nöqtədən bürran edər.**

**Vavü hayə irən bilür nədür feyzü cud
Kim, əzəldən layəzali şan üçün dövrən edər.**

**Ha müyindənən vücudin görsədübən şan ilə
Qüdsinün çünlüğüni sevibəni an edər.**

**Yey yetürür xətmə əhlin, Rövşənindən Gülşəni
Lam əlif kimi ki, sanmın ikidən bir an edər.¹**

Maraqlı burasıdır ki, ilk dəfə Nəsiminin əsərlərində gördüyümüz “əlif ləm” və “tərs əlifba” ilə şeir yazmaq sonralar aşiq ədəbiyyatında da geniş yayılmışdır. Biz Aşiq Ələsgər kimi məşhur sənətkarların yaradıcılığında da “əlif ləm” və “tərs əlifba” adlandırdıqları divanilərə rast gəlirik.² Hərflərə bu və ya digər şəkildə mənə yükü vermək dastanlarda və aşiq yaradıcılığında olduğu kimi, klassik ədəbiyyatda da çox geniş istifadə edilmişdir.

Şah İsmayıl Xətai də çox ustalıqla hərflərə mənə yükü vermiş, “əlif” hərfindən tutmuş “yə” hərfinə qədər Allah-Təala, onun sonuncu elçisi Məhəmməd Mustafa, Əliyul-Murtəza və imaməti bütöv bir sistem şəklində öz tərcibəndlərinin birində səciyyələndirmişdir. Xətai on iki ulduz – on iki imam Rəsuli-Əkrəmin (s) Əhli beytindən Peyğəmbər salavatullahdan və qızı Hz. Fatimədən (ə) başqa olan on iki məsumun mübarək adlarını zikr etməklə onları aşağı-

¹ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 91-92.

Bax: Səadət Şıxıyeva. Nəsimi şeirində “Əlif-lam” poetik forma və fəlsəfi rəmz kimi, s. 173-177.

² Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri, s. 282.

dakı sıralanma ilə nəzmə çəkmişdir:

1. Hz. İmam Əli ibn Əbu Talib (ə)
2. Hz. İmam Həsən ibn Əli (ə)
3. Hz. İmam Hüseyin ibn Əli (ə)
4. Hz. İmam Əli ibn Hüseyin – Zeyn-ül-Abidin (ə)
5. Hz. İmam Mühəmməd Baqir (ə)
6. Hz. İmam Cəfər Sadiq (ə)
7. Hz. İmam Museyi Kazım (ə)
8. Hz. İmam Rza-Əli ibn Musa (ə)
9. Hz. İmam Muhəmməd Təqi (ə)
10. Hz. İmam Əliyyən-Həqi (ə)
11. Hz. İmam Həsən Əsgəri (ə)
12. Hz. İmam Mehdi-Sahibəz-Zaman (əccələllahu fərəcəh və səhhəl məxrəcəh).¹

Hz. Məhəmməd, Hz. Əli ilə bərabər imamlarımız da sənətkarların yaradıcılıqlarının əsas obrazlarındandır:

**Xəstə Qasım əl götürməz damandan,
Sidqini bağlayar sahib-zamandan,
O gün çox qorxaram şahı-Mərdandan,
Çəkə zülfüqarın xürd-təng ola.²**

Şərəfdə, nüfuzda, elmdə, əməldə, ismət və fəzilətdə kimsəylə müqayisə edilə bilməyən, Allah-Təala və Onun Rəsulunun (s) nuru ilə ziyalanmış imamlar haqqında şair necə də yazmasın?!...

**Ol – Əlif qəddinə münzəl gəldi xətti-üstiva,
Be – Bulundu qamətin vəsli vüsali-müntəha.
Te – təbarək söylədi hər kim ki, gördü hüsnini,**

¹ Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 238.

² Azərbaycan dastanları. Leyli və Məcnun, c. 2, s. 292.

Se – səyaqətlə yazılmış alınınızda Gafü ha.
Pe – pak et nəfsini ta kim bulasan nurini,
Cim – cək cürmini hər nə gəldi isə ver riza.
Çe – cəmalin mənisin hər kim sorarsa bir nəfəs,
Hə – həyat axar ləbindən, ya Məhəmməd Mustəfa.
Xe – xəbər ver gəl nə yüzdən oxunur ismin sənin?
Dal – dəlili-övliyasən, ya Əliyul-Mürtəza.
Zal – zakirdir şular kim, daima zikrün edər,
Re – rəqiblər zəhrin içmiş ol Həsən, xülqi-Riza.
Ze – zəminin Kəbəsin hər kim görərsə bir nəfəs,
Sin – sənsən aləm içrə, ey Hüseyni-Kərbəla.
Şin – şəhid et canını Zeynəl-İbadın eşqinə,
Sad – səfayi-Baqirə irmək dilərsən taliba.
Zad – zadin mənisin Cəfər bulubdur bil tamam,
Te – təriqət içrə sənsən, ya imami-rəhnüma.
Zay – zalimdir şular kim, zalimə zülm etdilər,
Eyn inad edəndilər şunlara der ruzi-cəza.
Ğeyn – ğeyri biləməm mən, hər nə kim, görsəm bu
gün,

Fa – fəzlüllah sənsən, ya Əli Musa Riza.
Qaf – qiyamət məhşərində şah Təqiyü ba Nəqi,
Kaf – kəramət mədənində ol Həsən Əskər liqa.
Lam – ləlin cəm edibdir ləşgəri- aşıqləri,
Mim – Mehdi sancağıdır sancağı-sahibləba.
Nun – nüzuli-qaşlarına qılmayan candan sücud,
Vav – vüsəlin fieqətindən aqlaram mən dəmbada.
He – həva dövrənlərin təətləri külli-riya,
Lam – əlifladən göründü dərdinə cün kim, dəva.
Ya – yüzün nurin görəndən bu Xətai xəstədir,
Xanədani-Müstəfani mədh edər sübhü məsa.¹

¹ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, c. 2, s. 55.

Yeri gəlmişkən Hz. Məhəmməd haqqında Məhəmməd Əsəd bəyin fikirlərini də qeyd etmək istərdik:

Məhəmməd bəyə görə: “Ərəbistan bir heçlik idi – ölkə kimi, – dövlət kimi, – mədəniyyət kimi. Bir gecənin içində bu heçlikdən bir dünya yarandı. O, Mərakeşdən Hindistana qədər yayıldı və bu günə qədər qurub etməyib. Heçlikdən var olan dünya mənəviyyətin köməyi ilə xəlq edildi. Bu mənəviyyət Məhəmməd (s.ə.) idi.¹

**Mustafanın ümmətiyəm, sevgisi canımdadır,
Həm Əliyi-Murtəzanın dərdi dərmanımdadır,
Müftiyi-eşq böylə vermişdir bunun fitvasını:
Ya çək əl sərdən, ya gəl cılatma eşqin tasini!**²

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tərcibənddə də şair bu iki şəxsi sevərəkdən nəzmə çəkmişdir.

Xətai Hz. Məhəmməd və Əlinin səciyyəvi cəhətlərini qeyd etdikdən sonra imamətə keçir və onları da özlərinə məxsus şəkildə izah edir.

Məlum olduğu kimi, Rəbbimiz insanları zülmətdən nura, cəhəldən mədəniyyətə, batıldan haqqa, vəhşətdən tərəqqiyə çatdırmaq üçün saysız-hesabsız insan selindən bəyəndiyi şəxsləri seçir, təlim verir, başqalarından üstün edərək vəzifələndirir, onlara peyğəmbərlik şərəfi nəsis edir. Vəhy və ilhamla silahlanmış bu saleh insanlar Allah-Təalanın əmrlərini xalqa anladır və özlərinə nazil olanları bəyan edirlər. Şəriət sahibləri özlərindən sonra inandıqları ən yaxın adamlarından kimisə vəsi/varis/

¹ Məhəmməd həsən Qəmbərli. Hz. Məhəmmədin etnik kimliyi, s. 4.

² Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, c. 2, s. 46.

İmamət, Allah-Təalanın hökmlərini təbliğ edən və həyata keçirən peyğəmbərlərin vəfatından sonra onun şəriətinin tələblərini yaşatma və dəyişik zamanlarda insanlara anlatma üsulu, yoludur.

qoyub getmişlər ki, həmin varis əmanət qalan şəriəti təbliğ etməyə Allah-Təala və Onun peyğəmbəri qarşısında məsuliyyət daşmışdır.¹

Qurani-Kərim bu insanları övliya deyə bizlərə tanıdır, onları xüsusi bir məqama malik olan, peyğəmbərlərdən sonra üstün dərəcə sahibləri kimi təqdim edir. Müqəddəs Kitaba görə övliyalar öz bəşər təbiətləri çərçivəsində hərəkət edən möminlər və müttəqilər (Təqva əhli) olduqlarından, onlar Allah-Təala ilə vəhylə bağlanmış və onların günahları bağışlamaq yox, bağışlamaq üçün vasilə olan səlahiyyətləri vardır.

Övliyalar Peyğəmbərin ardınca onların yolu ilə gedən müttəqilərdir ki, tövhidi, ədaləti, nübuvvəti və axirəti insanlara anlatmaqla özləri də Allah-Təalaya yaxınlaşır... Qurani-Kərimdə Allahın vəliləri /dostları/ dərəcəsinə qədər yüksəldiklərini görürük:

Quranda:

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ
الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ
لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ
ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

Tərcüməsi: "Bilin ki, Allahın dostlarının heç bir qorxusu yoxdur və onlar qəm-qüssə görməzlər. O kəslər ki, iman gətirmiş və pis əməllərdən çəkinmişlər – onlara dünyada da, axirətdə də müjdə vardır".²

(Yumus: 62-64)

Övliyaların xariquladə, qeyri-adi işləri olmaya bilər. Bununla belə onlar kəramət və hidayət, təqva və tövfiq, itaət və ibadət, elm və əməl əhli olurlar. Onların hər biri saleh əməli ilə tanınır, çünki saleh /faydalı/ əməl imanı gerçəkləşdirmək, onu təbliğ və tətbiq etmək, insanları düz yola yönəltmək üçün zəmin yaradan ən böyük dəlildir.³

İmamət xilafətdir, lakin hər xilafət imamət deyildir. Çünki,

¹ Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 204.

² Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 205.

³ Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 206.

*Peyğəmbərimizin (s) vəsisi /varisi/ və həmin vəsinin vəsisi müsəlman cəmiyyətində dini rəhbər olmaqla dünyəvi rəhbərliyə də haqqı və səlahiyyəti olan şəxs ola bilər.*¹

Şah İsmayıl Xətai qəsidənin dörd misrasında nübu-vətdən əvvəl 40 il, nübuvvət və Məkkədə bütpərəstliklə mübarizə və Məkkədən Mədinəyə hicrət, İslam qanunlarının tətbiqi, İslam dövlətinin bərqərar edilməsi və İslam dininin yayılmasına cəhd dövrünü (təxminən 10 il) yaşamış Hz. Məhəmmədi səciyyələndirir. Şair növbəti misrada Hz. Peyğəmbərin sözlərini yazmağa ehtiyac duymayan, onun “mənimsəyən qulağı” olan və bir müddət sonra Hz. Rəsulullahın (s.ə.s) bu hədislərini özündən sonrakı İmamlara miras qalması üçün Peyğəmbərin buyuruğu ilə onları yazan, uşaqlıq dövrü (təxminən 10 il), həyatının təxminən 23 ilini Hz. Peyğəmbərlə (s.ə.s) keçirən, təxminən 25 il xilafətdən uzaq qalan və təxminən 4 il 9 ay müddətində xilafət dövrü yaşamış İmam Əli b. Talibi (Hz. Əlini),² növbəti iki misrada öncə Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) hələ həyatda ikən təxminən 8 illik uşaqlıq dövrü, Hz. Peyğəmbərdən (s.ə.s) sonra (təqribən 29 il) atası ilə birlikdə yaşadığı dövrü və nəhayət, 10 il imamət dövrü yaşamış İmam Həsən b. Əlini (ə.s)³ və Kərbəla hadisəsinə mütəşabih tutduğu, Hz. Peyğəmbərlə 6, atası və qardaşı ilə keçirdiyi 40 illik həyatı və 11 illik imamət dövrü yaşamış və tarixin ən əhəmiyyətli hadisəsi olan Yezidə qarşı qiyam etmiş İmam Hüseyin b. Əlini səciyyələndirir.⁴

Növbəti beytin birinci misrası həyatının 22 ilini atası ilə birgə , otuz beş ilini isə imamət dövrü yaşamış, ən əsası

¹ Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 207.

² Hz. Peyğəmbər və əhli-Beytindən möcüzələr, s. 37.

³ Hz. Peyğəmbər və əhli-Beytindən möcüzələr, s. 57.

⁴ Hz. Peyğəmbər və əhli-Beytindən möcüzələr, s. 66.

isə Əməvilərin ən dəhşətli zülm və təzyiqləri dövründə və ən çətin şərtlər altında imamətlik vəzifəsini yerinə yetirmiş və maarif, əxlaq, siyasət, sosial məsələləri dua şəkildə ən gözəl şəkildə bəyan edən İmam Zeynəlabidinə (ə.s) həsr edib və onun, sözün geniş mənasında özünü ilahi eşqə fəda etməsini diləyir.¹

Beytin ikinci misrası İmam Muhəmməd Baqira (ə.s) həsr edilib. O, üç il, altı ay, on gün babası İmam Hüseyinlə, otuz dörd il, on beş gün isə atası İmam Zeynalabidin (ə.s) ilə birlikdə yaşayıb.

On doqquz il, iki ay, on gün sürən imamət dövründə Umeyyəoğulları ilə Abbasoğulları müharibə vəziyyətində olduqlarından, İmam Məhəmməd Baqir (ə.s) üçün təbliğat imkanları yaranmış və o da bu imkandan istifadə edərək bir çox tələbələr yetişdirmiş, şiələrin əsasını gücləndirmiş, elm və mədəniyyət sahəsində bir inqilab həyata keçirmişdir.²

Mənbələrdə iki dövrə bölünən İmam Cəfər Sadiqin (ə.s) həyatının iki mərhələsi – imamətdən əvvəlki dövr, ikincisi isə 34 il sürən imamət dövrüdür. Bu dövr şiəliyin yayıldığı bir dövrüdür. İmam Cəfər Sadiq (ə.s) fürsətdən istifadə edərək, dörd min tələbə yetişdirmiş və İslamı zalım hakimlərin hicabları altından çıxarıb aşkar etmişdir. Beləliklə, ilahi elmi canlandırmaqla İslama böyük töhfələr vermişdir.³

Şah İsmayıl Xətəinin imamətin tarixinə bu qədər dərin bələd olması insanı heyrətə salır... **“Təriqət içrə sənsən, ya imamı-rəhnuma”** yazan şair məhz onun şiəlik sahəsindəki fəaliyyəti və ilahi elmi canlandırmasına işarə edir. İmam Rzanın həyatı da iki: imamətdən əvvəlki (148-183) və ima-

¹ Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən möcüzələr, s. 75.

² Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən möcüzələr, s. 88.

³ Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən möcüzələr, s. 102.

mət dövrünə bölünür. 3 il Xorasanda keçən imamət dövrü, mənbələrə görə, imamın həyatının ən əsas dövrüdür.¹

Əli Musa Rizaya müraciətən yazılan növbəti misrada şair onu **“fəzlullah sənsən”** – kimi dəyərləndirir... Hürufilərə görə Allah Fəzlullahda təcəssüm etmiş, bunlarla da dünyanın hərəkət və inkişafında yeni dövr başlamışdır. Bu surətlə də hürufilərdə Fəzlullah – “Mehdi”, doğru yol göstərən ilahi bir rəhbər və mürsid kimi təsvir edilmişdir. Onların etiqadına görə, Fəzlullah həyata yeni dini-ictimai nizam, ədalət gətirmiş, insan fikrinə sərbəstlik vermişdir.²

Görünür ki, Şah İsmayıl Xətai hürufiliyə dərin bələd olduğu üçün İmam Rzanı Fəzlullah adlandırmışdır.

Növbəti beytdə İmam Tağı, Nağı və Həsən Əsgər nəzmə çəkilib.

İmam Məhəmməd Tağının (ə.s) həyatı da iki bölməyə bölünür ki, bunlardan birincisi imamətdən əvvəlki yeddi illik dövr, ikincisi-on yeddi illik İmamət dövrü.³

Şah İsmayıl **“Qaf-qiyamət məhşərində şah Təqiyü və Nəqi”** deməklə onların qiyamət günündə əməlisalehliyinə görə şah məqamına layiq olacaqlarını vurğulayır.

Şeyrin məbədində İmam Həsən Əsgərinin (ə.s) adı çəkilir. Mənbələrdə İmam Həsənin həyatı da iki mərhələyə bölünür ki, bunlardan birincisi imamətdən əvvəlki dövr (22 il), ikincisi isə imamət dövrüdür (6 il). O, ömrünün çox hissəsini zindanda və hərbi bir bölgədə nəzarət altında keçirmiş və buna görə də **“Əsgəri”** ləqəbini almışdır.⁴

Növbəti misrada şair İmam Mehdiyə (ə.s) işarə edir ki, mənbələrdə bu imamla bağlı müxtəlif rəvayətlər söylə-

¹ Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən möcüzələr, s. 133.

² Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, c. 1, s. 221.

³ Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən möcüzələr, s. 150.

⁴ Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən möcüzələr, s. 159.

nilir.

Rəvayətə əsasən, Rəyyan. b Salt deyir İmama (ə.s): “Sahibul-Əmr (Mehdi) sizsinizmi? İmam cavabında belə buyurdu: “Mən, əmir (İmamət)” sahibiyəm, amma axır zamanda gələcək olan və zülmətdən sonra dünyanı bərqərar edəcək olan sahibul-Əmr mən deyiləm. Bu zərif və gücsüz bədənlə mən necə o (Mehdi) ola bilərəm? Halbuki Qaim (Mehdi) zühur etdiyi zaman yaş baxımından yaşlı, amma sima baxımından gənc üzlüdür. O, elə bir gücə malikdir ki, yer üzündəki ən güclü ağaca əl atsa belə, onu kökündən çıxara bilər... Allah onu istədiyi müddətə qədər qeyb pərdəsi altında gizli saxlayacaq, daha sonra zahirə çıxaracaq və yer üzündən zülm və fəsadı silib, ədalət bərqərar edəcəkdir. Hacı Sabir Həsənlinin “Haqqa doğru” kitabında on iki nəfər məsumdan on birinin (ikisinin qılıncla, doqquzunun isə zəhərlə) şəhid edilməsi bu mübarək nəslin çəkdiyi müsibətlərdən bəhs edir. On ikinci imam – Mehdi əl-Müntəzər isə Allah-Təalanın iradəsi ilə qeybə çəkilərək öz zühurunu gözləyir.¹

Qəsidənin sonunda “Sənin dərdinə dəva yalnız əlif-ladən göründü” misrası ilə “əlif” və “ləm” hərflərinə və bütövlükdə “la ilahə illəllah”a, Allah-Təalanın, tövhidi “xoş bir söz”² kimi dəyərləndirdiyi İbrahim surəsinin 24-cü və Leyl surəsinin 6-cı ayəsinə işarə edilir:

Quranda:

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ
وَفُرْعَاهَا فِي السَّمَاءِ

“Məgər Allahın necə bir məsəl çəkdiyini görmürsənmi? Xoş bir söz (la ilahə illəllah, Muhəmmədun Rəsulullah) kökü yerdə möhkəm olub, budaqları səma-

¹ Hacı Sabir Həsənlili. Haqqa doğru, s. 237.

² “Xoş bir söz” haqqında bax: Hacı Sabir Həsənlili. Haqqa doğru, s. 79.

ya ucalan gözəl bir ağac (xurma ağacı) kimidir.

“illa” ilə “la” klassik ədəbiyyatda da özünəməxsus şəkildə işlənilərək nəzmə çəkilir və bu ədəbiyyatda böyük marağa, səbəb olur:

Əzəlsüz biəbəd nitqi-məhəbbət,
Kəlam oldi bəyan “ləvla”si eşqün,
İki aləm bənimçün yarədildi,
Bir ikən “zir” ilə “bala”sı eşqin,
Bana nisbət bilinməz məhvü isbat,
Çü “illa”dən olubam “la”si eşqün.¹

Qəsidəni Hz. Məhəmmədi səciyyələndirməklə başlayan Xətai son nöqtəsini də onunla qoyur:

**Yüzün nurin görəndən bu Xətai xəstədir,
Xanədani-Müstəfani mədh edər subhu məsa.²**

Sonuncu misrada şair Hz. Peyğəmbərin üzünün nurunu gördüyü üçün onun xəstəsi (vurğunu), olduğunu söyləyir və buna görə də Mustafanın xanədanını (əhli-beytini) gecə və gündüz mədh etmək arzusunda olduğunu qeyd edir.

Bu ənənə bütövlükdə aşiq yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır.

Zikr – istər klassik, istərsə də aşiq yaradıcılığında çox işlədilən istilahlardandır. “Zikr” anlamı altında nəzərdə tutulan bütün əməllərə riayət etmək hər bir müsəlmanın ümdə borcudur. Onu da qeyd edək ki, əl-Hicr (“Daşlı sahə”) surəsinin 9-cu (“Şübhəsiz ki, Quranı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu (hər cür təhrif və təbdildən,

¹ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, c. 2, s. 55.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 175.

artırıb-əskiltməkdən) qoruyub saxlayacağım”) – ayəsində Quran sözü “Zikr” kimi qeyd edilmişdir. Bu da “zikr”in əhəmiyyətinin önəmliliyinə dəlalət edir. “Zikr” özünün ehtiva etdiyi bütün məqamları, qaydaları ilə ədəbiyyatda önəmli yer tutmuşdur:

**İyzəd səriri-hüsna səni qıldı padişah,
Əla kəmalə zatikə fi-əhsənis-sifat.
Qıldın ədayi-nət, Füzuli, təmam qıl,
Kəmmilhü bis-səlami və təmmumhü bis-səlat.¹**

**Zikri çox edüb, az yeyübən, az uyu, sufi,
Divün bilürəm, çünki bularsız mələk olmaz.²**

Aşiq yaradıcılığında, xüsusilə də Aşiq Ələsgərdə bu söz geniş inikasını tapıb:

**Ələsgər, axtarma qüdrətin sirrin,
Zülmətdə işıq var, acıda-şirin.
Zikr eylə dilində mərdlərin pirin,
Qorxma, dar günündə yar olacaqdı.³**

Həqiqətən də, qüdrətli Allahın sirrini axtarmağa ehtiyac yoxdur. Çünki Quranın özü Onun böyük sirrinin açarıdır, lakin hələ də elm aləminə bəlli olmayan sirlər vardır ki, onlar yalnız Uca Tanrıya və Onun peyğəmbərinə bəllidir. Təsadüfi deyil ki, ayələrin böyük əksəriyyətində “**Allahu yaləm**” – “Allah bilir” ifadəsi işlədilir. Bu ifadənin özü də iki anlamda – yəni “hər şey Allaha əyandır” və bunu

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 87.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 15.

³ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 102.

yalnız “Allah bilir” – mənasındadır. Məsələn, Quranda:

وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

Tərcüməsi: (Onu) Allah bilir, siz bilməzsiz.

(Bəqərə: 216)

Quranda:

...وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

Tərcüməsi: O, hər şeyi biləndir. (Ənam: 101)

Həyat acılı-şirinli, zülmətli və işıqlıdır. Hər gecənin bir gündüzü olduğu kimi, hər acının şirinlə əvəzi də var. Aşiq Ələsgər bənddə zikrin daima dildə olmasına və xüsusən də mərdlərin piri olan Hz. Əlinin zikr edilməsinə çağırır, çünki o dar gündə insanı naümid qoymaz, ona dəstək verib halına-vəziyyətinə yar olaraq yardım edər.

“**Bunu yalnız Allah bilər**” fikrinə gəlincə, biz müqəddəs kitabın müəyyən surələrində olan “muqattaa” hərfləri nəzərdə tuturuq. Əbu Bəkrin təbiri ilə desək: “**Hər bir kitabın bir sirri vardır. Quranda olan sirr isə surələrin əvvəlində olan (“muqattaa” – hərflər)-dən ibarətdir**”.¹

Deməli, Ələsgər qüdrətin sirrinin olmamasına işarə edir. Əslində, Quran elə bir şəkildə, elə bir üslubda nazil olmuşdur ki, orada insanın anlamayacağı heç bir şey yoxdur, Allah və onun peyğəmbərinə xas olan sirlər xali olmaq şərti ilə. Bu məsələyə yanaşma özü də müxtəlifdir. “**Quran ensiklopediyası**” kitabının iyirmi birinci fəslə məhz bu mövzuya həsr olunub. Onu da qeyd edək ki, Hacı İlqar İsmayilzadənin sözügedən kitabına qədər “huruful-muqattaa” haqqında Azərbaycan dilində ətraflı məlumat rast gəlməmişdik. Harun Yəhyanın Elşad Miri tərəfindən 2002-ci ildə tərcümə edilmiş “**Quran möcüzələri**” adlı kitabında isə “Quranın qafiyə sistemindəki üstünlük” bölməsində “muqattaa hərflər” haqqında verilən məlumat qafiyələnmə baxı-

¹ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 230.

mından araşdırılmışdır.¹

Mənbələrdə zikrlə, onun məna yükü və qaydaları ilə bağlı müxtəlif məlumatlar verilir. Belə ki, bütün ibadətlərin məqsəd və məğzi Uca Allahu yada salmaq və Onu xatırlatmaq üçündür, müsəlmançılığın bünövrəsi namazdırsa, namazın da məqsədi Uca haqqı zikr etmək, yada salmaqdır.

Böyük şəxsiyyətlər yetişdirən, yazılı ədəbiyyatın önündə getməyə, ona istiqamət verməyə başlayan aşıq yaradıcılığında öz əksini tapmayan mövzu və motiv yoxdur. Sözsüz ki, Tanrını yada salmağın yolları da bu yaradıcılıqda öz layiqli yerini tutub:

**Haqq bizə göndərib dəlili-ayət,
Oruc tut, namaz qıl, eylə ibadət,
Mehdi divanında olma xəcalət,
Məhşərdə yerini nar eyləməynən.²**

Allah-Təala belə buyurur: (Ya Məhəmməd!) Qurandan sənə vəhy olunanı oxu və namaz qıl. Həqiqətən, namaz insanı pis və fəsad əməllərdən çəkindirər. Allahu zikr etmək, (Onun cəlal və əzəmətini, hikmət və rəhmətini həmişə yada salmaq). Şübhəsiz ki, (savab etibarilə başqa ibadətlərdən) daha böyükdür. Allah etdiklərinizi (bütün yaxşı və pis əməllərinizi) bilir”.

(Ənkəbut: 45)

Qurani oxumaq ən fəzilətli ibadətdir, səbəbi isə Allah-Təalanın kəlamı və Onun zikridir. Quranda nə varsa, hamısı Pak və Uca Allahın zikrini təzələməyə səbəb olur. Orucun məqsədi şəhvəti sındırmaq, ürəyi şəhvət duyğularının əziyyətindən xilas edərək onu saflaşdırmaq və bu isə qəlbin zikr

¹ Harun Yəhya. Quran möcüzələri, s. 232.

² Aşıq Ələsgər. Şeirələr. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 63.

üçün qərargaha çevrilməsi ilə nəticələnir. Allah evinin ziyarəti ilə sonunclanan Həccin məqsədi evin sahibi olan Allahın zikr edilməsi, Onunla görüş şövqünün hərəkətə gətirilməsidir. Deməli, bütün ibadətlərin sirri və məğzi zikrdir. (Allahdan başqa Allah yoxdur.) Bu kəlam eynilə zikrə bərabərdir, bütün başqa ibadətlərdə həmin zikrin təkidlə vurğulanması üçündür.¹

Zikr Qurani-Kərimin bir çox ayələrində: **“Məni zikr edin ki, Mən də sizi yada salım”** və **“...Allahı çox zikr edin ki, bəlkə nicat tapıb səadətə qovuşasınız”** əks olunub. (Bəqərə: 152, Cumuə: 10)

Allahın Rəsulundan (s) soruşdular ki, işlər arasında hansı daha fəzilətlidir? Dedi: **“Öldüyün vəziyyətdə dilin Allahı zikr edərsə, onun lətafəti və dadı dilində və qəlbində qalarsa, bu ən fəzilətli iş olar”**.²

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, namazın vacibatını: niyyət, qiyam (ayaq üstə durmaq), tərkiyatul-ehram (namazın əvvəlində “Allahu-Əkbər”-demək), rüku, səcdələr, qiraət, zikr, təşəhhüd, salam, tərtib, muvalar (ardıcılıq) təşkil edir. Bunların içərisində zikrin özünəməxsus yeri vardır. Zikrlərə gəlincə, onların bəyənیلəni və çox təkid olunanı Xanım Fatimənin (ə.s) təşbehidir. Bu zikri Allah Rəsulu (s.) Xanım Fatiməyə öyrətmişdir. Zikrin qaydası belədir:

34 dəfə – “Allahu əkbər”

33 dəfə – “Əlhəmdulillah”

33 dəfə – “Subhənallah”³

İmam Sadiq (əleyhissəlam) buyurur: **“Kim vacib na-**

¹ Əbu Hamid əl-Qəzali. Kimyayi-səadət (Səadət kimyası), c. 1, s. 323, v/h 646.

² Əbu Hamid əl-Qəzali. Kimyayi-səadət (Səadət kimyası), c. 1, s. 324.

³ Merac hədiyyəsi. Namaz, s. 53.

mazlardan sonra təşəhhüd və salam halını pozmadan Xanım Fatimənin (ə.s.) zikrini oxuyarsa, Allah o şəxsə cənnəti vacib edər”¹.

Zikr elə bir mövzudur ki, nöqtəsini qoymaq olmur, zikr etdikcə, onunla bağlı ayələri oxuduqca yeni çalarlı ecazkarlığın şahidi olaraq bir daha onun aludəçisi olursan. Bunun səbəbləri nədir?!... İnsanı gecəbəgündüz zikrə bağlayan nədir?! Düşünürük ki, ən birincisi və əsası Qurana – möhtəşəm, ecazkar bələğətliliyi ilə seçilən bu zəngin mənbəyə bağlılıqdır. İkinci səbəb – zikrlərin əhli-beytlə bağlılığı, üçüncüsü – bəşər övladının düzgün yola seyrində zikrlərə önəm verilməsi və ən nəhayət, şeirdə, sənətdə özündə Qurani hikmət, nəsihət və ibrətləri ehtiva edən bu ifadənin duyğularımıza hakim kəsilmiş Xaliqlə bağlı məsələlərin yeni çaları ilə ədəbiyyatda inikasidir.

Dəyişən zaman içərisində dəyişməyərək qalan, insanlığın başlanğıc və sonuc nöqtələri arasındakı həyatına xidmət edən ədəbiyyatın qəliblenməmiş, ənənəvi məsələlərini tədqiqatdan kənar qoya bilərikmi?!... Məhz elə bu baxımdan Quran elmləri ensiklopediyası kitabında zikrlə bağlı olanları qeyd etməyi önəmli sayırıq:

İslam Peyğəmbəri (ə.s.) “əhli-zikr” ayəsinin batini mənası barədə buyurmuşdur:

الذکر انا و الانهم اهل الذکر

Tərcüməsi: “Zikr mənəm, imamlar isə Əhli-zikr (zikr əhli)-dir.”²

İmam Baqir (ə.) hədislərin birində belə buyurmuşdur:

“Bu ayə... nazil olduqda, (İmam) Əli (ə.) buyurdu:

Biz (Əhli-beyt), Allah-Təalanın öz kitabında nəzərdə tutduğu zikr əhliyik”.

“Allahın elçisi (Hz. Məhəmməd) zikrdir. Biz isə Onun

¹ Merac hədiyyəsi. Namaz, s. 53.

² Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 61.

əhli (Əhli-beyti)-yik".¹

Hacı İlqar İsmayılzadə zikr haqqında çox geniş məlumat vermişdir: "Onlar (zikr əhli) Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyndən ibarətdir. Onlar zikr, elm, ağıl və həyat əhlidir. Onlar peyğəmbərlik evinin əhli, risalət mənbəyi və mələklərin get-gəl etdiyi yerdir".²

"Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf" adlı kitabda Allahın zikri ilə bağlı maraqlı məqamlar tədqiq edilmişdir: "...Kamil insan təkamülə yiyələnmiş bir varlıqdır, hər zaman mücadilə verən bir insandır. Bu mücadilənin feyzi və mahiyyəti nəfz riyazəti, batini və zahiri paklıq, hünər və elmlərə yiyələnmə, dünyanı və Allahı ağılla, məntiqlə deyil, eşq və halla dərk etməkdir".³ Təsəvvüfdə halın mənbəyi və əsas səbəblərindən biri olan sufi zikrləri barədə türkiyəli ilahiyyatçı Yazıcıoğlu Əhməd Bican **"Ənvarul-aşiqin ("Haqq aşiqlərinin nurları")** adlı əsərində bu qeydləri verir: Allahı zikr etmək yeddi qismdir:

1. **Göz zikridir, ağlamaqla olur.**
2. **Qulaq zikridir, Haqqın hökmlərini eşitməklə olur.**
3. **Dil zikridir, həmd və səna ilə olur.**
4. **Əl zikridir, verməklə və cömərdliklə olur.**
5. **Ayaq zikridir, qeyrət və çalışma ilə olur.**
6. **Könül zikridir, qorxu və ümidlə olur.**
7. **Can zikridir, təslim və rica ilə olur.**⁴

Fəxrəddin Salim digər mənbələrə istinad edərək qeyd etdiyimiz kitabında zikrin dörd növünü də qeyd edir:

1. **Dil zikri;** 2. **Könül zikri;** 3. **Ruh zikri;** 4. **Sirr**

¹ Hacı İlqar İsmayılzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 65.

² Hacı İlqar İsmayılzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 64.

³ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 74-75.

⁴ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 74-75.

zikri¹

Əl-Qəzali zikrin dörd dərəcəsi olduğunu qeyd edir:

“Birincisi odur ki, dildə Allahı yada salar, ancaq ürək ondan qafildir. Bunun zikri zəifdir, lakin təsirsiz də deyil.

İkincisi odur ki, zikr olar, lakin orada özünə möhkəm yer tutmaz və qərar tapmaz. Üçüncüsü odur ki, zikr ürəkdə qərar tapıb möhkəmlənər, qəlbə hakim olar; Dördüncüsü odur ki, ürəyə tam hakim olan zikr deyil, Uca Allahın özüdür, zikr olunan ali varlıqdır ... Qəlb bütövlükdə Ona qərq olduqda özünü, bütün varlıq nümunələrini, bir sözlə, Uca Haqdan savayı nə varsa onu unudur”.²

Bu dərəcəyə yetişəndə mələkut aləminin surəti yavaş-yavaş onun üçün kəşf və aşkar olar, bu aləmin cəlvəsi ona təsir göstərir; peyğəmbər və övliyaların ruhları ona yaxşı surətdə görünər, üluhiyyət dərəcəsinə xas olan xüsusiyyətlər peyda olmağa başlar.³

Hər kim fəna və yoxluq dərəcəsinə yetişməsə, onda bu hallar və batini müşahidə peyda olmaz. Lakin zikr onun qəlbinə hakim olar. Allahı xatırlamaq qəlbə üstün olarsa, insanda elə bir hal yaranar ki, Haqqı dünyadan və onda olanlardan daha çox sevər. Əsl səadət də budur, onun qaynağı və yolu Haqdır.⁴

Deyilənlərdən bəlli oldu ki, bütün ibadətlərin məğzi zikrdir... Əgər zikr deyilən şəraitə uyğun gəlməzsə, bu, onun göstəricisidir ki, edilən zikr həqiqi mənada olmayıb və nəfsin hədisindən və söhbətindən təmizlənməyib.⁵

¹ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 7.

² Əbu Həmid əl-Qəzali. Kimyayi-səadət (səadət kimyası), c. 1, s. 325.

³ Əbu Həmid əl-Qəzali. Kimyayi-səadət (səadət kimyası), c. 1, s. 327.

⁴ Əbu Həmid əl-Qəzali. Kimyayi-səadət (səadət kimyası), c. 1, s. 327.

⁵ Əbu Həmid əl-Qəzali. Kimyayi-səadət (səadət kimyası), c. 1, s. 328.

Geniş təhlilini verdiyimiz **“Olacaqdı”** qoşmasının son bəndinin Fəxrəddin Salim tərəfindən necə izah edildiyinə diqqət yetirək: ...Seyid Əzim vəhdət fəlsəfəsini daşıyan ariflərin ən üstünlərindən olmuşdur. Bu vəhdət cövhərdir. Yəni, parçalanmayan, əzəli və əbədi olandır. Vəhdətdən ayrılan kəsərat isə ərəzdır. Ərəz parçalanır, ixtilafa səbəb olur və gerçəklikləri pərdələyir. Bu fikirləri Seyyid Əzimin kamil bir qəzəli daha aydın ifadə edir:

**...Hüsnü eşqü aşiqü məşuq birdir, ey könül,
Seyyida, hərgiz deyil aləmdə əşya müxtəlif.¹**

F.Salim yazır ki, bu beytin mahiyyətində başdan-ayağa vəhdət anlayışını daşıyan təsəvvüf fəlsəfəsi yatır.

Analoji olaraq, Aşiq Ələsgərin **“Olacaqdı”** rədifli qoşmasının son bəndinə diqqət yetirək:

**Ələsgər, axtarma qüdrətin sirrini,
Zülmətdə işıq var, acıda şirin,
Zikr eylə dilində mərdlərin pirini,
Qorxma, dar günündə yar olacaqdır.²**

Müəllif Seyid Əzim və Aşiq Ələsgərdən nümunə gətirdiyi parçalarla yazarlar arasındakı bağlılığı göstərməklə belə bir qənaətə gəlir: “Burada, yəni Seyyid Əzim Şirvaninin qəzəlindən çıxarılan vəhdət fəlsəfəsinə toxunduğumuz məqamda həmin qoşmadakı misralar yeni bir mənə çaları ilə göz önündə canlanır”.³

F.Salim fikrini davam etdirərək yazır: “Ustad aşiq

¹ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 268.

² Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 268.

³ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 268.

Haqqın, qüdrətin sirrini axtarmağı tövsiyə edir. Çünki sonrakı misrada vəhdəti ifadə edən “zülmətdə işıq var, acıda şirin” fikri yer tutmuşdur”.¹

İslama, onun bütün qaydalarına, islami istilahlara, bütövlükdə Quranın məzmun qatlarına bələd olan Aşıq Ələsgər aşağıdakı bənddə zikrlə bağlı belə yazır:

**Zikirsiz mömini şeytan aldadar,
Sayğısız iyidi düşman aldadar,
Ağılsız cahili kirşan aldadar,
Günü keçmiş qarı qız olmaz, olmaz.²**

Və ya aşağıdakı divanidə:

**Dar günümdə yetiş dada,
Ya Şahi-Mərdan ağa!
Nitq ver, meydan içində,
Qoyma sərgərdan, ağa!
Həm Əlisən, həm Vəlisən,
Həm səxisən, həm səxa
Həmi dildə zikrim sənsən,
Həmi əzbərdən, ağa!³**

Mənbələr sufi təriqətlərində “zikri” təqib etdikləri metoda və zikr şəkilləri baxımından da fərqləndirirlər. Belə ki, Mehmet Rıhtımın “Seyid Vəhya Bakuvi. Həyatı, yaradıcılığı və məktəbi” adlı tədqiqat əsərində bu haqda maraqlı və müfəssəl məlumat verilir: Zaman keçdikcə inkişaf edən, yayılan və sayları artan

¹ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 269.

² Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər Xatirələr, s. 107.

³ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər Xatirələr, s. 168.

sufi təriqətlərin məqsədləri bir olsa da, əsaslarında və üsullarında bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər vardır. Təriqətlər, müxtəliflikləri nəzərə alınaraq xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdılar. Düşüncə sistemləri baxımından təriqətlər *ba-şər* və *bi-şər* olaraq ikiye ayrılırlar. *Ba-şər* (şəriətə əsaslanan, haqq, ortodoks) təriqətlər deyildikdə Qadiriyyə, Nəqşibəndiyyə, Xəlvətiyyə kimi təriqətlər yada düşür. Hürufilik, Qələndərlik kimi təriqətlər də *bi-şər* (şəriətə əsaslanmayan, heterodoks) təriqətlər hesab olunur. Təqib etdikləri metoda gəlincə isə zikr üç yerə ayrılır: Çox ibadət edərək Haqqa vasil olmağı əsas tutanlara təriqi-əxyar (xeyirlilərin yolu), riyazət və mücahidə ilə nəfsini islah edərək əxlaqını gözəlləşdirməyi əsas götürənlərə təriqi-əbrar (yaxşılardan yolu), eşq, məhəbbət və cəzbə yolu ilə məqamları keçməyi və haqqa vasil olmağı əsas sayanlara təriqi-şuttar (aşıqlar yolu) deyilir.

Zikr şəkilləri baxımından təriqətlər dörd yerə ayrılır: Qadirilər, Mövləvilər, Xəlvətilər kimi zikrlərini daha çox ayaq üstə edən təriqətlərə Qiyami təriqətlər; Nəqşibəndilər və Məlamilər kimi zikrlərini oturaraq edənlərə də Quudi təriqətlər deyilir. Nəqşibəndilər kimi zikrlərini səs çıxarmadan, gizlicə icra edən təriqətlər xəfi təriqətlər; Qadirilər, Xəlvətilər kimi səsli olaraq, açıq şəkildə zikr edənlər də Cəhri təriqətlər deyər səciyyələndirilir. Amma bu təsnifat çox da dəqiq deyildir, çünki bəzən eyni təriqətin həm oturaraq, həm ayaqüstə (Xəlvətilər kimi), həm gizli, həm də açıq zikr etdiyi (Nigarilik, Bayramilik kimi) müşahidə edilir.¹

Sufilərin əksəriyyəti tərəfindən təsəvvüfün əsasında duran ən mühüm şəxsiyyət Hz. Peyğəmbərdən sonra Hz. Əli (r.a.) qəbul edilir. Onun haqqında Hz. Peyğəmbərin “**Mən elmin şəhəriyəm, Əli qapısıdır**”, “**Əli kimi fəta (gənc-igid) yoxdur**” kimi hədisləri müsəlmanlar tərəfindən Hz. Əlinin (r.a.) rəhbər kimi anlaşılmalarına səbəb olmuşdur. Sufilərin inancları da bu istiqamətdədir. Buna görə də sufi təriqətlərin əksəriyyətinin silsi-

¹ Mehmet Rıhtım. Seyid Yəhya Bakivi. Həyatı, yaradıcılığı və məktəbi, s.18.

ləsi Hz. Əlidən başlar. Hz. Əlidən sonra, onun tələbəsi dövrünün məşhur zahidi Bəsrə zəhd məktəbinin nümayəndəsi Həsən əl-Bəsrə qəbul edilir.¹

Haqqa sidq ilə qulluq etmək baqi Allahın bəşər övladına ən böyük və ən mühüm əmanətidir. Allah zikrinə vaxtlı-vaxtında itaət, “virdə” gətirib çıxarır. Klassik ədəbiyyatda Tanrı əmanəti məsələsi də gözəl və geniş şəkildə sənətkarların yaradıcılığında əks olunmuşdur:

**Sor Həqqə, sidq ilə qullux qılani,
Əmanət qulluq imiş Həqq bari.
Həva ki, tapmayıb əbdi-İlah ol,
Riyayən qılmayub, şöhrətlə kari.**

**Qılıb ixlas ilə “virdü nəmazın,
Niyaz eylə ana dərd ilə zari”
“Tükənməz Gülşəninin virdi-dili,
Ana aşiq olaldən zikrü övrad”.²**

**İslamü şərhü təqva, zəhdü səlah ilə cəd,
Vird ilə girdi-abid xudkari-övliyadur.³**

Mütəmadi zikr virdə gətirib çıxarır. Yeri gəlmişkən, “vird” haqqında ətraflı məlumat verək və aşıqların dünyagörüşü, onların elmliliyi, arifliyi, dövrlərinin aynası olduqlarını bir daha təsdiqləyək.

“**Vird**” ərəb sözü olub (ورد) Qurandan hər gün bir cüz oxumaq, gecə ibadətə ayrılan zaman dilimi, bir sözü

¹ Seyid Yəhya Bakuvî. Mehmet Rıhtım. Həyatı, yaradıcılığı və məktəbi, s. 14.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 56.

³ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 98.

çox təkrar etmə, müəyyən dua və zikrləri gündük mütəmadi oxumaq kimi mənalari ifadə edir. Təsəvvüfi istilah olaraq daha çox sonuncu mənası ilə üzə çıxmışdır. Qurani-Kərimdə günün müxtəlif dilimlərində Allahın çox zikr və təsbih edilməsi əmr edilmişdir. Hz. Peyğəmbər də müxtəlif zaman və məkanlarda zikr və dua ilə məşğul olmuş və bu duaları oxumalarını müsəlmanlara tövsiyə etmişdir. Bu da islamın ilk əsrlərində hədis elmində “aməlül-yevm vəl-leyl” adlanan kitab növünün meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Buxari və Müslüm başda olmaqla, mötəbər hədis kitabları da dua və zikr mövzularına fəsil ayırmışlar. Səhabələrin oxuduğu rəvayət edilən dua və təsbehlər də **əzkar** və **övrəd** kitablarının əsas hissəsini təşkil etmişdir. Virdlərlə əlaqədar ilk dəfə sistemli məlumat verən Əbu Talib əl-Məkki (v. 386/996) olmuşdur. “Qutül-qülob” adlı əsərində “Övrədül-leyl və n-nəhar” başlığı altında gündüz və gecənin müxtəlif dilimlərində oxunacaq virdləri və bunların saylarını yazmışdır. Daha sonra təsəvvüf elminə dair bir çox qaynaq əsərlərdə virdlərin önəmi və üsulları haqqında məlumatlara rast gəlinməkdədir. Təsəvvüfi mənbələrin verdiyi məlumata əsasən, ilk sufilər “vird” kəliməsilə hər gün oxuduqları ayələri nəzərdə tutmuşlar. Sonradan sufi mürişidlərin təriqətə daxil olan müridlərin gündük, həftəlik, illik olmaqla, nizamlı oxumaları üçün tərtib etdikləri xüsusi dualar belə adlandırılmışdır. Əsasən, Quran ayələri, hədis, salavat, təsbeh, zikr və vəlilərin sözlərindən ibarət olan vird gündüz və gecənin müəyyən saatlarında yüksək və alçaq səslə oxunur. Səfər zamanlarında, hətta ölüm yatağında belə, gündük övrədi tərək etməməyə diqqət göstərən sufilər ilahi feyzin gəlməsini müəyyən dualara bağlamışlar. Hər kəsin bir virdi olmalıdır, çünki “virdi olmayanın varidi də olmaz”, yəni bir yola mənsub olub virdi olmayana ilahi

feyz və ilham da gəlməz¹ – deyilmişdir.

Klassik ədəbiyyatda virdin əhəmiyyəti şairlərin yaradıcılığında onlara məxsus müxtəlif özəllik və fərdi yanaşmalarda öz inikasını tapmışdır:

**Həsri-Misr örtü bürürən guya hüsnün gülünü,
Kim içüp abın həyatun, vərdinə reyhan düşər.²**

**Hin bir zahidü abidü riyasuz
Ki, virdi-girdi xəlqə ola səyyar.³**

Təsəvvüfi ənənədə virdə verilən böyük əhəmiyyət hər təriqətin nizam və üsul baxımından bir-birindən fərqlənən özünəməxsus virdinin tərtib edilməsinə gətirib çıxarmışdır. “Əzkar”, “övrəd” adlandırılan ədəbiyyatın yaranması nəticəsində ayrı-ayrı təriqətlərə məxsus vird kitabları, eləcə də bunların hamısını bir yerdə toplayan “**Məcmuatul-əhzab**” kimi əsərlər tərtib edilmişdir. Bir təriqətə məxsus virdin bəzən digər təriqətlər arasında da yayıldığı olmuşdur. Muh-yiddin ibnül-Ərəbinin müxtəlif virdləri və Seyid Yəhya Şirvaninin “**Virdü-Səttar**”ı buna örnək göstərilə bilər.

**Ələsgərəm, mən tutaram bu bəhsi
Hardan çıxdı Abi-həyat çeşməsi?
Neçə fərddi “ismi-əzəm” duası?
Zikr eləsin, dildə nişana gəlsin!⁴**

“İsmi-əzəm” duası ifadəsini İslamdan, şəriət məsələ-

¹ Virdü-Səttar. Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvi, s. 5-6.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 90.

³ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 91.

⁴ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 247.

lərindən, Qurandan, İslamın qayda-qanun və ehkamlarından xəbərdar olan arif aşiq nəzmə çəkə bilər. Bu da Aşiq Ələsgərin dövrünün elmlərinə bələd arif aşiq olduğuna dəlalət edir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, klassik ədəbiyyatda olduğu kimi, aşiq yaradıcılığında da bu ifadə “İsmi-əzəm”, “İsmi-əzəm duası” ilə yanaşı, “Büllur-əzəm” şəklində də istifadə edilib.¹

“Əsmaül-hüsna. Quranda Allahın gözəl adları” kitabının “İsmi-Əzəm” bölməsində bu adların hərflə yazılan, dillə deyilə bilən, vəsfə gələn, hiss olunan, həddi və hüdudu olan, səsi olan, cismi tutumu olan adlardan olmadığı bildirilir.²

Bölmənin bir başqa məqamında hal-hazırda ismi-əzəmin 73 hissədən ibarət olduğu, onun birinin Allahdan başqa kimsənin bilmədiyi, 72 hissənin isə kainatın sərvəti olan Hz. Məhəmmədə bəlli olduğu qeyd edilir.³

İsmi-əzəm bütün ilahi adları əhatə edir. Həmçinin qeyd edilir ki, **“Bismillahir-rahmanir-rahim”** ifadəsi ismi-əzəmə gözün qarası ilə ağının bir-birinə yaxınlığından daha yaxındır.

Bəziləri də belə deyir: **“Lə huva mən? Lə huva illa huva”** (O kimdir? O odur) ifadəsi ismi-əzəmi özündə əks etdirir.⁴

“İsmi-əzəm”lə bağlı bir məqamı qeyd edək. Məşhur bir ürfani rəvayətdə deyilir ki, Firdovs cənnətində (hələ Yer kürəsinə gəlməmişdən öncə) Hz. Adəm cənabi Cəbrayılın rəhbərliyi ilə behiştin sirr dolu mərtəbə və məkanlarını

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 169.

² Əsmaül-hüsna. Allahın gözəl adları. Məhəmmədətəqi Müqtədiri, s. 64.

³ Əsmaül-hüsna. Allahın gözəl adları. Məhəmmədətəqi Müqtədiri, s. 64.

⁴ Əsmaül-hüsna. Allahın gözəl adları. Məhəmmədətəqi Müqtədiri, s. 64.

səyahət edir. Elə burada da Adəm Peyğəmbərə Hz. Cəbrayılın dili ilə “ismi-əzəm”lər öyrədilir. Behiştin mənə dolu məkanlarını seyr edən cənabi-Cəbrayıl və Hz. Adəm qırx otaqlı bir sarayın önünə gəlirlər. Allahın rızasıyla Adəm 40-cı otağa daxil olur və taxt üzərində üzü niqablı bir qadını görür və kim olduğunu soruşur. Cəbrayıl belə cavab verir: **“Bu xanım bir zaman dünyaya gələcək axirəz-zaman Peyğəmbərin qızı Hz. Fatimeyi-Zəhradır. Onun başındakı tac atası Hz. Məhəmməddir. Sinəsindəki boyunbağı əri Hz. Əlidir. Qulağındakı göy daşlı sırğa oğlu İmam Həsəndir ki, onu zəhərləyib öldürəcəklər. Qırmızı daşlı sırğa isə digər oğlu İmam Hüseyindir ki, onu da qılıncı ilə şəhid edəcəklər”**.¹

Qeyd olunmuş rəvayət, bir növ əhli-beytin, beş kim-sənin, İsmi-əzəmlərin və onların həyat tərzinin bir ailə olaraq, xilqətin ən şərəflişi kimi göz önündə canlandırdı.

“Büllur-əzəm” ifadəsi də ədəbiyyatda öz inikasını tapıb:

Möminlərin pənahısan,
Aləmlərin sərvəri.
Fəth etdin Büllur-Əzəmi,
Neçə tilisimləri.
Əntərə zərbət vuranda
Lərzə saldın yerləri;
Ol xudadan əmr olundu,
Cəbrayıl tutdu pəri,
Şəninə “afərin!”, “əhsən!”
Gəldi göylərdən, ağa!²

¹ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 160.

² Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 169.

“İsmi-əzəm” duasına qayıdaq.

“İstiftah” adı ilə məşhur olan bu duanı İmam Sadiq (ə) öz süd anası Fatimə bint Abdullaha oğlunu zindandan xilas etmək üçün öyrətmişdir. Bu dua iki cür (az fərqlə) rəvayət olunmuşdur. Bu rəvayət Hakim Həsəkaninin **“Fəzailu şəhri Rəcəb”** kitabından götürülmüşdür. Həmçinin Şeyx Səduq da bu duanı rəvayət etmişdir ki, Hakimin rəvayətindən fərqlənir. Hakim Həsəkaninin rəvayəti: “Xəbər verdi bizə Hakim Əbu Tahir Məhəmməd bin Əhməd əl-Cəvriyyu, xəbər verdi bizə Əbu Yəla Ələvi Həmədani, xəbər verdi bizə Əbu Hüseyin Məhəmməd bin Hüseyin Dinəvəri, xəbər verdi bizə Yəqub bin Nuəym bin Əmr bin Qərqarətə, xəbər verdi bizə Cəfər bin Əhməd bin Əbdul Cəbbar Yənbui Mədinə şəhərində, İbrahim bin Übeydullah bin Əladan ki, o deyir: xəbər verdi mənə Fatimə bint Əbdullah bin İbrahim ki, dedi: “Əbu Cəfər Mənsur Dəvaniqi ərim Əbdullah bin Həsən bin Həsən bin Əli bin Əbitalibi (ə) və iki oğlumu (Məhəmməd və İbrahim) öldürdükdən sonra üçüncü oğlum Davudu zindana saldı. Bir müddət onsuz yaşadım. Neçə vaxt idi ondan xəbər ala bilmirdim. Onun nicatı üçün Allah-Təalaya yalvarır və ağlayırdım. İbadət əhli olanlardan da onun nicatı üçün dua etmələrini xahiş edirdim. Amma bir faydası yox idi. Bir gün İmam Cəfər Sadiq bin Məhəmmədin (ə) yanına getdim. Bu zaman O xəstə idi və mən onun üçün dua edib, səhhəti ilə maraqlandıqdan sonra, O (ə) məndən soruşdu: Ey Ümmü Davud, oğlun Davuddan nə xəbər? (Davud İmam Sadiqin (ə) xanımlarından süd əmmişdi, yəni İmama (ə) süd oğlu sayılırdı və ya Şeyx Səduqun yazdığına görə, İmam Sadiq (ə) Davudun süd qardaşı idi – Fəzailu əşhurus-sələsə, s. 32, hədis: 14). Mən Ona (ə) dedim: Haradadır Davud?! Mən uzun müddətdir ondan ayrılmışam. O İraqda zindandadır.

İmam Sadiq (ə) buyurdu: "Bəs niyə "İstiftah" duasını oxumursan? O bir duadır ki, onunla göyün qapıları açılar. Bu duanı oxuyanın arzu və istəyi həmin saat qəbul olar. Allah-Təala bu duanı oxuyanın duasını qəbul edər və onu cənnət əhli edər.

İmam (ə) dedim: Bu dua necə oxunur?

İmam Sadiq (ə) buyurdu: Ey Davudun anası! Allahın böyük haram ayı "RƏCƏB" yaxınlaşır. Və o bir aydır ki, onda dualar qəbul olar. Bu aydan üç günü (13, 14 və 15-ci günləri) oruc tut. Üçüncü gün (ayın 15-i) zöhr (günorta) vaxtı qüsl ver. Səkkiz rəkət zöhrün nafiləsini qıl və qunutda çox-dua et. Sonra Zöhr (günorta) namazını qıl. İki rəkət nafilə də Zöhr namazından sonra qıl. Bu iki rəkətdən sonra da səkkiz rəkət namaz qıl. Sonra Əsr (ikinti) namazını qıl. Əsr namazını qıldıqdan sonra üzünü qibləyə otur və yüz dəfə "Fatihə" və sonra yüz dəfə də "İxlas (Tövhid)" surəsini oxu. Sonra 10 dəfə "Ayətəl-kursi"ni oxu. Sonra "Ənam", "Kəhf", "Yasin", "Saffat", "Hamim əs-Səcdə", "Hamim əyn-sad-qaf", "Hamim Duxan", "Fəth", "Mulk" və "İnşi-qaq" surələrini oxu. Bundan sonra üzünü qibləyə olduğun halda aşığıdakı duanı oxu:

"Sədəqəllahulləzi la ilahə illə huval həyyul qəyyum, zul cəlali val ikram, əlləzi ləysə kəmislihi şəyun va huvəs-səmiul bəsir. Va bəlləğət rusuluhu risalətihi va ənə bizəlikə minəs-şahidin.

Əllahummə ləkəl həmdü va ləkəl məcdü va ləkəl qəhru va ləkən-ni`mətu va ləkər-rəhmətu va ləkəl məhabətu va ləkəl əzəmətu va ləkəs-sultanu va ləkəl intinanu va ləkət-təsbihu va ləkət-təqdisu va ləkət-təhlilu va ləkət-təkbiru va ləkə ma yura va ləkə ma la yura va ləkə ma fəvqəs-səməvətil ula va ma təhtəs-səra va ləkəl axirətu va ləkəl ula va ləkə ma tərza minəs-sənai va ləkəl həmdü vəş-şukru van-nə`mau.

Əllahummə səlli əla Cəbrəilə əminikə əla vəhyik val qəviyyi əla əmrək val mutai fi səmavatik va məhalli kəramatik val mutəhəmmili likəlimatik van-nəsiri liənbiyaikəl mudəmiri əla ə`daik.

Ya mən əla fəstə`la fəkanə bil-mənzəril ə`la. Ya mən qərübə fədənə va dəudə fənə`a va əliməs-sirrə vəxfə.

Ya mən ləhut-tədbiru vəl məqadir. Ya mənil əsiru ələyhil yəsir. Ya mən huvə əla ma yəşau qədir.

Ya mursilər-riyah. Ya fəliqəl isbah. Ya baisəl ərvah. Ya zəl cudi vəs-səmah. Ya raddə ma fatə. Ya munşirəl əmvat. Ya zəl cəlali vəl ikram. Ya həyyu ya qəyyum. Ya həyyu hinə la həyy. Ya həyyu muhyil məvta. Ya həyyu la ilahə illa əntə bədius-səməvati val ərz.

Ya ilahi səlli əla Muhəmmədin va ali Muhəmməd. Kəma səlləytə va bərəktə va tərəhhəmtə əla İbrahimə va ali İbrahim. İnnəkə həmidun məcid. Vərhəm zulli, vənfiradi va faqəti va xuzui bəynə yədəykə, və`timadi ələykə va təzərrui iləykə.

Ədukə duaəl xaziiz zəlilil xaşiil xaifil muşfiqil bəsil fəqiril həqir, əl-əizil mustəciril muqirri bizənbihii, əl-mustəğfir min rəbbihii, duaə mən əsləməthu siqətuhu va rəfəzəthu əhibbətuhu va əzumət fəciətuhu, duaə həzinin zəifin məhinin bəsin miskin.

Əllahummə va əsəlukə bi ənnəkə məlikun muqtədir. Va ənnəkə ma təşau min əmrin yəkun va ənnəkə əla kulli şəyin qədir.

Va əsəlukə bihurmətiş-şəhril həram, val bəytil həram val bələdil həram val məşəril həram vər-rukni val məqam val məşairil izam va qəbri nəbiyyikə Muhəmməd (s).

Ya mən vəhəbə li Adəmə Şəysən va li İbrahimə İsamilə va İshaq. Ya mən rəddə Yusufə əla Yəqub. Va ya mən kəşəfə bə`dəl bəlai zurrə Əyyub va ya rəddə Musa əla ummihii va ya mən zaidəl Xizrə fi ilmihii va ya mən vəhəbə li Davudə Suləyman va li Zəkəriyya Yəhya. Va li Məryəmə isa va ya həfizə binti Şuəyb va ya kafilə vuldi Musa. Əsəlukə ən tusəlliya əla Muhəmmədin va ali Muhəmməd. Va ən təğfirə li zunubi

kulləha va tucirəni min əzabik va tucibə li rizvanəkə və amanəkə va ğufranəkə va cinanəkə va ihsanək.

Va əsəlukə ən təfukkə ənni kullə kulfətin bəyni va bəynə mən yu`zini va təftəh li kullə babin va tulinə li kullə sə`bin va tusəhhilə əla kullə əsir va tuxrisə ənni kullə natiqin bisuin va təkuffə ənni kullə bağin va təmnəə ənni kullə zalimin va hasidin va təkfini kullə aiqin yuhavilu təfriqən bəyni bə bəynə taətikə va yusəbbitəni ən ibadətik.

Ya mən əlcəməl cinnəl mutəmərridin. Va qəhərə utatəş-şəyatın. Va əzəllə riqabəl mutəcəbbirin. Va rəddə kəydəl musəllitinə ənil mustəzəfin. Əsəlukə biqudrətikə əla ma təşə va təshilikə lima təşə, ən təcələ li qəzəə hacəti fima təşə.

(Sonra yerə səcdə et, yanaqlarını topağa sürt və de:)

Əllahummə ləkə səcədtu va ləkə aməntu, fərhəm zulli va faqəti”.

Və çalış gözlərin az da olsa yaşarsın ki, bu duanın qəbul olma nişanəsidir. Dediklərimi hişf et. Və bu duanı batil yolda işlədənlərə öyrətmə ki, onda “İsmi əzəm” vardır. Elə bir “İsmi-əzəm” ki, əgər səninlə istəyin arasına yer-göy və dəryalar fasilə salsə da belə, onunla dua etsən, qəbul olar və onunla nə istəsən, Allah-Təala diləyini verər və arzularına çatmağı sənin üçün asan edər. Bu dua ilə Allah-Təala sənin cin və insanlardan olan düşmənlərini sənin üçün zəlil və xar edəcək və səni onların şərindən qoruyacaqdır.

“Əllahummə səlli əla Mikailə mələki rəhmətikə val məxluqi lirə`fətikə val mustəğfiri liəhli taətik.

Əllahummə səlli əla İsrəfilə hamili ərşikə va sahibis-suril muntəzəri liəmrik, əl-vəcilil muşfiqi min xifətik. Əllahummə səlli əla həmələtil ərşit-tahirin va ələs-səfərtil kiramil bərərə və əla mələikətikəl kiram, ya zəl cəlali vəl ikram. Əllahummə səlli əla əbina Adəmə bədii fitrətik, əlləzi əkrəmtəhu bi sucudi mələikətik və ibahəti cənnətik. Əllahummə səlli əla umminə Həvvəəl-mutəhhərti nünər-rics, əl-mutərəddidəti bəynə məhallis quds. Əllahummə səlli əla Habilə və Şəysin va İdrisə va Nuhin va İbrahimə va Musə va

Lutin va Davudə va Suləymanə va Zəkəriyya va İsa va İşi`ya va İrmiya va Daniyalə va Uzəyrin va Şəmunə va Harunə va Yuşə val Xizri va Zil-Qərnəyn va Yunusə va İlyasə vəl Yəsəi va Zil Kifli val Həvariyyinə val ətbai. Əllahummə səlli əla Muhəmmədin va əla ali Muhəmməd. Va barik əla Muhəmmədin va ali Muhəmməd. Kəma səlləytə va barəktə va trəhhəmtə əla İbrahimə va ali İbrahim, innəkə həmidun məcid.

Əllahummə səlli ələş şuhədai vas suədai va əimmətəl huda val əbdali val əvtadi vas suyyahi val ibadi val nuslihin vaz zuhhadi va əhlil cəddi val ictihad va xəssis Muhəmmədən va əhlə bəytihi bi əfzəli sələvatikə va əfzəli kəramatikə va bəlliğ ruhəhu təhiyyətən va səlamən va zidhu fəzlən va şərəfən va kərəma, həttə tubliğəhu ə`la dərəcəti əhliş-şərəfi minən-nəbiyyin val mursəlin val əfazilil muqərrəbin.

Əllahummə səlli əla mən səmməytə va mən ləm usəmmi min mələikətikə va ənbiyaikə va rusulikə va əhli taətik va əvsil sələvati iləyhim va ila ərvahihim vəcalhum ixvani fikə va ə`vani əla duaikə. Vəstəşfi bikərəmikə ila kərəmik va bicudikə ila cudik va birəhmətikə ila rəhmətik va biəhli taətik iləyk.

Əllahummə inni əduka bikulli ma səələkə əhədun minhum min məsələtin şərifətin gəyri mərdudətin va bima dəəvkə bihi min də`əvtin mucabətin gəyi muxibə.

Ya Allahu ya rəhmanu ya rəhimu ya kərimi ya həlimu ya azimu ya cəlilu ya cəmilu ya kəfilu ya vəkilu ya muqil.

Ya muciru ya xəfiru ya muniru ya xəbiru ya mubini ya mudilu ya muciru ya kəbiru ya qədiru ya səbiru ya şəkür.

Ya bərru ya zahiru ya satiru ya muhitu ya qərib. Ya vədudu ya həmidu ya mubdiu ya muidu ya şəhid. Ya muhsinu ya mucmilu ya munimu ya mufzilu ya qabizu ya basitu. Ya hadi ya mursilu ya murşidu ya musəddid. Ya mu`tu ya maniu ya dəfiu ya baqi ya xəllaq. Ya rəzzaqu ya vəhhabu ya təvvabu ya fəttahu ya nəffau. Ya nəffahu ya mən biyədihi kulli miftah, ya rəufu ya ətuf ya kafi ya şafi ya muafi ya vəfiyyu ya muhəymün. Ya əzizu ya cəbbaru ya mutəkəbbiru ya səlamu ya

mu`minu ya əhədu ya səmədu ya fərdu ya vatrü ya quddus. Ya nasiru ya munisu ya baisu ya varisu ya alim. Ya hakimu ya bariu ya müsəvviru ya mustəcibu ya daim. Ya qaimu ya qədimu ya əlimu ya həkimu ya cəvad. Ya barru ya sarru ya adilu ya fəzil. Ya dəyyan ya hənnanu ya mənnan".

(Fatimə dedi): Mən duanı yazdım və evə döndüm. Rəcəb ayı daxil oldu. İmam Sadiq (ə) buyurduğu kimi əməl etdim. Gecə yatdım və yuxuda salavat göndərdiyim bütün peyğəmbərlər, salehlər, şəhidlər və mələkləri gördüm. Peyğəmbərimiz (s) mənə buyurdu: "Ey Ümmü Davud! Bəşarət verirəm sənə ki, gördüklərin hamısı sənin köməklərindir və sənin üçün istiğfar və dua edir və istəyinin rəva olacağını sənə bəşarət verirlər. Sənə əşarət verirəm ki, Allah-Təala oğlunu hifz edəcək və sənə qaytaracaq".

(Fatimə dedi): Bu zaman yuxudan oyandım. Bu hadisədən az bir müddət (iti yerişli süvarinin İraqdan Mədinəyə getdiyi vaxt qədər) keçmişdi ki, Davud evə gəldi. Onun vəziyyətini soruşdum.

(Davud) dedi: "Rəcəb ayının ortaları idi. Mən ağır dəmirlər arasında zindəndə idim. Bu zaman gözümün önündə üfüq parçalandı və səni namaz qılan halda gördüm. Ətrafında başları göydə və ayaqları yerdə olan kişilər gördüm. Onların əynində yaşıl libaslar var idi və sənin üçün dua edirdilər. Bu zaman onlardan biri ki, gözəl üzü, təmiz paltarı, gözəl ətri var və cəddim Peyğəmbərə (s) oxşayırdı, mənə dedi: "Ey möminə qadının oğlu! Bəşarət olsun sənə ki, ananın duası sənin haqqında qəbul oldu". Bu zaman mən özümə gəldim. Və gördüm ki, Mənsur Dəvaniqinin məmuru qapıda dayanıb. Məni Mənsurun yanına apardılar. Əmr elədi zəncirləri mənim əl-ayağımdan açdılar. Mənə hörmətlə yanaşdı, 50000 dirhəm də pul verdi. Və bu gün azad olub gəldim".

Müəllif (Həsəkani) deyir: "Əbu Yəla Ələvi (hədisin ravis) Ələvilərdən olan Həmzə bin Məhəmməd bin Əhməd bin Cəfər bin Məhəmməd bin Zeyd bin Əli bin Hüseyin bin Əli bin Əbu Talibdir (ə). [1] Və Qazi Əbu Bəkr Əhməd bin Hüseyin Hiyəridən eşitdim ki, Əbu Yəlanın barəsində belə deyir: "Eşitdim şəriif, fəqih, fəzil və alim – ki, hüsnədə, əxlaqda və müxtəlif fəzilətlərdə onun kimisini görməmişəm, Əbu Yəla Həmzə bin Məhəmməd bin Əhməd bin Cəfər... və hədisi rəvayət edir".

Hafiz Hakim Əbu Əbdilləh deyir: "O (Əbu Yəla) Peyğəmbər ailəsinin öz zamanında ulduzu, nəcabət və nəsil baxımından şərafli və söz, rəftar və iradə baxımından vüqarlı, alim-cənab və hörmətli bir adam idi. İslam Şeyxlərində onun kimisini görməmişəm. 330-cu hicri ilində Nişapurda gəldi. İsa məhəlləsində yaşadı. 346-cı ilin Rəcəb ayının ortasında vəfat etdi. Cənazəsini Qəzvinə apardılar".

Müəllif (Həsəkani) deyir: "Bu duanı (Ümmi-Davud = İstiftah) Xorasana o gətirdi. Xorasanın şeyxləri və tanınmış hədis alimləri bu duanı ondan rəvayət edib, onu təsdiqlədilər. Və onun kimi səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik bir adam heç vaxt yalana və hədis qondarmasına müttəhim ola bilməz. Bundan əlavə bu hədisi başqaları da başqa sənədlərlə nəql etmişdir ki, mən başqa yerlərdə (kitablarımda) bu sənədləri bir yerə toplamışam. Burada isə bu qədər kifayət edər.

Budur, Rəcəb ayının fəzilətinə tələsik və xülasə hazırladığım Allah-Təalanın adı bütün hallarda Məhmud (həmd-sitayiş olunan) və izzətlidir. O bizə kifayət edər və O ən yaxşı köməkdir. Və Məhəmməd (s) və onun bütün övladlarına Allahın salam və salavatı olsun".¹

¹ <http://ceferiler.com/allahla-rabite/dualar/6563-ismi-ezem-duasi.html>

Qeyd: Bu kiçik risalənin əlyazma nüsxəsi İİR-in Məşhəd şəhərində İmam Rzanın (ə) müqəddəs hərəminin kitabxanasında 429-cu hicri ilində yazılan kitablar rəfində 12405-ci nömrə ilə mövcuddur. Bu kiçik risalə bir para kitablar ilə təmir işləri zamanı İmam Rzanın (ə) hərəminin divarında tapılmışdır. Ehtimal olunur ki, bu nüsxənin sahibi onu oğrular və düşmən hücum-

Qurani-Kərimə diqqətlə nəzər salsaq, əsasən zikrə iki şəkildə müraciət olunduğuna rast gələrik ki, bunlardan birincisi xilqətin xaliqini zikr etməsi, ikincisi isə Hz. Peyğəmbərin dili ilə seçilmiş insanların zikridir. Hər bir əməli-saleh insanın iki kəlməsindən biri Xaliqin zikridir.

Xilqətin xaliqini zikr etməsi ilə bağlı bir neçə Quran ayəsinə müraciət edək. **Bəqərə: 198-də** yazılır:

لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِّنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوا كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِّن قَبْلِهِ لَمِن الضَّالِّينَ

Tərcüməsi: “(Həcc mövsümündə) Rəbbinizdən (ticarətlə) ruzi diləməyiniz, sizin üçün günah deyildir. Ərafatdan qayıdarkən Məşəriul hərəkətdə Allahı xatırlayın. Sizi doğru yola yönəltdiyi üçün Onu yada salın. (Ona dua edin), çünki siz bundan əvvəl (doğru yolu) azanlardan idiniz!”

Bəqərə: 200-də Allahın xilqəti tərəfindən zikri nisbətən fərqli şəkildə verilib:

فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا فَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ

Tərcüməsi: “Həcc mərasimini tamamlayıb qurtardıqda (keçmişdə) ata-babalarınızı yada saldıığınız kimi, ondan da artıq Allahı yad edin! İnsanların bəzisi: “Ey Rəbbimiz, bizə nə verəcəksənsə, elə bu dünyada ver!” – deyirlər. Belə şəxslərin axirətdə heç bir payı yoxdur.

larından qorumaq üçün burada gizlətmişdir. Bu nüsxəni divarın arasından hicri tarixi ilə 1389-cu ildə tapıblar, oraya qoyulma tarixi isə məlum deyildir.

[1] – Mütərcim: Bu hədisi Şeyxuş-şəirə və hafizuş-şiə Şeyx Səduq Məhəməd bin Əli bin Hüseyin bin Musa bin Babuveyh (Allahın onun məqamını uca etsin) öz "Fəzilü şəhri Rəcəb" kitabında Əbu Yələdan beş müxtəlif sənədlə nəql etmişdir.

Ənfal: 2-də:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ
آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ

Tərcüməsi: “Möminlər yalnız o kəslərdir ki, Allah adı çəkiləndə (onun heybət və əzəmətindən) ürəkləri qorxudan titrəyər. Allahın ayələri oxunduğu zaman həmin ayələr onların imanlarını daha da artırır, onlar ancaq öz Rəbbinə təvəkkül edər”.

Kəhf: 24 surəsi, mən deyərdim ki, kəlmələrin istifadəsi baxımından xilqətin ən çox işlətdiyi ayələrdəndir:

Quranda:

إِنَّا أَنْشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَنْ يَهْدِيَنَّ رَبِّي
لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا

Tərcüməsi: “Ancaq: İnşaallah (əgər Allah istəsə, Allah qoysa) edəcəyəm-de (İnşaallah deməyi) unuttuğun zaman Rəbbini yada salıb: “Ola bilsin ki, Rəbbin məni bundan (əshabi-Kəhfın əhvalatına dair xəbərlərdən) haqqa daha yaxın olan bir yola yönəltsin.” (peyğəmbərliyinə dəlalət edən bir möcüzə versin!) – de.

Xilqətin Xaliqini zikr etməsi Quran boyu özünü müxtəlif şəkillərdə göstərir. (Bəqərə: 203). “Allahı yada salın (təkbirlə zikr edin), (Taha: 33). “...Səni çox təqdis edib şəninə təriflər deyər” və s.

Xilqət Xaliqini zikr edərkən Allah adına müraciət edir ki, bu da Xəlil Əhməd Bəsri tərəfindən “Ən böyük ad Allah adıdır”¹ – kimi dəyərləndirilir. Demək, Allah adı əsl və əsasdır. Lakin çox vaxt Allah adı Ona aid olan bütün sifətlərlə də işlədilir.

Mənbələrdə ariflərin Allah kəlməsinin hərfləri barədə buyurduqları haqqında çox gözəl fikirlər qeyd edilir: “A”

¹ Əsməül-hüsna. Quranda Allahın gözəl adları. Məhəmmədətqi Müqtədiri, s.116.

(yəni əlif hərfi) nemətlərə işarədir, birinci “ləm” hərfi Allahın lütfünə, ikinci “ləm” hərfi Allahın görüşünə; “hə” isə ayıqlığa işarədir, yəni ayıq olun və bilin ki, hər kəs Allahla görüşə bilsə, Onun nemət və lütfündən faydalanacaq. Əgər bu lütf və neməti olmasaydı, bəndə Allahla görüşə bilməzdi.”¹

Həmçinin bu mübarək adın xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, həmin kəlmənin “əlif” və hər iki “ləm” hərfini götürsək belə, yenə də Allahın adlarından biri olan “هو” yəni, “O” adı qalacaq.² Maraqlı məqamlardan biri, məhz Gülşəni-Bərdəi “Divan”ında hüviyyatın zikr edilməsidir: **lavü illadən keçüb, de hüviyyət zikrini...**³

Allah ecazına sənə və həmdin nə olmasını bilmək üçün lavu illadan (Allah kəlməsindən) keç, zikri hüviyyata (Ona) et!⁴

“Huva” əvəzlik olmasına baxmayaraq, Allah-Təalanın xüsusi adı və Haqq-Təalanın vacibul-vücuda zatına işarədir və ilahinin bütün kamal, cəlal və camal, ad, sifət və mənalarını əhatə edir... hətta bir sıra alimlər, o cümlədən Şeyx Məhəmməd ibn Səid Əlhərəvi “Bəhrul-ğəraib” kitabında yazır ki, alimlər “هو” kəlməsini “İsmi-əzəm” hesab edir və onu bütün adlardan müqəddəs bilirlər. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi yaradıcılığında hüviyyatın yüksək səviyyədə inikasını izləyək:

Lavü illadən keçüb, de hüviyyət zikrini, Ta biləsin nədir andan icazüllahi sənə.

¹ Əsməül-hüsna. Quranda Allahın gözəl adları. Məhəmmədəqi Müqtədiri, s.116.

² Əsməül-hüsna, Quranda Allahın gözəl adları. Məhəmmədəqi Müqtədiri, s.116.

³ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 33.

⁴ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 33.

**Liməallah zikri nədür soranə derəm bunu
İrişüb məzkurə, olmaq fikrü zikrindən cüda.¹**

Şeyx Əbdül Məcid “Zikrul-əla” kitabında Abdullah ibn Abbasın Hz. Peyğəmbərdən (s) etdiyi rəvayətə əsasən qeyd etmişdir ki, Quranda “**La ilahə illəllah**” cümləsi gələn bütün ayələrdə “**İsmi-əzəm**” kəlməsi də işlənib. Bu ad Allah-Təalaya xas olan işarə əvəzliyidir. Bu, Allahın ən qısa adıdır. Hətta əbcəd hesabı ilə 99 dəfə gəlib və bu ad “**Əsmaül-hüsna**” ilə bərabərdir.²

Mənbələrdəki məlumatları təfərrüatı ilə saxlamaqda başlıca amalımız mətləbdən əsla və əsla uzaqlaşmaq deyil, klassik və o cümlədən aşiq yaradıcılığının zəngin qaynaqlarını qabarıq şəkildə göstərməkdən ibarətdir.

Hz. Peyğəmbərin dili ilə ən yaxşı və seçilmiş insanların zikrinə də Qurani-Kərimdə böyük yer verilmişdir. Tur: 48-də: “(Ya Peyğəmbər!) Sən öz Rəbbinin hökmünə səbr et! Şübhəsiz ki, sən bizim gözümüzün qabağında-san (himayəmiz altındasan) (namaza) qalxdıqda Rəbbini həmd səna ilə zikr et!”

Quranda:

وَأَذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ

Tərcüməsi: “(Ya Məhəmməd!) Qüvvət və bəsirət sahibi olan bəndələriniz İbrahimi, İshaqı və Yəqubu da yad et!” (Sad: 45)

Quranda:

وَأَذْكُرْ إِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِّنَ الْأَخْيَارِ

Tərcüməsi: “(Ya Peyğəmbər!) İsmayılı, (İlyasın

¹ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 33.

² Əsmaül-hüsna. Quranda Allahın gözəl adları. Məhəmmədtəqi Müqtədiri, s.138.

əmisi oğlu) əl-Yəsəi və Zul-Qifli də xatırla! Onların hamısı seçilmiş, ən yaxşı kimsələrdəndir!” (Sad: 48)

Quranda:

وَأَذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ
وَعَذَابٍ

Tərcüməsi: (Ya Peyğəmbər!) bəndəmiz Əyyubu da yad et! Bir zaman öz Rəbbinə müraciətlə belə demişdi. “Şeytan mənə bəla və əzab toxundurmuşdur”. (Sad: 41)

Zikr ilə bağlı ayələrin az bir qismini nümunə gətirməklə onun əhəmiyyətini, Qurani-Kərimdəki önəmli yerini və bəşər övladının həyatında tutduğu məqamı nəzərinizə çatdırmaq istədik. Ən əsas məqsədimiz, tədqiqatımızın qayəsi isə aşığın savadını, arifliyini və yaradıcılığında məharətlə istifadə etdiyi qaynaqlardan birini də, bu günə qədər yetərinəcə qeyd edilməyən Qurani-Kərimi, onun ecazkar və təkrarolunmaz məzmun qatlarını, məna çalarlarını və istilahlarını bu yaradıcılıqda əks olunduğu şəkildə üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bunu təkcə aşıq Qurbani və ya aşıq Ələsgər yaradıcılığında deyil, əksər aşıq zümərəsinin yaradıcılığında izləyə bilirik. Aşıq Qərib Hələb paşasının aşığı ilə deyişmə anında belə, cuşa gəlməsinin səbəbini Allahu tanımaq, Onu zikr etməkdə görür:

**Zikr eləyib, mən də gəlmişəm cuşa,
Mat qalarsan bugünkü tək savaşa,
Bir od vurram, ayaqların tutuşa,
Onda sənin yəqin dilin lal olu.¹**

Qəlbin və ruhun hüzurunun kamilliyini təmin edən dualar, xüsusilə “zikr” haqqında fikirlərimizi yaddaşlarda əbədi həkk oluna biləcək Hz. Əli və Hz. İmam Sadiqin (ə)

¹ Azərbaycan dastanları. Aşıq Qərib, c. 3, s. 113.

kəlamları ilə bitirmək istərdik: “Xoş o kəsin halına ki, ibadət və duada ixtisardır və gözünün gördüyü heç bir şey onun qəlbini məşğul etməz, qulağının eşitdiyi heç bir səs onu zikir və duadan saxlamaz”; “Bəndə Allahı elə tapsın ki, fikrində Ondan başqa heç bir şey olmasın, qəlbi axirət işlərilə dolsun”.¹

“Qalu-bəla” mövzusu klassik ədəbiyyatda önəmli yer tutan məsələlərdəndir. Mövzu Nəsimi yaradıcılığı əsasında S.Şıxıyeva tərəfindən ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir. Müəllif yazır:

“İslama görə, Allah ruhlardan soruşdu: “Mən sizin Allahınız deyiləmmi?” Dedilər: “Bəli!” (“Ə ləstü bi rəb-bikum? Qalu bəla” (Quran: 7, 172)). Allah onları sınaqdan keçirmək üçün yer üzünə göndərdi. Nəsiminin yaradıcılığında bu dini-mistik motivlə bağlı şeir nümunələri çoxdur və şair bu məlum və məşhur dini əfsanəni hürufilik baxımından təvil edir:

در ازل چون با تو پیمان بسته ایم
هست چون حسن تو باقی تا ابد پیمان ما

(Əzəldə səninlə peyman bağladığımız üçün peymanımız sənin gözəlliyin kimi əbədi olacaqdır).

Beytdə yuxarıda haqqında bəhs edilən “bəzmi-əzələ” işarə edilir. Lakin, şairə görə ruhları itaətə vadar edən qorxu deyil, məhəbbətdir. Yuxarıdakı beytdə də məhz bu fikir öz obrazlı ifadəsini tapmışdır:

**Dünyavü axirətdə azad idim əlif tək,
Çəkdi məni bəlayə balasının bəlası.²**

¹ Əsməül-hüsna. Quranda Allahın gözəl adları. Məhəmmədətəqi Müqtədiri, s.85.

² S.Şıxıyeva. Nəsiminin lirikası. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, s. 113.

Beytdə “bəzmi-əzəl” dəki mükaliməyə işarə vardır:
“Dedi: Mən sizin rəbbiniz deyiləmmi?”

Dedilər: “Bəli!”. Beytdə cinas yaradan birinci “bəla”-
“bəla, dərd, qəm”, ikincisi “qədd, qamət”, üçüncüsü isə
“bəzmi-əzəl”dəki “bəla” – “bəli” anlamındadır. Beytin əsa-
sında “əlif” hərfinin müstəqil (l) və bitişik (l) şəkillərinin
yazılışı durur. Ayrıca yazılan “əlif” müstəqil və azad oldu-
ğu kimi, insan varlığındakı ruhi-cüzi də ruhi-küll ilə vəh-
dətdə olarkən ayrılıq və hicran qəmindən azad idi. İlahiyə
məhəbbətini sübuta yetirmək istəyən ruh “bəla” (بلا) sözün-
dəki “əlif” kimi buxovlanır, müstəqilliyini itirir. “Əlif” və
“lam”ın bu şəkildə birləşməsi ruhun cisimdə (bədəndə)
həbs edilməsinə bənzəyir. Beytin açılışı aşağıdakı kimidir:

“Yalnız vücudi-mütləqin mövcud olduğu, ilahi ilə bir-
likdə olduğum zaman “əlif” (l) kimi azad (burada: həm də
qayğısız) idim. “Bəli” (“bəla”) dedim, balasının – qədd-
qamətinin eşqi məni bəlaya (dərd) çəkdi”. “Dünyəvü axi-
rətdə” təzadlı anlayışı bu anlayışların ilkin mərhələdə vəh-
dətdə olduğunu, ayrılığın sonrakı mərhələdə baş verdiyini
göstərir.¹

Nəsimi yaradıcılığında “Ələst” sözü daha çox “məsti-
ələst”, “meyi-ələst”, “sirri-ələst”, “cami-ələst”, “məstani-
ələst” – ifadələri şəklində işlədilərək, şeirin mənasına xü-
susi rəvnəq qatmışdır:

**“Can məsti-ələst olduğu la-yəqəlü heyran,² Ləlin
meyi-ələst idi cam olmadan hənz;³ Çəşmeyi Zənzəm
ləbin, sirri ələstdir gözlərin⁴”.**

¹ S. Şıxıyeva. Nəsiminin lirikası. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, s. 176-177.

² Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, s. 46.

³ Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, s. 72.

⁴ Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, s. 235.

Ədəbiyyatda çox vaxt bu ifadələr mütəşabih tərəflər kimi, əsasən isə bəliq təşbeh kimi çıxış edir.

XV-XVI yüzilliyin tanınmış şairi Gülşəni Bərdəinin mənbələrdə klassik Şərq ədəbiyyatına, xalq yaradıcılığına, folklorla bağlılığı və özünəməxsus üslubu olduğu qeyd olunur... Hətta şairin şeirləri eşq, məhəbbət, sədaqət, dostluq haqqında ilahi himnlər kimi də dəyərləndirilir.¹ Məhz elə bu baxımdan “Ələst” mövzusunı Azərbaycan sufi ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi olan Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi “Divan”ı əsasında nəzərdən keçirdik. Əslində klassik ədəbiyyatın bu ənənəvi mövzusu orta əsr Azərbaycan şairlərinin hər birinin yaradıcılığında mühüm yer tutur.

**Həqdən “Ələst” eşidib, dedin “Bəli” əzəldə
Ol əhdə qıl vəfayi kim çarəsi ədadur²**

Və ya:

**Eşqə “bəli” deyənin başına yağsa bəla,
Deməgüz inkarınə, tərki edə iqrarını³**

Allahın misaqını pozanlar, bəli deyib ona riayət etməyənlər əhdini pozan kəslərdir:

**Əhdini sındırandır xayin əmanətinə,
Üzari-bihəqiqət azğunsifət, dəğadur.⁴**

¹ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan. Əlyazma qaynaqları əsasında nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Azadə Musayeva, s. 15.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan. Əlyazma qaynaqları əsasında nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Azadə Musayeva, s. 98.

³ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan. Əlyazma qaynaqları əsasında nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Azadə Musayeva, s. 386.

⁴ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 98.

Və ya:

Sorana sən, ey fəna, eşqə bəla de, bəla,
Oldum isə mübtəla dərdə, nə qürbət gərək.¹

Müşahidəmizə əsasən əksər halda klassik ədəbiyyatda “Deyiləmmi?” – ifadəsi özünü aşağıdakı şəkillərdə göstərir:

1. “Qalu-bəla” ifadələrinin hər ikisinin şəirdə işlədilməsi

2. Yalnız “bəla” sözünün mövcudluğu ilə

3. “Ələst” şəklində

4. “Ələst” və “bəli” sözlərinin iştirakı ilə

5. “Misaq” sözünün işlədilməsi ilə

6. “Əhdi-peyman” sözünün işlədilməsi ilə

Quran ayəsindən alınmış “Ələst” (deyiləm?) sualı tövhidə işarə kimi diqqəti cəlb edir. Əraf surəsi 172-ci ayədə deyilir:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى
أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ
هَذَا غَافِلِينَ

Tərcüməsi: (Ey Peyğəmbərim!) Xatırla ki, bir zaman Rəbbin Adəm oğullarının bellərindən (gələcək) nəsillərini çıxardıb onların özlərinə (bir-birinə) şahid tutaraq: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” – soruşmuş, onlar da: “Bəli, Rəbbimizsən!” – deyə cavab vermişdilər. (Belə bir şahidliyin səbəbi) qiyamət günü: “Biz bundan qafil idik”. (Əraf: 172)

Bu ayənin təfsirində belə bir ümumi fikir vardır və o da Adəm övladlarının Allahın yeganəliyinə və birliyinə iqrarından ibarətdir. Onlar bununla tövhid etiqadına “bəli”

¹ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 173.

cavabı verir və buna şahidlik edirlər.¹ Sufilər isə bu ayənin əsas mənasını saxlamaqla yanaşı, ona yeni məzmunlar əlavə etmişlər. Ələst əzəl çağında Haqq ilə onun dostları – bəndələr arasında əhd-peyman bağlanır ki, onlar haqqı unutmasınlar. Lakin insanlar onu unudur və dünyəvi həvəslərə uyurlar. Ələst sualı həmin unudulmuş əhdi onların yadına salmaq üçün verilir: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləm-mi?”

Buna ələst günü və ya misaq (əhd-peyman) günü də deyirlər. Allah bununla bəndələrə Haqq ilə əzəli əhd-peymanı unutmamağı xatırladır. Allah-Təala öz ali hümməti ilə yada salır ki, bəndələrin ruhu hələ xilqətdən öncə Haqq ilə dostluq peymanı bağlamışdır. Misaq günü Allah öz izzət və cəlalı ilə lütf və ehsanını ürəklərə damızdırdı. Siyasət əhli olanlar heybət dəryasında dəhşət dalğasına qərq oldular. Onların ürəyinə məhrumiyyət dağı basıldı. Qurani-Kərimdə həmin zümrə belə səciyyələrinir:

وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَّا يَفْقَهُونَ بِهَا
وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَّا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَّا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلَّ
هُمُ أَصْلًا أُولَئِكَ هُمُ الْعَاقِلُونَ

Tərcüməsi: Biz cinlərdən və insanlardan bir çoxunu Cəhənnəm üçün yaratdıq. Onların qəlbləri vardır, lakin onunla (Allahın birliyini sübut edən dəlilləri, özlərinin dini bərc və vəzifələrini) anlamazlar. Onların gözləri vardır, lakin onunla (Allahın möcüzələrini) görməzlər. Onların qulaqları vardır, lakin onunla (öyüd-nəsihət) eşitməzlər. Onlar heyvan kimidirlər, bəlkə də, (ondan) daha çox zəlalətdədirlər. Qafil olanlar da məhz onlardır!

(Əraf: 179)

وَاعْلَمُوا أَن فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ

¹ Təfsire-Kəbir. Fəxr Razi, c. 4, s. 457, Təfsire-Təbəri, c. 9, s. 75.

وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبِّبَ إِلَيْكُمْ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمْ الْكُفْرَ
وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ

Tərcüməsi: (Ey iman gətirənlər!) Bilin ki, aranızda Allahın Peyğəmbəri vardır. Əgər o, bir çox işlərdə sizə uysaydı, siz (çətinliyə düşər) əziyyət çəkərdiniz. Lakin Allah sizə imanı sevdirmiş, onu ürəklərinizdə süsləmiş, küfrə, itaətdən çıxmağa və (Allaha) asi olmağa qarşı sizdə nifrət oyatmışdır. Məhz belələri (bu xislət sahibləri) doğru yolda olanlardır! (Hucurat: 7)

Allah-Təala bu ayədə soruşur ki, siz mənim bəndələrim deyilsinizmi? O, eyni zamanda soruşur ki, Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi? Allah eyni zamanda soruşur ki, siz kimsiniz? Uca Tanrı soruşur ki, mən kiməm?

Bəzən “ələst” xitabını bütün varlıq aləminə şamil edirlər. Ələst xitabına müsbət cavab verənlər haqqın lüt-fünü qazanır və həqiqi tövhid məqamına yetişirlər. Ələst xitabına “bəli” demək Allah-Təalanın izzət və cəlahı qarşısında təzim etmək, Onun yeganəliyini qəbul etmək və Ona təslim olmaq mənası daşıyır.

“Allaha doğru gedən yol Tövhiiddən keçir. Kamillik çeşməsi öz mənbəyini bu ali təkəkkür məqamından – Tövhiiddən götürür”¹ – yazır Hacı Sabir Həsənli. “...Mömin özünü tək olan Allahın nuru altında hiss edər, o, təkcə “kəlimeyi-tövhid” və “kəlimeyi-şəhadəti” dediği anlarda deyil, bütün sonrakı fəaliyyəti boyunca bu əhd-peymanə sadıq qalar... İnsan oğlu Allaha sevgi ilə bağlandıqda tamlaşar, bütövləşər”.²

Beləliklə, Allahına “bəli” deyib, Onunla əhd-peyman bağlayan, ömrü boyu əməllərinə nəzarət etməli, Allahına, sözün geniş mənasında eşq ilə bağlanmalı, daima Ona şük-

¹ Hacı Sabir Həsənli. Haqqa doğru, s. 29.

² Hacı Sabir Həsənli. Haqqa doğru, s. 30.

ranlığını bildirərək ibadətini mütəmadi surətdə davam etdirməlidir.

Dastanlarda da bu mövzu ilə üzləşirik. “Qurbani” dastanının bir məqamında Ziyad xan dedi:

– Oğul, nətaxtada mənim gücüm buna düşmədi, məni apardı. İndi sən bunun ixtiyarındasan. Ömrünün axır çağında de görüm, bu qədər kamalı, biliyi haradan almısan?

Aldı Qurbani, görək nə cavab verdi:

**Ləməkan şəhərindən gəldim cana mən,
Canlar əhli bir canana yetişdim.
Əldən-ələ, qabdan-qaba süzüldüm,
Qətrə idim, bir ümmana yetişdim.**

**Bir gözəlin ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bəlasına bələndim,
Yeri, göyü yaradandan diləndim,
Göhəri axtardım, kanə yetişdim.**

**Qurbani der: göz gözlədim, göz aldım,
Səmağ oldum, ağılmənddən söz aldım,
Düz tərpendim, mərufumu tez aldım,
Ədəb götdüm, yol-ərkanə yetişdim.¹**

Birinci bənddə Qurbani Ləməkan şəhərindən gələrək gözəl bir canana, yəni Hz. Məhəmmədə yetişdiyinə, çoxlu çətinliklər keçdikdən sonra bir ümmana, İslam dininə qovuşmasına, Allah-Təala ilə əhd, misaq bağlayaraq Onun bəlasına bələndiyinə, bununla da Qurani-Kərimin Əraf: 172, Bəqərə: 83, Ali-İmran: 81, 87; Nisa: 90, 92; Maidə: 12, 70; və bir sıra başqa ayələrin məzmununa işarə etmiş olur.

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 76.

Üçüncü bənddə Qurbani həyata baxışının dəyişdiyinə, bəsirət gözünün(hər şeyi görmək qabiliyyəti) açıldığına, ağıllı insanlardan söz almasına, əməlində düz olaraq elminə tez bir zamanda çatmasına, ədəbilə düzgün yola yetişməsinə işarə edir. **“Ədəb gördüm, yol ərkanə yetişdim”** deyən Aşıq, bütövlükdə dövrünün bütün təlim-tərbiyəsi və müxtəlif elmlərin dərinliyinə bələdliyini göstərir.

Ədəb – təlim, qayda, qanun, davranış məfhumunu bildirən “dəb” sözündən irəli gəlir. Əvvəllər ədəb – bilik, mədəniyyət, hünər, ünsiyyət, əxlaq qaydaları kimi tanınırdı. İslamın ilkin dönəmində “ədəb” dedikdə mərifət, bilgi, hikmət və əxlaq məfhumları anlaşıldı. İbn Müqəffa “ədəb” sözünü cəm halda (“adab”) işlədərək onu dini-əxlaqi toplu və maarif qaynağı adlandırmışdır. Seyid Şərif Curcani “ədəbi” nəfsi paklıq və əxlaqi gözəllik təlimi kimi dəyərləndirirdi. Onun nəzərincə bu təlim insanı xəta və səhvlərdən qoruyur.¹

Aşıq məhz qeyd etdiyimiz fikir və elmlərə sahib olduğunu vurğulamaq istəmişdi.

“Ələst” məsələsi və xüsusən də əvvəl qeyd etdiyimiz ayələrdə bu məsələnin qoyuluşu Aşıq Ələsgərin **“Danışaq”** və **“Ay nədən oldu”** bağlamalarında da öz əksini tapmışdır:

**Hikmət məclisində əyləşən alim,
Gəl, səninlə yol ərkindən danışaq.
Ələst aləmindən, qalu bələdan
Nuri-Əhməd yaranandan danışaq.²**

¹ Bax: Mahirə Quliyeva. Klassik şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s.47.

² Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastanlar-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 236.

**Yeddi qat göy nə növ ilə quruldu?
Neçə qəndil, neçə sütun vuruldu?
“Sən kimsən?”
“Mən kiməm?” – kimdən soruldu?
Ustadlar ustası ay nədən oldu?¹**

Sovetlər dönəmində də “Ələst” məsələsi izah edilmişdir:

“Mən sizin rəbbiniz deyiləmmi?” Burada yeni əfsanəvi bir hadisəyə işarə olunur. Quranda bu əfsanəyə görə, guya həmin insanların maddi vəhdəti olmadan ruhları mövcud imiş və bu ruhları Allah bir yerə toplayaraq demişdir:

“Sizin Tanrınız mən deyiləmmi?” Həmin əfsanəyə görə orada ariflərin ruhları bu suala **“bəli”** deyə müsbət cavab vermişdilər. Ona görə də həmin yığıncağa birinci məclis **“bəzmi-əzəl”** deyilir və guya bu məclisdə **“bəli”** deyən ariflərə ilahi məhəbbət badəsi içildilmişdir. Onlar maddi aləmə gəldikdə həmin badənin təsiri nəticəsində bütün varlıqları ilə eşq ilə dolu idilər.²

Ələsgər yaradıcılığında da “ələst” məsələsi aşığın qələminə məxsus məharət və ustalılıqla nəzmə çəkilmişdir.

“Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri” adlı yığcam ensiklopedik açıqlamalar kitabında “ədəb” – rəftar və davranışda heç nəyi şişirtmədən və ya kiçiltmədən orta ölçünü gözləmək, ölçünü keçmək tarazlığı pozar kimi tərif edilir.³

Uzağa niyə gedirik ki, “ədəb-ərkan” sözü dilimizdə bu gün də öz ilkin mənasında işlədilir. “Ədəb”ə gəlincə isə bu gün işlətdiyimiz “ədəbiyyat” sözü məhz bu termindən qaynaqlanıb.

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastanlar-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 232.

² İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Araslı.

³ Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri, s. 74.

Ş.Pella «Вариасия на тему адаба» məqaləsində “adab”la bağlı yazır: “В прошлом веке, когда арабам вслед за турками понадобилось найти эквивалент нашему слову «литература», для этого сразу же было выбрано слово adab, его множественное число adab, встречаемое сегодня чаще, либо также adabiyat – единственный термин, которой Х.Вер толкует как собственно “литературу” и который очевидно, является слепком с турецкого edebiyet.¹

Müəllifin altından xətt çəkilməmiş bu fikri ilə razılaşımaq istəməzdik. Çünki “adab” kök etibarı ilə ərəblərdə yaranmış, hicri III əsrdə bu təlim xüsusi ədəb normaları kimi, hicri V əsrdə isə səhv, nəhv, lüğət, məani, bəyan, bədi, əruz və qafiyə kimi sahələri özündə əhatə edən ədəbi təlim kimi tanınmağa başlamışdır.

**Ələstidən “bəli” deyən
Sübhana baş endirir.
Məhəmmədə nazil olan
Qurana baş endirir.**

**Özü birdir, adı minbir,
Vahdəhu əl-laşərik.
Əhli-mömin görə bilməz,
Pünhana baş endirir.²**

Həqiqətən Allahı ilə misaq (əhdi-peyman) bağlayan insan onun yolunu tutaraq Uca Allahına təzim etməlidir.

¹ Ш.Пелла. Вариасия на тему адаба. Арабская средневековая культура и литература. Сборник статей зарубежных авторов, стр. 62.

Бах: М.Қулиева. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 56-57.

² Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastanlar-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 170.

Aşiq bu bənddə Ulu Tanrını “əsməül-hüsna”nın adlarından biri – “Sübhan” ilə adlandırır. Allahın lütfünü qazanan insan eyni zamanda, şairin dediyi kimi, Hz. Məhəmmədə (s.a.s) Uca Tanrımız tərəfindən nazil olmuş Qurani-Kərimə baş əyir. Bəndi oxuyarkən adama elə gəlir ki, Aşiq Ələsgər bir növ Subhana baş endirənlərlə endirməyənləri üzleşdirir və sanki “Ey Ələst günü “bəli” deməyənlər!” görün sizin aqibətinizi nələr gözləyir – fikrinə işarə edir.

Aşiq Ələsgər şeirinin bu hissəsində **“Özü birdir, adı minbir”** – ifadəsi ilə Allah-Təalanın birliyinə və gözəl səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olan mübarək minbir adına işarə edir. Bununla da Ulu Tanrının qüdrət, kəramət, səxavət, bağışlama, tövbələri qəbul etməsi və bu kimi insana məxsus olmayan gözəl adlarını vurğulayır. Əslində, bununla insanların Allahın cəlalından bir daha istifadə edərək doğru yola gəlmə yollarını göstərir.

Tövhid anlamı həm etiqad baxımından, həm də yaradılış baxımından diqqəti cəlb edir – yəni **Allahdan başqa bir Tanrı yoxdur** (Bəqərə: 163, Ali-İmran: 62, Məidə: 73, Ənam: 19, Əraf: 65, Nəhl: 2-3, Kəhf: 110, Ta. Ha: 98, Ənbiya: 87 və s.).

Bu bənddə müəllif eyni zamanda həqiqi tövhid anlamını əks etdirən ən kamil məqama (**Əlhəmdü Lillah əşədü ənnə la ilahə illəllah, vəhdəhu va la şəriəkə ləhu...**) işarə edir.

Tövhid bucağından yanaşdıqda Tanrı şəriksiz və bənzərsizdir. Burada təxəyyül üçün yeni bir anlam ortaya çıxır: bənzərsiz, heç nə ilə müqayisə edilə bilməyən və əlçatmaz ilahi ideal... Onu yetərinə tanımaq üçün dil acizdir, nə maddi, nə də metafizik anlayışların heç biri Onu sığışdırma və vəsf edə bilməz. Ona aid edilən sifətlər də yalnız Onun

əzəmət və bənzərsizliyini bəyan etmək üçündür.¹

Eyni fikirlər Aşıq Ələsgərin başqa bəndlərində də öz əksini tapıb, xüsusilə **“Bəli”**, – **deyib, yol-ərkana gəlmişəm**” qoşması bütünlükdə Allahla əhdi-peyman bağlayan möminin mükafatı, onu pozanın isə cəzası kimi dəyərləndirilir.

“Bəli”, – **deyib, yol-ərkana gəlmişəm,**
Nəqş olub sinəmdə eşqin kitabı.
Çeşmi-nübüvvətə aşıq olmuşam,
Bir suala verrəm yüz min cavabı.²

Adım Ələsgərdi, əslim Göyçəli,
Ələst aləmində demişəm “bəli!”
Həm aşıqəm, həm dərvişəm, həm dəli,
Canım gözəllərin yol qurbanıdı.³

Başqa bir nümunəyə müraciət edək:

Ələstdən “bəli” dedim,
Nə xoş kamaldı yüküm.
Beş gözəlin aşıqiyəm,
Vəsf-i-camaldı yüküm...⁴

Aşıq Ələsgərin bu bəndində Allahla bağlanan misaqla yanaşı, çox maraqlı bir məsələyə – **“beş gözəl”** toxunulur.

“Hz. Əli. Aşıqi Füzuli” kitabında müəllif aşıq yaradıcılığında **“beş gözəl”** adı altında verilən mövzunun Füzuli yaradıcılığında **“firqeyi-əşrəf”** (ən şərəfli təbəqə) anlamı

¹ Nəsib Göyüşov. Milli sənətin nəzəri təhlilinə giriş, s. 78.

² Aşıq Ələsgər. Şeirələr. Dastanlar-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 37.

³ Aşıq Ələsgər. Şeirələr. Dastanlar-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 59.

⁴ Aşıq Ələsgər. Şeirələr. Dastanlar-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 182.

altında izah edildiyini qeyd edir.¹

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında – qəsidələrin birində “beş gözəl” “firqeyi-əşrəf”lə (ən şərəfli təbəqə) yanaşı “ali firqə” ifadəsi ilə də nəzmə çəkilməmişdir.

**Dedi Əhməd: Əli mənə olub Harunla Musa tək,
Şəriklilik rəmzi var bunda, kəməli-cahü izzətdir.**

**“Nübüvvətdə Əlinin dəxli yoxdur” – ey deyən
kimsə!
Nübüvvət əmrinə şirkət deyil bu, hifzi-ümmətdir.**

**Deyirlər dari-dünyadən gedən vaxtında Peyğəmbər,
Əlini, söyləmişdir, hifz qılmaq eyni-itrətdir.**

**Bir ali firqədir məhşər olunca nəsl-Peyğəmbər,
Bəqayi-dinə baidir, həm onlar kani-hikmətdir.**

**Kimi görsəm Peyğəmbər nəslidir, ali-Əlidəndir,
İki ali məqamın nəsl-paki çünki şirkətdir.²**

Ənənəvi olaraq tədqiqatçılar tərəfindən “beş gözəl” “pənc tənə Ali-Əba,” “beş kimsənə” – Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyin, Fatimə kimi izah olunur. Bu doğrudur. Ən azından ona görə ki, ilk misralardakı ruhani fəlsəfəyə uyğun olaraq, (“ələstdən” “bəli” dedim, nə xoş kamaldı yüküm), zahiri, məsələn qadın gözəlliyindən, həmin gözəlliklərə vurğunluqdan söhbət gedə bilməzdi. “Divani” məzmununun keyfiyyətləri də nəzərə alınmaqla, “beş gözəl” anlayışının məhz Əhli-Beytə (Peyğəmbərin pak və məsum

¹ Vərəğa Almazov. Hz. Əli. Aşıqi Füzuli. Birinci kitab, s. 158.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 3, s. 432.

ailəsi) şamil edilməsi danılmazdır.

V.Almazov yazır: aşağıdakı islami bilgiler bu ilahi bəyanatın daha dərinəndən anlaşılmasına kömək edər:

1. Hz. Məhəmməddən (s) belə bir səciyyələndirmə gəlib bizə çatmışdır ki, bir gün Peyğəmbər səhabələrinə belə buyurur: “Günəşdən əliniz çıxdıqda Ayı izləyin, əliniz Aydan çıxdığı zaman Zöhrəni izləyin, ondan da əliniz çıxarsa, (işlərinizi) Fərqədana uyğunlaşdıraraq görün!” Oradakılar “Ya Rəsullullah, Günəş, Ay, Zöhrə və Fərqədan nədir?” – deyə soruşdular. Hz. Muhəmməd (s) belə cavab verdi.
2. “Günəş mənəm, Ay Əlidir, Zöhrə Zəhradır, Fərqədan isə Həsənlə Hüseyindir” (Hədisi Ənəs bin Malik rəvayət etmişdir: Zöhrə, yaxud “karvanqıran” Venera planetidir, Fərqədan isə Şimal qütbündə görünən Kiçik Ayı bürcündəki iki parlaq ulduzdur).
3. Göründüyü kimi, burada Fatimeyi-Zəhrə (s.ə) el arasında “beş kimsənə” deyilən “pənc-təni-ali-əba”nın üçüncüsüdür.¹

Bu bəndlə bağlı Fəxrəddin Salimin fikirləri də çox maraqlıdır: “Nə xoş kamaldı yüküm”² ifadəsi dərya kamalın və ruhani təkamülün izharıdır. “Xoş kamal” olmaq məqama yetişmək, imtiyaz sahibi olmaq, daxili hüsur və səadətə nail olmaqdır. Bu ifadənin özü də termindir. “Yük” isə elmdir, qazanılmış kamaldır. Məqamın yük olaraq dəyərləndirilməsi çəkilən zəhmətlərin, mürşidə qulluğun, nəfs riyazətinin gətirdiyi əziyyət və nişanədir.

“Ali-Əba” məsələsi də klassik ədəbiyyatın ənənəvi mövzularındandır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairi Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi “Divanı”nda da ustadyana şəkildə bu məsələ nəzmə çəkilmişdir:

¹ Varağa Almazov. Hz. Əli. Aşıqı Füzuli. Birinci kitab, s. 158.

² Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində irfan və təsəvvüf, s. 158.

**Vəlidir cümlə əshabi rəsulun,
Vəliyi sevməyən işi xətadır.
Nəbivü Murtəza, sibtu zühəda,
Xəmusi seyyidü Ali-əbadır.¹**

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında “beş gözəl” ilə yanaşı, əhli-beytə işarə edən “beş-pənci Ali-Əba” – ifadəsi də nəzmə çəkilmişdir:

**Beş-Pənci-Ali-Əbadı, əzimü əziz,
On iki imam, çardəh məsum düzbəduz,
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərimiz,
Hər birinin ayrı məqamı vardır.²**

Aşıq Ələsgər hər bir kəlməsi, hər ifadəsi, bəndlərinə görə “arif aşiq” adını ləyaqətlə daşıya biləcəyini təsdiqləyir.

“Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabımızda Azərbaycan şairlərinin Quran ecazından bəhrələnməsi, təsirlənmə səviyyəsindən bəhs etmişik. Burada qısa olaraq bunu xatırlatmaq istərdik: “Quran bəlağətinin ecazkarlığı şairlərin və söz sərraflarının qəlbinə və ruhuna nüfuz etmiş, onlar bu möcüzə və sehrin təsiri altında onu bir örnək kimi qəbul edərək, öz istedad və məharətini söz sənətinin cillanmasına və zənginləşdirilməsinə sərf etmişlər. Onlar, bununla yanaşı Quran bəlağətindən faydalanaraq, ayrı-ayrı ayələri öz əsərlərində çeşidli üslubi fəndlər və bədii qəliblərə salaraq gözəl şairanə lövhələr yaratmış, öz sözlərinin etibar və dərəcəsinə yüksəlmişlər. Bu sırada Azərbaycan

¹ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 83.

² Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 121.

klassikləri öz məharət və istedadlarını daha uğurlu surətdə nümayiş etdirmişlər”¹ fikri öz əksini tapıb.

Aşıq yaradıcılığı və dastanlar üzərində apardığımız tədqiqata əsasən belə bir qənaətə gəldik ki, təkcə Azərbaycan klassikləri deyil, aşıqlarımız da bu sahədə misli-bərabəri olmayan uğurlar qazanmışlar. Bu da hər iki ədəbi miraslar arasında qırılmayan, hətta belə desək, dönəmlər çərçivəsində bir-birini tamamlayan bağlılığın mövcud olduğunu göstərir. Ədəbiyyatın hər iki qolunda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, Qurani-Kərimin müxtəlif adları (Ummul-kitab, Furqan, Müshəf, Sühuf və s.) üz və üzün cizgilərinə mütəşabih tərəflər kimi çıxış etmişlər:

**Leylətül-qədr” uştə zülfün, həq kitabıdır üzün,
Qibbəsi aşıqlərin, bil, surəti-rəhman olur.²**

**Surətin “əl-həmd” durur, vəsfi camalın
“Vəz-zuha”,
Çün sifətin sureyi-Quranda Qaf olmuşdur.³**

**Gəh sühuf, gəh lövhü gəh Ummul-kitab,
Oxunan vəchini Quran göstərir.⁴**

**Surətin səbul-məsanidir təmam,
Ayət-ayət oxunan Quranımız.⁵**

**Yüzündür yazılan Quran içində,
Qaşun hərfi kimi fərhan içində.¹**

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 248.

² İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki cahar, s. 34.

³ Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən, s. 71.

⁴ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 87.

⁵ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 131.

Birinci beytdə məşuqun zülfü-rənginə görə gecəyə bənzədilir. Bu isə adi gecə deyil, Quranın nazil olduğu qədr gecəsidir ki, “Qədr” surəsinin birinci ayəsində ona işarə edilir. Beytin ikinci misrasında şair eyham sənəti işlədərək, həm Rəhman surəsinə, həm də Allahın Rəhman adına işarə edir.²

Və ya:

**Üzündə surəti-rəhmani gördüm,
Qaşında “Qaf” vəl-Quran gördüm.³**

“Rəhman” Allahın gözəl adlarındanadır. Məşuqun üzü rəhmət nişanəsidir. Məlum olduğu kimi, Quranın bir sıra surələri (Sad, Qaf, Nun) hərflərlə başlayır. Bu baxımdan “Qaf” hərfi burada həm Qurana, **“1. Qaf! (Ya Peyğəmbər!) şanlı Qurana and olsun ki, Məkkə müşrikləri sənə iman gətirmədilər”,** – məzmunu ilə başlayan “Qaf” surəsinə, həm də şəkli oxşarlıq baxımından qaşa işarədir.⁴

Ədəbiyyatın iki qolu arasında paralellər aparsaq, Quran adlarının mütəşabih tərəflər kimi istifadəsi ilə yanaşı, Quranın nüzu, onun dönəmbədönəm, yəni ayə-ayə endirilməsi, Hz. Peyğəmbərə vəhylə verilməsi və bu kimi məsələlərin ədəbiyyatda daha çox əks olunduğunun şahidi olarıq. Lakin Quranla bağlı başqa məqamlar da vardır, məsələn, elə Quranın xətasız oxunuşu... Bu məsələyə tez-tez və ədəbiyyatın hər dönəmində rast gəlmirik.

Buradan belə qənaətə gələ bilərik ki, ənənəvi mövzu-

¹ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 311.

² Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 222.

³ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı, s. 169.

⁴ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 232.

lar ümumi anlamda əbədiyaşardır. Məsələn, əqidənin libası və qidası olan tövhid imanı, Allah eşqi, Ona yaxınlıq və qovuşmanın yolları və ən əsası bəşər övladının Ona olan böyük eşqi:

**Ey Füzuli, hər əməl qılsan xətdir qeyri-eşq,
Bu durur mən bildiğim, vəllahu ə'ləm bis-səvab.¹**

Lakin bəzi mövzular, xüsusən də onlarla bağlı müəyyən məqamlar zamanla əlaqədar olaraq ön plana çəkilir və sözsüz ki, bir problem olaraq ədəbiyyatda öz əksini tapır. Görünür ki, Quranın “xəta”sız qiraəti Füzuli dövründə diqqət mərkəzində olan məsələlərdən olmuşdur:

**Ey xətaləfzilə Quranın şükuhun sındıran,
Möcizi-ayəti-Qurandan həzər qılmazmısan?
Hər əlif bir xəncəri-xunrizi-burrandır sənə,
Xəncəri-xunrizi-burrandan həzər qılmazmısan?
Bir həkimi-kamilin daruş-şəfayi-hikmətin
Etmək istərsən xərab, ondan həzər qılmazmısan?²**

Füzuli yaradıcılığında Allaha, Peyğəmbərə, insanı haqq yoluna aparən qanun və ehkamlara böyük sevgi, hörmət və ehtiramla yanaşır. Sözünün qüdrəti ilə oxucusunu da buna dəvət edir. Şair qeyd etdiyimiz qitədə Quranı səhvlərlə oxuyanlara, onun şükuhunu, əzəmətini sındıranlara qarşı çıxır, üzünü həmin adamlara tutaraq Şərq və Qərbin ən nəhəng dahilərinin nur aldığı, aqil adamların faydalandığı Quranın möcüzəvi, təkrarolunmaz ecazkar ayələrini xətalərlə oxumaqdan çəkəndirməyə çağırır. Müəllif “**Qurani-**

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 80.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 379.

Kərimin möcüzəvi ayələri” ifadəsi ilə müqəddəs kitabın bütün məna çalarlarına – ibrət, hikmət və nəsihətlərinə işarə etməklə, fikrini insanı daha çox düşündürməyə vadar edən tərzdə, həm də **Quran üslubuna xas poetik forma – istifhəm üstündə** nəzmə çəkərək oxucusunu “xəta” sözü ilə üzləşdirir, bu sözün məna qatları ilə bizlərdə xüsusi hiss və duyğular oyadan Allah-Təala kəlamının Ona nazil olduğu ərəb dilində səsləndirilməsi yollarına – Qurani-Kərimin tilavətinə işarə edir.

Təşbeh üstündə qurulmuş növbəti misrada “əlif” “xəncəri-xunziri-burran”la müqayisə edilir. Müəllif “əlif” hərfinin qüdrətini qabarıq şəkildə oxucusuna çatdırmaq üçün bu ifadəni sual üstündə, özü də yeni məntiqi vurğu ilə təkrarlayaraq xətanın adı “xəta” olmadığını və Quran oxuyanların bundan həzər qılmalarını təkidləyir.

Qurani-Kərimin mətnində təkrir olduqca geniş şəkildə işlədilmişdir. İbn Qüteybə qeyd edir ki, Quran, hədis və qissələrdə olan təkrar deyimlər insanları qəflətdən ayılmaq üçündür.¹ Füzuli də məhz fikrinin insanlarda təsir gücünü artırmaq üçün Quran bəlağətinin əsas üslubi xüsusiyyətlərindən olan təkrirdən istifadə etmişdir.

Allahın “Əsmaül-hüsna” adlanan adlarından birinə (həkim – hikmət sahibi) müraciət edən Füzuli kamil bir həkimin hikmətli şəfaət evini – Allahın hikmət xəzinəsini xərəb edənlərə bir daha müraciət edərək onların bu xətdən daşınmalarını tövsiyə edir.

Qurana dərinləndirən bələd olan şair “xəta” – “ləfz” ifadəsi ilə nələrə işarə etmiş olur? Sözsüz ki, “xəta” sözü altında ilk işarə Allah kəlamının vahid və səhih mətninin bir kitab daxilində tərtibindədir.

Qurani-Kərimin “Ön söz”ündə V.Məmmədəliyevin

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 58.

qeyd etdiyi kimi, Peyğəmbər əleyhissalamın bir çox əshabəsi Qurani-Kərimi əzbər bilər, hər hansı bir ayənin nazilolma səbəbini, hökmünü, dəqiq mənasını ondan soruşub öyrənərdilər. Müxtəlif ərəb qəbilələrinə mənsub olan bu əshabələrin hər biri mətni sabit saxlamaq şərtilə Allah kəlamını öz ləhcəsinə müvafiq tərzdə oxuyardı. Bu zaman qiraətdə müəyyən fərqlər əmələ gəlirdi. Məhəmməd əleyhissalamın özü buna izn verərək belə demişdi: **“Quran yeddi ləhcədə nazil olmuşdur. Sizin üçün hansı ləhcədə mümkündürsə, həmin ləhcədə də oxuyun”**.

Yeddi rəqəmi bildiyimiz müəyyən sayın ədədi deyil, qədim ərəblərdə işlənən intəhasız çoxluq mənasındadır.¹ Təsəvvüfdə 7 rəqəmi ilə bağlı maraqlı məlumatlar qeyd edilir.² ...Təriqət yolunda haldan-hala düşmək təlvin, son mənzildə xatircəmlilik taparaq qərar tutmaq isə təmkin adlanır. Məqam davamlı və sabit, hal isə dəyişkən və davamsızdır. Əsasən 7 məqam və 7 hal vardır, bəzən hallar xırda-lanaraq, çoxsaylı göstərilir, lakin yeddipilləli qurum daha önəmlidir.

Məqamlar: tövbə, vərə, zöhd, fərq, səbr, təvəkkül; hallar isə qurb, məhəbbət, xəv, rica, şövq, müşahidə, yəqin mərhələlərinə bölünür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu rəqəm ədəbiyyata da sifariş edilərək nəzmə çəkilmişdir ki, bunu bir çox klassiklərin, o cümlədən Gülşəninin yaradıcılığında da görürük:

Yedi müşəf kimi vəchündən oxur, Kəlami-eşqi ayət-ayət.³

¹ Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.M.Məmməd-əliyev, s. VIII.

² N.Göyüşov. Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri, s. 120.

³ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 43.

Lakin Peyğəmbərin vəfatından sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. Quranın qiraətindəki sövti fərqlər bəzən ləfzi fərqlərə gətirib çıxarırdı, bəzi sözlərin yaxın və oxşar səs tərkibli başqa sözlərlə əvəz edilməsinə səbəb olurdu.¹ Nəticədə müsəlman icmasının müxtəlif firqələrə bölünməsi, müqəddəs kitabın təhrif olunması təhlükəsi yarandı. Ümmətin ağıllı başçıları bu barədə düşünməyə, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa məcbur oldular.²

Quranın yenidən bir vahid sistem əsasında toplanılmasının bir başqa səbəbi də vardır. Bu haqda Cəlaləddin Süyuti belə yazmışdır:

و قد كان القرآن كتب كله في عهد رسول الله (ص) لكن غير
مجموع في موضع واحد.

“Quran Peyğəmbərin (s) zamanında yazılmışdı. Lakin bir yerdə və surələri ardıcıl şəkildə deyildi.”³

Görünür, Füzuli “xəta” – “ləfz” anlamı altında ilk öncə Quranın vahid sistem halına salınmasına işarə etmişdir ki, bu da ədəbiyyatda “Cəmül-Quran”, yəni Quranın toplanması adı ilə tanınır.⁴ Nəticədə, Quranın qiraət variantları, avazla oxunması, təfsiri, surə, ayə, söz və hərflərinin sayı böyük diqqətlə öyrənilməyə başlandı. Həmin dövrdə bu, bir tərəfdən, Allah kəlamını düzgün oxuyub, düzgün izah etmək, digər tərəfdən isə, İslam dinini möhkəm qorumaq, onunun təhrif edilməsinə yol verməmək sahəsində görülən ən

¹ Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, s. VI.

² Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, s. VI.

³ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 344.

⁴ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 343.

zəruri iş hesab olunur.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, xəlifə Osmanın göstərişi ilə toplanmış Quranın digər nüsxələrlə fərqi onun vahid bir qiraət əsasında olmaması, həmçinin surələrin tərtibi baxımından fərqli olmasında idi.

Füzuli bu rübaisi ilə eyni zamanda Quranın düzgün oxunuşunu təmin edən amillərə də işarə edir.

Mənbələrdə Quranı düzgün oxumaq üçün aşağıdakı üç qaydadən istifadə edilməsinin vacibliyi də qeyd olunur:

1. **Quran oxunmazdan öncə riayət edilən qaydalar;**
2. **Quran oxunarkən riayət edilən qaydalar;**
3. **Quran oxunandan sonra riayət edilən qaydalar;**

Füzulinin qitəsinə əsasən biz ikinci bölməni açıqlamaq istərdik.

Quranı oxumaq istəyən şəxs Məbudun hüzurunda minacata durmaq istəyir. Belə olan halda o, dilini təmizləməyə möhtacdır. Dil lüzumsuz söz və böhtan kimi kəlmələrlə günahkar hala gəlir. Bu isə Allaha sığınma ilə təmizlənir.²

Haqq aşıqləri bu kəlmə ilə könül fərəhliyinə nail olurlar. Quran oxumağa başlayanlar aləmlərin rəbbinin "Nəhl" surəsindəki "Quran oxumaq istədiyən zaman məlun şeytandan Allaha sığın!" – əmrinə riayət etməlidirlər.

Sığınma sözləri üç qisimdir:

1. "Sifatiyə" – "Sənin qəzəbindən rizana sığınuram";
2. "Əfaliyə" – "sənin qəzəb və əzabından əfvinə sığınuram";
3. "Zatiyə" – "Səndən sənə sığınuram"³.

Önəmli məqamlardan biri və ən birincisi, Quranı (əzbər deyil) üzündən oxumaqdır. Hz. Peyğəmbərin sözləri ilə desək:

¹ Quranı-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.M.Məmmədaliyev, s. VII.

² Fatihə surəsinin təfsiri. Mahmud Sami Ramazanoğlu, s. 7.

³ Fatihə surəsinin təfsiri. Mahmud Sami Ramazanoğlu, s. 9.

“Ümmətin ən üstün ibadəti Quranı üzündən oxumaqdır.”¹

İmam Sadiqə görə, **“Quran tez-tez və surətlə deyil, tərtib (asta-asta) oxunmalıdır.”²**

İmam Sadiqə gəlincə, o, belə buyurmuşdur: **“Həqiqətən də Quran hüznlə nazil olmuşdur. Elə buna görə də onu hüznlə oxuyun.”³**

Ayələrin birində isə **“Quran oxunarkən onu dinləyin və sükut edin”** (Əraf: 204) – fikri öz əksini tapmışdır.

Peyğəmbərin (s.a.s) aşağıdakı fikri xüsusilə maraqlıdır: **“Quranı elə oxu ki, səni çəkindirsin.”⁴**

Quranın avazla oxunması da önəmli məsələlərdəndir. Hz. Peyğəmbər (s.a.s) belə buyurmuşdur: **“Quranı öz (gözəl) səsinizlə gözəlləşdirin.”⁵**

Qurani-Kərimin tilavət edilməsi haqda Peyğəmbərdən (s.a.s) çoxlu hədislər vardır: **“Quranı məharətlə oxuyan, hörmət sahibi olan əməlisəhlilərlə bir məqamdadır, Quranı höccələyə-höccələyə oxuyan, lakin oxumağa böyük həvəsi olanın isə mükafatı ikiqatdır.”⁶**

“...Qurani-Kərimi oxuyarkən, ...lazımlı yerlərdə dayanın... Hərflərin öz məxrəc hüduvundan kənar çıxmasından həzər et”⁷ – buyurur İmam Cəfər əs-Sadiq.

Hz. Peyğəmbər (s.a.s) digər bir hədisdə buyurur: **“Bir çox Quran oxuyanlar vardır ki, Quran onlara lənət edir.”⁸**

Məhəmməd Füzuli bu qitəsinin məzmunu və “xətə” sözü-nün arxasındakı məna qatları ilə insanları, xüsusən, qareləri düzgün tilavətə çağırır.

Tilavət – ibadətin bir formasıdır, çünki Allah-Təala özü

¹ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 543.

² Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 543.

³ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 544.

⁴ Vüqar Qaradağlı. Təcvid, s. 4.

⁵ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 544.

⁶ Vüqar Qaradağlı. Təcvid, s. 4.

⁷ Vüqar Qaradağlı. Təcvid, s. 4.

⁸ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 547.

Qurani-Kərimin əl-Müzzəmmil surəsinin 20-ci ayəsində:

... فَاقرءوا مَا تيسرَ مِنَ الْقُرْآنِ ...

“... *Qurandan sizə müyəssər olanı oxuyun...*”¹ – buyurur.

Qurani-Kərimin təcvidinə gəlincə, onunla tanış olmaq istəyən hər kəs əvvəlcə “ləhn” istilahı ilə tanış olmalıdır ki, bu da “xəta” mənasındadır.

*Bu xətalər də öz növbəsində açıq-aşkar və ya kobud xəta, gizli və ya kiçik xəta növlərinə bölünür.*²

***Kobud xəta** Quranın mətninə əlavə etmə, çıxarma və ya əvəzetmə, bir sözlə – Quran mətninə dəyişiklik etmək nəticəsində baş verir, bu da bağışlanmaz xətdir.*

***Kiçik xəta** qarelərin idğam, izhar, ixfa, təfxim, tərqiq və başqa bu kimi fonetik hadisələri yerinə yetirmədən oxumaq nəticəsində əmələ gələn xətdir.*³

Quran – ərəb dilinin yetkin və sənətkarlıq baxımından ən gözəl kitabı olduğu üçün onun söz və məna füsunkarlığının, təkrar olunmaz üslubunun ədəbiyyata sirayət etməsi ənənəsi ilə yanaşı, onun tərtib qaydalarından da şair və yazarlarımız ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə etmişlər.

Allah kəlamı bəşər sözü ilə ölçülə və müqayisə edilə bilməz, lakin yazarların yaradıcılığına hikmət, ibrət, nəsihət dolu dəyər qata bilər. Apardığımız araşdırma nəticəsində o qənaətə gəlirik ki, aşıq yaradıcılığı da sözün geniş mənasında öz mayasını Qurani-Kərimin qeyd etdiyimiz dəyərlərindən alıb:

**Mənim dərsim əlifdədi, beydədi,
Bir gözəl sevmişəm, cana faydadı.
Desələr: Qurbani, bu nə sevdadı?**

¹ Vüqar Qaradağlı. Təcvid, s. 4.

² Vüqar Qaradağlı. Təcvid, s. 100.

³ Vüqar Qaradağlı. Təcvid, s. 100, 103.

Söylə: bir Pərinin yadigarıdı.¹

“Mənim dərsim əlifdədi, beydədi” – deyən Qurbani “bismillah”a işarə edir. Daha doğrusu, aşıq sənətkarcasına bir tərəfdən Allaha (çünki, məhz Allah kəlamı bismillahla açılır), digər tərəfdən onun hikmət xəzinəsinin qapısı olan “Bismillahir-rəhmanir-rəhim”ə işarə etmiş, öz maariflənməsini Qurani-Kərimdə görmüşdür:

**Əzəl Allahın oduyan,
Dilim mövla, mövla deyir.
Bismillahın ziynətiyənən,
Dilim mövla, mövla deyir.**

**Oxudum sureyi-yasin,
Sinəmdədi şövq, həvəsin,
Yazıx Seydi öz ağasın,
Görüb, mövla, mövla deyir.²**

Və ya:

**Bismillah elədim, girdim meydana,
Ümidim bağladım Şahi-Mərdana;
Məcnun kimi məni qoyma divana,
Aman Allah, imdad elə bu işə.³**

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında klassik ənənəvi mövzular, islami qayda-qanunlar, dəyərlər, Şərq nəzəri sisteminin terminləri, Quranın ecazkar məzmun qatları və həm-

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 46.

² Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 206.

³ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 113.

çinin Qurani istilahlar dövrün tələbi çərçivəsində, aşığın yaşadığı mühitin ümumi və fərdi üslubuna uyğun şəkildə öz layiqli yerini tutmuşdur. Ələsgərin özəlliyi də klassik ənənələri aşıq sənətinin qovşağında vəhdətli şəkildə əks etdirməsindədir:

**“Bismillahir-rəhmanir-rəhim” deyib,
Girirəm meydana, gəl eyləyək bəhs.
Sən toxundun, mən də sana toxunnam,
Şəriətdə halal qisasa-qisas,
Qoy ucalsın səs!¹**

Quranın fəsillərini təşkil edən surələr bir-birindən “bismillah”la ayrılır. Yalnız IX surədə “bismillah” ifadəsi yoxdur. Müfəssirlər bunun səbəbini onun VIII surənin ardı olması ilə izah edirlər.²

“Bismillahir-rəhmanir-rəhim” ifadəsi ilə bağlı İmam Baqirin (ə) iki fikrini qeyd etmək istərdik:

1. İmam Baqir (ə) buyurmuşdur:

اول كل كتاب نزل من السماء بسم الرحمن الرحيم

Tərcüməsi: **Asimandan nazil olmuş hər bir kitabın əvvəli “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” cümləsi ilə başlanmışdır.**³

2. İmam Sadiq (ə) buyurur:

ما انزل الله من السماء كتابا الا و فاتحته بسم الله الرحمن الرحيم و انما كان يعرف القضاة السورة... بسم الله الرحمن الرحيم ابتداء للآخرى

Tərcüməsi: **Asimandan nazil olmuş hər bir kitabın əvvəli “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” cümləsi ilə başlan-**

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 167.

² Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənler; Z.Bünyadov, V.M.Məmmədaliyev, s. VII.

³ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 158.

mişdir. Hər bir surənin sona çatması və digər surənin başlanğıcı “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” cümləsilə tənirirdi.¹

“Allahın adı ilə” ifadəsi klassik ədəbiyyatda daha geniş şəkildə işlədilib və bu ənənə aşıq yaradıcılığına məhz elə klassik irsdən keçmişdir. Belə ki, dahi Nizami hər bir əsərini, o cümlədən “Sirlər xəzinəsi”ni “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” kəlamı ilə başlamış, giriş hissəsində verdiyi tövhid, münacat, peyğəmbərin meracı və tərifi bölmələrində yeri gəldikcə, Quran ayələrinə, onun mənə qatlarına söykənmişdir. “Sirlər xəzinəsi”, bildiyimiz kimi, aşağıdakı şəkildə başlayır:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
هَسْتِ کَلِیْدِ دَرِ کَنْجِ حَکِیْمِ

Tərcüməsi: **Bismillahir-rəhmanir-rəhim,**

Hikmət xəzinəsinin qapısının açarıdır.

M.H.Quliyeva “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” və Quran üslubu” adlı məqaləsində yazır: “Nizami ilk dəfə olaraq Allah kəlamını şeir qəlibində işlətməmişdir. Burada işlənən “gənci-həkim” (hikmət xəzinəsi) ifadəsi həm Allaha və həm də Onun kitabına – Qurani-Kərimə aiddir. Allahın və Quranın adlarından biri “həkim” dir. Allahın “həkim” adına səksəndən çox Quran ayəsində işarə vardır, üç ayədə isə Quran “həkim” adı ilə verilir. Yəni həm Quran, həm də hikmət xəzinəsi Allahın adı ilə açıla bilər”.²

Quran, doğrudan da, “Bismillahir-rəhmanir-rəhim”lə açılır, eyni zamanda hikmət xəzinəsinin qapısını da Allahın adı ilə açmaq olar:

¹ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 158.

² Mahirə Quliyeva. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” və Quran üslubu”. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 69.

**“Fikrin başlanğıcı və sözün sonu
Tanrının Adı ilədir, O (adla da bu kitabı) bitir!”¹**

“...Nizami ustadımdır. O, mənə ilham verir, ona səcdə edirəm, o, pirdir, Xızırdır...”² (Əlişir Nəvai). “Heyrətül-Əbrar”da öz qiymətini alan Nizami, Siracəddin Hacı tərəfindən son zamanlarda beytbəbeyt, sözbəsöz tədqiq edilən qiymətli araşdırmalardandır. Müəllifin **“Hz. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” insanlığın ana yasasıdır”** kitabında yaradıcılığını Quranın inikası hesab etdiyim Nizamini doğru öyrənməyin, dərindən anlamağın yolları qeyd edilir ki, bu müddəalardan üçü: 1. Nizaminin yetişdiyi siyasi, tarixi, elmi mühit nəzərə alınmalı; 2. İslama bağlı ədəbiyyatın özəllikləri, mövzuları, ideyaları, dil və üslub xüsusiyyətləri tədqiq olunmalı; 3. Sözdən mənaya, mənadan məqsədə, məqsəddən hikmətə prinsipi əsas götürülməlidir.³

Bu, təkcə dahi şairimiz Nizami üçün deyil, bütün şairlərin yaradıcılığının araşdırılmasına şamil edilməsi zəruri olan müddəalardır. Sözə gəlincə, özünü bu dünyada sözün, sənətin yadigarı hesab edən şair yazır: **“...Yadında saxla, şairlər içərisində, Dünyada sözün, sənətin yadigarı mənəm; Mənimlə söz (binası) möhkəmləndi, Qiyamətə qədər o qiyamət edəcək...”**,⁴ – deyir.

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Müqəddimə, filoloji tərcümə, şərh və lüğət. R.Əliyev, s. 16.

² Hz. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanının şərhı (X-XIII məqalələr). Siracəddin Hacı, s. 3.

³ Hz. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanı insanlığın ana yasasıdır. Siracəddin Hacı, s. 103.

⁴ Hz. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanı, s. 89.

Həqiqətən, söz və onun əsl dəyəri istifadə edildiyi dövrün tarixi, elmi-mədəni, islamın çaları baxımdan düzgün işlədilsə, bir ləl olaraq öz dəyərini tapar. Sözü düzgün mənə çaları və onun zamanına uyğun şəkildə təqdimi, cümlədə üslubi baxımından yerini tapması və bütün bunların vəhdət şəklində həmin dönəmin əsas məqsəd, qayə və hikmətinə xidmət etməsi yazılan əsərin iç və dış mənərəsini tam şəkildə açə bilər. Nizaminin dili ilə desək: **“O söz yaradan sənətkara min afərin Ki, hər bir arpadan bir cövher yaradır”**.¹

Aşıqlarımız belə bir möhtəşəm ənənənin davamçılardır.

“Qurbani” dastanının bir məqamına müraciət etməklə, onların Qurandan, klassik ənənələrdən nə dərəcədə bəhrələndiyinin şahidi ola bilərik:

– Aşiq, çox yaxşı oxuyursan. Ancaq nəbadə-nəbadə Pəri adı tutasan.

Pəri xanım kənardan qulaq asırdı. Mahmud bəyin bu sözünü eşidib güldü. Qurbani Pəri xanımın güldüyünü görüb, sazı döşünə basdı, dedi:

**Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş,
Küllü şeyin halik-Allah deyibdi
İki qabi-qovsun, qürrətüleynin,
Bilmirəm qanına nə susayıbdı.**²

Bu məsələ bizi dünya malına aludə olmaqdan, dünyapərəstlikdən uzaqlaşdırmağa çalışır, axirəti düşünməyi, eməllərimizdə düz olmağı tövsiyə edir.

¹ Hz. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanının şərhli (X-XIII məqalələr). Siracəddin Hacı. 8-ci kitab, s. 26.

² Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 42.

Yenə də eyni fikrə qayıdaraq bütün bu məsələlərin klassik irsdən aşıq yaradıcılığına keçdiyini vurğulamaq istərdim: “Qəlbindəki tamah atəşini söndür ki, dünya səni aldatmasın... Sərvət tez aldadır və azdırır. Sərvət fanidir, fani olana görə özünü həlak etmə”.¹

Fanilik mövzusu Aşıq Ələsgərin “Varıymış” qoşmasında da öz təzahürünü tapıb:

**Ataş alıb, çox da yanma Ələsgər,
Sənətindən heç usanma, Ələsgər,
Öz-özündən qubarlanma, Ələsgər,
Bu dünyanın Rüstəm-Zalı varıymış.²**

Bənddə Aşıq Ələsgər həmcins və həmahəng – yanma, usanma və qubarlanma feilləri ilə özünü səbirli olmağa çağıraraq həyatın faniliyinə işarə edir. İkinci bir tərəfdən isə o, özünü bu dünyadan Rüstəm-Zal kimi adamların köçməsi ilə təskinləşdirir.

XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəlində yaşayıb-yaradan Xəstə Qasım yaradıcılığında dünyanın faniliyi məsələsi mövzunun zənginliyini saxlamaq şərti ilə xalqın ruhuna və dilinə yaxın təbirlə aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır:

**Gəl bir səndən xəbər alım,
Süleymandan qalan dünya.
Əzəli gül kimi açıb,
Axırında solan dünya.**

¹ Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanı insanlığın ana yasasıdır, s. 80.

² Aşıq Ələsgər. Şeyrlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 122.

De görüm nəyə talıbsan,
Dərsini kimdən alıbsan?
Neçə min yol boşalıbsan.
Neçə min yol dolan dünya.

Xəstə Qasım qalib naçar,
Bu sirri bəs kimlər açar?
Gələn qonar, qonan köçər,
Hey salarsan talan dünya.¹

“Gəl bir səndən xəbər alım” mısrası ilə “Dünya” adlı gəraylısında XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəlində yaşayıb-yaratmış istedadlı aşiq Xəstə Qasım Quranda Süleymanla bağlı bir çox ayələrə – “Bəqərə” surəsinin 102-ci ayəsində Süleymanın hökmranlığına, “Nisa” surəsinin 163-cü ayəsində başqa peyğəmbərlər kimi Süleymana vəhy və peyğəmbərlik verilməsinə, “Ənam” surəsinin 84-cü ayəsində peyğəmbərlərin və o cümlədən Süleymanın doğru yola yönəlməsinə, “Ənbiya” surəsinin 78-81-ci ayələrində Davud və Süleyman peyğəmbərlərin hikmət və möcüzələrinə (dağların, quşların Davuda, küləyin Süleymana tabe liyi) dolayısı yolla işarə edir.²

Zənnimizcə, aşiq gəraylısı ilə birbaşa “Sad” surəsinin: 34, 35 və 40-cı ayələrinə işarə etmişdir:

Quranda:

وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ

Tərcüməsi: “And olsun ki, Biz Süleymanı (etdiyi bir xəta üzündən) imtahana çəkdik. Taxtının üstünə (ruhsuz) bir cəsəd atdıq (və ya taxtının üstünə bir cin oturtduq). Sonra o, (peşman olub tövbə etdi və yenidən

¹ Aşiq Şeiri. Tərtibçi: M.Qasımlı, s. 27.

² Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 201-203.

öz mülkünə, öz taxtına qayıtdı)”

(Sad: 34)

Quranda:

قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَّا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ

Tərcüməsi: “(Süleyman dua edib) dedi: “Ey Rəbbim! Məni bağışla və mənə elə bir mülk (səltənət) ver ki, məndən sonra heç kəs nail ola bilməsin. Həqiqətən, Sən böyük ehsan (kərəm) sahibisən!” Allah Süleymanın duasını qəbul edib buyurdu). Ona həm peyğəmbərlik, həm də padşahlıq əta etdi. (Sad: 35)

“Gələn qonaq, qonaq köçər” misrası ilə Xəstə Qasım bu dünyanın müvəqqəti olduğuna, hər kəsin axirətini qazanmasına işarə edir.

وَأَنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَّآبٍ

Süleyman Peyğəmbərə gəlincə, o da bu dünyadakı bütün nemətlərini elə bu dünyada qoydu getdi. Qazandığı nə oldu?!.. “Onun üçün dünyada çoxlu nemət, axirətdə isə gözəl sığınacaq – Cənnət vardır”. (Sad: 40)

Orta əsrlər təsəvvüf şairlərinin çoxunda olduğu kimi, bu mövzu Yunus Əmrə şeirində də önəmli yerlərdən birini tutur. “Kitabi-Dədə Qorqud”a istinadən X.Hümmətova tərəfindən yazılmış aşağıdakı fikir marağımıza səbəb oldu: “Yunus Əmrə şeirində kamil insan tipi dərvişdir. İllərlə piri önündə qulluq edən, mənəvi ucalıq zirvəsinə çatmaq üçün əzablara dözən dərviş, dərvişlik məqamlarını keçən, bədəni ruhuna, əqlinə, könlünə tabe edən dərviş, təsəvvüfdə Haqqa qovuşan “Haqq ilə haqq olan ərəndir”.¹

Haqqa gedən yol Yunusda Allah sevgisi, dünyanın faniliyi ilə qarşılaşdırılaraq, çox ibrətəməz-nəsihətəməz bir lövhə yaradır:

Neylər fani dünyayı Allah sevgisi var ikən,

¹ X.Hümmətova. Yunus Əmrə, s. 7.

**Ya dahi kanda giderlər Allah sevgisi var ikən,
Allah ilə olan kişi asan olur onun işi,
Neylerlər gayri teşvişi Allah sevgisi var ikən,
Yunus sen kendini görme ibadet et mahrum kalma,
Qayri şeye gönül verme Allah sevgisi var iken.¹**

İnsanın yaranışı da, ölümü də, atalar sözləri ilə desək, qaş ilə göz arasındadır. Qurbani dastanından həyatın faniliyinə dair gətirilmiş nümunə bizi XII əsrə, hətta fikrimizi daha düzgün ifadə etsək, “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” və Quran üslubu” adlı məqaləmizə yönəltdi. Yaradıcılığına böyük hörmət və sevgilə yanaşdığımız, hər sözündən təskinlik üçün özümüzdə ibrət götürdüyümüz şairin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi digər əsərlərindən fərqli olaraq daha çox Quran üslubuna uyğun şəkildə yazılmışdır: Əvvəlcə bir mətləb nəzərə çatdırılır, sonra isə ona uyğun ibrət, nəsihət, hikmət dolu hekayə və təmsil işlənir. Təbiidir ki, sonda müvafiq ibrətamiz nəticələr çıxarılır. Bu məsnəviyə qayıdışımızın ikinci səbəbi əsərdə Allaha xas atributların təzadlı şəkildə işlədilməsidir: Yoxu var, varı da yox etməsi, əhədilik, əbədilik və fanilik anlamlarıdır.

Sirlər xəzinəsində “yox”, “var”, “fani”, “baqi” kimi ifadələr misra daxilində təzadlı şəkildə işlədilərək Allaha xas atribut və substansiyayı qabarıq şəkildə oxucusuna çatdırır.

“Rəhman” surəsi, 26-27-ci ayələrdə deyilir:

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (26)

“(Yer) üzündə olan hər kəs fanidir (ölümə məh-

¹ Yunus Emre. Divanı və risalətün-nushiyye. Hazırlayan: Yusuf Subaşı, s.182.

Mahirə Quliyeva, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi və Quran üslubu”. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 70-73.

kumdur); Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zati baqidir”.

Ayənin məzmunu Nizami şeirində öz əksini bu şəkildə tapıb:

**Biz hamımız faniyik, həmişə baqi Sənsən,
Müqəddəs uca məmləkət yalnız sənindir¹**

Və ya:

**Ey əzəldən bizlər olmadıqda belə var olan,
Ey bizlər fani olduqdan sonra da əbədi yaşayan²**

Torpaqdan yaranan insan sonda yenə torpağa gedər, yəni kimsə özü ilə bir şey aparmaz:

**Bu torpaqda yaşayanların hamısı torpaq olublar,
Torpaq nə bilir ki, bu torpaqda nə var?³**

Dünya həyatının müvəqqəti və keçici olduğunu dərk edən şair, insanı bu dünya evində kirəkeş və ona yem olduğunu gözəl bir məcazi-kinayəli deyimlə ifadə edir:

**Dünyanın Səndən yaxşı kirəkeşi (həmخانəsi) yoxdur.
Yer quşunun Səndən yaxşı dəni yoxdur¹**

¹ Mahirə Quliyeva. Nizamının “Sirlər xəzinəsi və Quran üslubu”. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 73; Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” Müqəddimə, filoloji tərcümə, şərh və lüğət: R.Əliyev, s. 20.

² Mahirə Quliyeva. Nizamının “Sirlər xəzinəsi və Quran üslubu”. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 73; Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” Müqəddimə, filoloji tərcümə, şərh və lüğət: R.Əliyev, s. 23.

³ Mahirə Quliyeva. Nizamının “Sirlər xəzinəsi və Quran üslubu”. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 73; Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” Müqəddimə, filoloji tərcümə, şərh və lüğət: R.Əliyev, s. 93.

İnsan həyatını dəyişərkən özüylə heç bir şey aparmır. Ona qalan büküldüyü bir arşın ağ və bu dünyada qoya biləcəyi təmiz addır ki, o da hər kəsə nəsib olmur.

İstər gözəl, istər çirkin sifətlə get

(bunun əhəmiyyəti yoxdur)

Sənə qalan yalnız apardığın ağ olacaq.²

Aşağıdakı beytdə isə el arasında atalar sözü kimi işlənən “Süleymana qalmayan dünya kimsəyə qalmaz” hikməti ifadə olunub:

Süleyman mülkünü axtarma ki, hardadır

Mülk elə həmin mülkdür, bəs Süleyman (indi)

hardadır?³

Quran ayələri hikmət, nəsihət və ibrətdir və bənzərsiz bələğət və fəsahtə malik olan bu kitabda yığcam, hikmətli deyimlər diqqəti cəlb edir. Nizami də həmin yığcam, lakin dərin və hikmətli üslubdan yararlanır:

**Ömür azdır, ona görə də qiymətlidir,
Ömrün qiyməti onun azlığındadır.¹**

¹ Mahirə Quliyeva. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi və Quran üslubu”. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 73; Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” Müqəddimə, filoloji tərcümə, şərh və lüğət: R.Əliyev, s. 108.

² Mahirə Quliyeva. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi və Quran üslubu”. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 73; Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” Müqəddimə, filoloji tərcümə, şərh və lüğət: R.Əliyev, s. 177.

³ Mahirə Quliyeva. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi və Quran üslubu”. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 73; Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” Müqəddimə, filoloji tərcümə, şərh və lüğət: R.Əliyev, s. 93.

Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndən gətirdiyimiz nümunələrlə həyatın faniliyi haqqında yaradılmış bu bədiî tablo Qurbanidə Quran ayəsinin surəsi ilə, özü də Şərq nəzəri sisteminin Qurandan Azərbaycan ədəbiyyatında istifadə poetikasının incə növlərindən olan “həll” sənəti üstündə öz əksini tapmışdır.

Bu fikir Azərbaycan sufi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Gülşəni Bərdəidə şairə məxsus tərzdə inikasını tapmışdır:

**Dünya üçün hər yana yılma yekə it kimi,
Çünki dedi: “Cifadür dünyəyi” xeyrül-bəşər.²**

Öz zəngin düşüncəsi, bənzərsiz bəlağətli söz möcüzəsi ilə əbədiyaşar Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında bu mövzuya geniş yer verilib:

**Ey könül, yarı istə, candan keç,
Səri-kuyin gözət, cəhandan keç!..**

**Laməkan seyrinin əzimətin et,
Bu xərab olacaq məkandan keç!**

**Etibar etmə mülki-dünyaya,
Etibari-ülüvvi-şandan keç!**

**Əhli-dünyanın olmaz axirəti,
Gər bunu istər isən, ondan keç!**

¹ Mahirə Quliyeva. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi və Quran üslubu”. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. s. 73; Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” Mütəəddimə, filoloji tərcümə, şərh və lüğət: R.Əliyev, s. 122.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 94.

**Məskənin bəzmigahi-vəhdətdir,
Ey Füzuli, bu xakdandan keç!¹**

Dünyanın faniliyi və ölümün labüdlüyü məsələsi klassik şairlərin, xüsusilə Füzulinin “Həqiqətüs-süəda” əsərindən götürülən misallarla “Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı”² monoqrafiyamızda tədqiq edilmişdir:

**Dəhrdən arizuyi-kam etmə,
Bundan kam istəyib məqam etmə,
Fələki-tizgərdü tündxüram
Hiç nakamə verməmişdir kam.³**

Və ya:

**Dünyaya gələn gedər zəruri,
Müstəlzimi-qeybdir hüzeni.
Dövri-fələkin qərarı olmaz,
İqbalının etibarı olmaz,
Dutdun dutalım cəhani yeksər
Manəndi-Cəmə Qubadu Qeysər.
Nə sud çün aqibət gedərsən,
Əsbabi-cəhani tərək edərsən.⁴**

Bu bəndin ikinci və üçüncü misrasında Qurani-Kərimin ayələrinin müəyyən qisimlərindən istifadə edilərək, müəllifin sözünün kəsəri artırılmış, şeirin məzmun çarlarına zənginlik və əlvanlıq qatılmışdır.

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 102.

² Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 167.

³ Məhəmməd Füzuli. Həqiqətüs-süəda, s. 85.

⁴ Məhəmməd Füzuli. Həqiqətüs-süəda, s. 85.

Quranda: **وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ**

Tərcüməsi: “Və Allahla yanaşı başqa heç bir Tanrıya ibadət etmə. Allahdan başqa heç bir Tanrı yoxdur. Allahdan başqa hər şey məhvə məhkumdur. Hökm Onundur. Siz (qiyamət günü) məhz Onun hüzuruna qaytarılacaqsınız”. (Qəsəs: 88)

Ayətullah Cəfər Sübhani müvəqqəti dünyanı ötəri fəslə bənzədərək yazır: “İnsanın özü üçün topladığı sərvət, uzun-uzadı arzuları, cavanlığı, güvəndiyi malı və övladı az bir müddət sonra onları itirdiyi, övladlarından ayrıldığı, ölüm yatağına düşdüyü vəziyyəti, tərəvətli həyatdan bir şey qalmadığı həmin bağ və torpaq sahəsinə bənzəyir”.¹

Toğrayı adı ilə tanınan Müəyyiddin İsfahani “Lamiyyə-tül-əcəm” adlı məşhur qəsidəsində dünyanı necə də gözəl təsvir edir:

نرجوا البقاء لدار لا ثبات لها فهل سمعت بطل غير منتقل

Tərcüməsi: “Əbədi qalmayan bir evin daimliyini arzulayırıq. Heç kölgənin öz yerini dəyişmədiyini eşidibsənmi?”²

Füzuli öz sözünün təsirini artırmaq üçün göstərir ki, dünyada etibar və ölümdən qaçmaq mümkün olsaydı, xilqətin ən şərəflisi Peyğəmbər dünyadan köçməzdi.

Quranda:

إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ

Tərcüməsi: “(Ya Peyğəmbər!) Şübhəsiz ki, sən də öləcəksən, onlar da öləcəklər!” (Zümər: 30)

Bu mövzu – həyatın fəsilini dastanlarda da geniş şəkildə əksini tapıb:

¹ Ayətullah Cəfər Sübhani. Qurani-Kərimdə ibrətəməz məsəllər, s. 106.

² Ayətullah Cəfər Sübhani. Qurani-Kərimdə ibrətəməz məsəllər, s. 106.

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim
Kəsə-kəsə bağrım közə tutarlar
Əzəldən belədi dünyanın işi,
Qiyamət pərdəsin üzə tutarlar.

Yeriyir mayalar dalında köşək,
Dünyaya gələnələr bir gün köçəcəkdir,
Varlı yalan desə, yoxsullar gərçək,
Varlığının sözünü sözə tutarlar.

Abbas, gərək dostun zatın biləsən,
Xəncər kimi bağrın başın böləsən,
Ağa vəzir, yüz il qazanc eləsən,
Axırın beş arşın bezə tutarlar!¹

“Fani dünya Süleymana qalmayıb” misrası ilə başlayan (A.Ə., s. 249), – deyən Aşıq Ələsgər “Qalx, könül, pərvaz eylə tələb bir səfəri” qəzəlində həyatın faniliyini sadə, lakin tutarlı, həyatı dəlillərlə nəzmə çəkib:

Qalx, könül, pərvaz eylə tələb bir səfəri,
Xabi-röyada qasid verdi mana vay xəbəri.

Ölümü sal yadına, gül olma dünya malına,
Yaradan öldürəcəkdir, qoymayacaq bir bəşəri.

İbtida, soruşarlar səndən qonşunun sualın,
Eşitmişəm alimdən, var hədisi-mötəbəri.

Yığasan bu dünyanın malın, anbar edəsən,
Beş arşın ağdı payın, yoxdu sana heç səməri.

¹ Azərbaycan dastanları. Abbas və Gülgəz, c. 2, s. 142.

**Hanı Şəddad, hanı Nəmrud, hanı Fironi-ləin,
Hanı ol Dalü ibni-Dal, cəm eylədi Şəhri-Zəri?!**

**Məcnunun ərzi-halın Leyli əyan xidmətinə,
Tuli-təfsil nə lazım, söylə bəyan müxtəsəri...¹**

Dünyada hər şey müvəqqətidir. Toplanılan, yığılan, əldə olunan, xərclənən, sərf edilən, ümumiyyətlə, hər nə varsa, keçicidir. **Allah-Təalanın cəlal, əzəmət və qüdrətindən başqa hər şey fənaya – yox olmağa məhkumdur.**

Hər iki nümunə həyatın fanilik mənzərəsini hikmətamiz tərzdə, həyati dəlillər və sübutlarla oxucunun gözü önündə canlandırmağa çalışır. Bu, heç bir şəkk və şübhəyə ehtiyacı olmayan həqiqətdir! Şübhəli və müəmmalı qalan, hər bir insanın beş arşın bezə bükülməsi məsələsidir. Onu da qazanmaq lazımdır, onun özü də insanın nəsibində olmalıdır.

Araşdırmamızdan bu qənaətə gəlirik ki, istər klassik, istərsə də aşiq yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələr **“Kullu şeyin halik”** mövzusunda yazılıb və ədəbiyyatın hər iki qolu **“(Yer) üzündə olan hər kəs fanidir”** (ölümə məhkumdur – Rəhman: 26); **“Allahdan başqa hər şey məhvə məhkumdur”**. (Qəsəs: 88); **“Hər bir kəs (hər bir canlı) ölümü dadacaqdır. Sonra da (qiyamət günü) hüzuruma qaytarılacaqsınız!”** (Ənkəbut: 57); **“Harada olursunuz, olun, hətta uca (möhkəm) qalalar içərisində olsanız belə, ölüm sizi haqlayacaq”**. (Nisa: 18) və bu kimi ibrətamiz ayələrin məzmunundan qaynaqlanır.

Hacı Sabir Həsənlinin sözləri ilə desək: **“Biz Ondanıq və Ona dönəcəyik. Onun dərgahında yaratdıqla-**

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 264.

rının hamısının öz yeri var və bu yeri gec-tez tuturuq. Ora gedən yolun yolçuları nə artır, nə də azalır. Hər şey hesabda və nizamdadır. Bir sözlə, karvan da öz işindədir. Karvanbaşı da. Biz hamımız yoldayıq. Haqqa doğru gedən yolda.....”

Klassik şairlərin və aşuqların yaradıcılıqları bu hikmət və nəsihətdən yoxdur. Bəs görən bu zəngin nəsihətlər müasir həyatın hansı mərhələsində əhəmiyyətsizləşib?!... Üçüncü misrada ədəbiyyatda geniş yayılmış maraqlı mövzulardan birinə – merac əhvalatına işarə edilir ki, tədqiqat işində bu məsələyə xüsusi yer verilir.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında merac

Klassik dövr ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığında Allah Rəsuluna (a) sevgi, bağlılıq və hörmət duyğularının göstəricisi olan nət növü xüsusi yer tutur. Çünki “Hz. Məhəmməd (s) Hz. Adəm (ə) ilə başlayan uzun peyğəmbərlər zəncirindəki son halqadır. Gətirdiyi mesajla özündən əvvəl göndərilən rəsulların təbliğinə son nöqtəni qoyaraq Allah kəlamını başlanğıcdakı saflığına qovuşdurmuşdur...”¹ Nətlərin ilk örnəklərinə ərəbdilli ədəbiyyatda, daha sonra türkdilli, İslam dininin geniş vüsətindən sonra isə ümummüsəlman xalqlarının şair və yazarlarının demək, olar ki, böyük əksəriyyətinin yaradıcılığında şahid ola bilərik.

Y.Mirzəyeva “Divan ədəbiyyatında türklər” (Ankara: Grafikler, 2012) kitabına istinadən yazır: “Divan şairlərimiz divanlarının ilk hissəsinə tövhid və münacatlardan sonra Peyğəmbərin (s) qüdrətindən və müqəddəsliyin-

¹ Yeganə Mirzəyeva. Füzulinin “Sana” rədifli qəsidəsi nət nümunəsi kimi. Dövlət və Din, № 10(39), s. 73.

dən bəhs edən bir və ya bir neçə nət əlavə etmişlər. Hz. Məhəmmədin (s) tərifindən əlavə, dörd xəlifənin – Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əlinin mədhinə həsr olunmuş mənzumələr də var”.¹

Bu sırada divan ədəbiyyatında meracnamənin də öz yeri, öz sırası vardır.

Uca Allahın ilahi həqiqətləri insanlara çatdırma yollarından biri də islam tarixində özünə önəmli yerlərdən birini tutan merac hadisəsidir. Hz. Məhəmmədin (s.a.s) ən böyük möcüzələrindən olan merac təkcə tarixdə deyil, dünyaya ədəbiyyatının ən mühüm və önəmli səhifələrində layiqli əksini tapmışdır.

Merac Qurandan götürülüb və sonra məşhur tarixçi Təbərinin kitabında, təfsir və risalələrində özünə yer tapmış, tezliklə əfsanə və hekayə şəklində bədii təfəkkürə yol açmışdır. Merac zamanı cənnət və cəhənnəm hadisələri, imanlı və əməlisaleh adamların xoş həyatı, imansız və bəd əməl sahiblərinin əzabı bəşər övladı üçün ibrət kimi qəbul edilir.²

Merac Qurani-Kərimdən götürülüb və əl-İsra surəsinin birinci ayəsində öz əksini tapıb:

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

Bəzi ayələrimizi (qüdrətimizə dəlalət edən qəribəlikləri və əcaiblikləri) göstərmək üçün bəndəsini (Peyğəmbər əleyhissəlamı) bir gecə (Məkkədəki) Məscidülhəramdan ətrafını mübarək etdiyimiz (bərəkət verdiyimiz) Məscidüləqsaya (Beytülmuqəddəsə) apararı Allah pak və müqəddəsdir. O, doğrudan da, (hər şeyi) eşidəndir, görəndir! (İsra:

¹ Yeganə Mirzəyeva. Füzulinin “Sana” rədifli qəsidəsi nət nümunəsi kimi. Dövlət və Din, № 10(39), s. 73.

² N.Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası, s. 311.

1) Merac (əl-İsra və-l-Mirac) (ərəbcədir, göyə qalxma, merac etnə deməkdir) – Məhəmmədin Buraq adlı əfsanəvi heyvanın belində Məkkədən Qüdsə (isra), oradan da Allahın göydəki məskəninə ecazkar səyahətidir (meracın mənası da buradan irəli gəlir). Həmin hadisələrin şərəfinə qəməri təqvimini ilə rəcəb ayının 27-də dini bayram (ərəbcə iyd əl-merac, türkcə rəcəb bayramı) qeyd edilir.¹

Merac sözü ərəbcə “aracə” qalxmaq, yüksəlmək, dırmanmaq feilindən düzəldilmə sözdür və sevimli Peyğəmbərimizin (s) Allah-Təalanın iradəsi ilə göyə qalxmasını ifadə edən bir ləfz kimi məşhurdur.²

Bəzi mənbələrə görə, meracın ruhla baş verdiyinə inananlar azdır. Hz. Aişə bu azlığın başında durur. O bu bəradə belə demişdir: **“Rəsulu Əkrəmin cismi yerindən qalxmadı, ancaq ruhu ilə səmayə-yüksəkliklərə çıxdı”**.

Bəziləri Məkkədən Qüdsə qədər olan İsranın cisimlə, oradan göylərə çıxmasının isə ruhla olduğunu söyləmişlər. Bəziləri isə göylərə lətif cəsədi ilə çıxdığını söyləmişlər. Əksəriyyəti isə meracın cisimlə vaqe olduğuna inanır.³

Merac bu mənada Peyğəmbərimizə (s.a.s) məxsus olsa da, digər peyğəmbərlərin də xüsusi zamanlarda dünya ilə əlaqədən ayrılaraq, yüksək məqamlara yetişdikləri, mələklər aləmini seyr etdikləri olmuşdur. Yeri gəlmişkən, Füzuli yaradıcılığında əks olunmuş o meraclardan birini qeyd edək. Şair Hz. Məhəmmədin üstünlüyünü göstərmək üçün Hz. İsanın yalnız dördüncü təbəqədəki yüksələ bilməsi rəvayəti əsasında bu iki peyğəmbərləri müqayisə edir. Füzulinin qeyd edəcəyimiz beytinə əsasən Hz. İsa göyə yük-

¹ Vikipediya.org

² Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s.193.

³ Əli Hümumət Bəkrı Osman Kəskıoğlu.Xatəmul-ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı, s. 146.

sələrkən Hz. Məhəmmədin meracına yetişmək istəmiş, ancaq məqsədinə çata bilməmişdir:

**Əzmi-çərx etdi Məsiha ki, bula meracın,
Yetmədi mənzili-məqsudə təriqi-tələbi.¹**

Peyğəmbər nurdan yaranmış mələklərdən ibarət olan yanındakılarla ilahinin hüzuruna çıxır.

Orada ilahi nur və Rəbbani feyz dəryasına dalar. Hərəmi Aksədə, Hazirai Qüdsə ayaq basar. Ənbiyanın yeri belədir. Bu yer dərəcə-dərəcə dəyişir. Peyğəmbərlər içərisində ən yüksək yer olan Məqamı-Mahmud Hz. Məhəmmədə (s.a.s) nəsib olmuşdur. Eləcə də səmavi kitablar içində ən mükəmməl və müqəddəs olan Qurani-Kərim (təhrif olunmamış şəkildə) ona nazil olmuşdur. Hz. İbrahim, Hz. Yaqub, Hz. Musa və Hz. İsa da belə ilahi seyranlara yetişmiş böyük peyğəmbərlərdəndir. Ancaq Hz. Peyğəmbərin (s.a.s) meracı hərtərəfli şəkildə fərqlənən, ülviyyət və qüdsiyyətlə dolu olan bir hadisədir.

Merac mövzusu Şərq ədəbiyyatında, xüsusilə türkdilli poeziyada ənənəvi bir xarakter almış və demək olar ki, əksər klassik dövr sənətkarlarının yaradıcılığına, hər bir yazarın qələminə, mərifətinə, ruhuna və ən əsas isə Ulu Tanrının onların qəlbindəki yerinə uyğun tərzdə yazılmışdır:

**Ey olub merac burhani-ülüvvi-şan sana!
Yerə enmiş göydən istiqbal edib fərqaq sana,**

**Hiyni-dəvayi-məhəbbət müddəi ilzaminə,
Cahil ikən el, kəməli-elm bəs burhan sana.**

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. I, s. 304.

**Kilki-hökmün çəkdi, hərfi-sairi ədyanə-xətt,
Hökm isbat etdi nəfyi-sairi-ədyan sana.**

**Baqiyi möciz nə hacət əmri-həqq isbatına,
Aləm içrə möcizi-baqi yetər Quran sana.**

**Vəsf Cibrili-əmin etmiş qəbuli-xidmətin,
Sirri-həqq kəşfinə ayətlə yetib fərman sana.**

**Sənsən ol xətəm ki, dəf' etmiş təmami-hakimi,
Xatəmi-hökmi-risələt tapşırıb dövrənə sana.**

**Ol qədər zövqi-şəfaət cövhəri-zatındadır
Kim, gəlir ərzi-xətə mə'nidə bir ehsanə sana.**

**Mahi-novdur, yoxsa sən etdikdə seyri-asiman,
Qaldırır barmaq gətirmiş asiman imanə sana.**

**Ya nəbi, lütfün Füzulidən kəm etmə ol zaman
Kim, olur təslim miftahi-dəri-ğüfranə sana.¹**

**Meraci-hüsnünü neçəsi vəsf edib deməz,
Çün Cəbrayil vəhy ilə andan rəsul ola.²**

**Görəli meraci-hüsnün bildim “əsr”i-surəsin,
K'ol “üruci-qabi-qovseyne” qaşundur tariqat.³**

**Gözlərindən rövşən olur çeşmi-mazağül-bəşər,
“Qabi-Qövseyne”ə işarət göz ilə qaşındadır.⁴**

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. I, s. 56.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 39.

³ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 47.

⁴ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 82.

Hətta XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri yeni üslubda yazıb-yaradan ədiblər bu mövzuya müraciət etmişlər.¹ Bu baxımdan Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” əsəri diqqəti cəlb edir. Şair merac zamanı peyğəmbərin bütün pərdə və maneələri keçərək Haqq ilə yaxınlaşmaq istəyini belə ifadə edir:

Ah, bu almas parələr sərپən
Gecə çox möhtəşəm... fəqət onu mən
Seyrə dalınca sanki məhv olurum.
Qəlbim oynar da, çırpınır ruhum.
Anlamam bir bu ölçüsüz, bu dərin,
Bu qaranlıq, çiçəkli pərdə neçin?
Məni yalnız düşündürən bu məal.
Həp bu, yalnız bu, daima bu sual.
Bu siyah çarşaf ən böyük əngəl,
Uça bilsəydim, istə ən əvvəl
Onu yırtar da, parçalar da həməni,
Qovuşardım o hüsni-mütləqə mən.²

Hz. Məhəmməd (s.a.s) obrazı bir peyğəmbər və kamil insan kimi müxtəlif dövrlərin ədəbiyyatında əks olunmuşdur. Orta çağlarda elə bir sənətkar tapılmaz ki, bu mövzudan bəhs etməmiş olsun. Mənzum dastan və məsnəvilərdə isə bir ənənə olaraq Tanrıya sitayiş, münacat və tovhiddən sonra peyğəmbərin nəti və merac təsvir edilir. Meracnamə mövzusu dastanların giriş hissəsində bədii hikmətamiz bir naxış kimi verilir.³

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 209.

² Hüseyn Cavid. Əsərləri, c. 3, s. 10.

³ Nəsib Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası, s. 311.

Siracəddin Hacı'nın "Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s)" kitabında Nizami yaradıcılığında önəmli yer tutan bu mövzu müəllif tərəfindən təfərrüatlı şəkildə incələnməmişdir.

Hz. Nizamiyə görə, uca Allahın (c.c) yaratdığı ən dəyərli varlıq insandır. Şairə görə, insan azad olmalıdır, onun dəyəri azadlığına bağlıdır. İnsana bu azadlığı verən də uca Allahın (c.c) dinidir, iman, iradə və ağıl nemətidir. İslam mədəniyyəti qaynağı uca Allaha (c.c) bağlı olan, məqsədi insanın fitrətinə uyğun yaşanmasını təmin edən, iman, azadlıq, ədalət mədəniyyətidir. Bu ölməz mədəniyyətin ən önəmli dəyərlərindən biri də merac nemətidir.¹

Hz. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsi Ərşi gördü:

Ərşin başı Onu qarşılamağa gəldi, Rəfrəf Səni Sidrəgahın taxtına apardı, Sidrəgahın hüdudunu keçdin, Ərşin darısqal qülləsinə çatdın, Ərşin gərdək qapısından keçdin, Ərşin sahəsinə çatanda ürək və canın işi ürək və cana yetişdi, Onun varlığı özünü əsl gövhərxanasına yetirdi, Ərşə çatdı, dua etdi, nurani Ərşdən daha yüksəklərə baş vurdu.

Hz. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsi cəhətsizliyi, sonsuzluğu, məkansızlığı, ruhun dinclik sahəsinə gördü: aşağı, yuxarı, ön, arxa, sağ, sol bir cəhətə çevrildi, altı cəhət aradan qalxdı, altı cəhət onun önündə nə dil çıxara bilər, həm cəhət, həm də cahən Ondən qaçarlar, cəhətsiz olanın cəhətlə işi olmaz, bu cəhətdən o pərgar cəhətsiz oldu, Onun nəzəri cəhətin üzünə niqab salmayınca ürəyi təşviş və iztirabdan azad ola bilməzdi, cəhət gözdən itdi, cəhətlərin bazarını pozdu, üst və alt zəhmətindən xilas oldu, orada məkan və zaman yox idi, altı cəhətin zülfünü alnında sındırdı, məkanın üzünə örtük çəkdi, qədimlik üzündən örtüyü açdı,

¹ Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s.). IV kitab, s. 751.

dinçlik məkanına daxil oldu.¹

Hz. Məhəmməd (s.a.s) bir mübarək gecə gördü: O gecə göylər məclis parıldatmışdı, o gecə parıldaması ilə gündüzlük iddia edirdi, gecə qara bayrağını qaldırmışdı, bu gecə Onun qədir gecəsi idi, bu gecə əbədiyyət bəzəyidir, bu gecə Hz. Məhəmmədin (s.a.s) merac gecəsidir, o, xoşbəxt gecədir, çünki Onun dünyanı işıqlandıran qədəmi ilə gecə gündüzə döndü, Onun gəlişindən gecə vəcdə gəldi, o, ənbər ətirli gecə idi, gecə günorta çağı gündüzə çevrilmişdi, dua gecəsi idi, Onun sürətindən gecə təpik yedi, yer üzünə rəhmət enən gecə idi, Hz. Məhəmmədin (s.a.s) qonaq olduğu gecə idi.²

Hz. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsi peyğəmbərləri gördü:

Peyğəmbərlərin canı Onun ayağının torpağı oldu, Onlardan hər biri yəhərinin qunzuğuna əl çəkirdi, Musa və Xızır qasid kimi qaçırdı, Məsiha atının qabağında yüyürdü, bir quş kimi Mədinədən uçub son məqsəd olan Əqsaya çatdı, peyğəmbərlər onu özləri üçün qiblə etdilər. O, imamlıq fəziləti ilə irəli getmişdi, peyğəmbərlərə rəhbərlik etdiyinə görə Allahın yolunu qarşısına qoymuşdu.³

Hz. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsi məkansız, cəhətsiz, zamansız yerdə uca Allahı (c.c) gördü:

Məhəmməd məkansız məkanda nişansızlığın nişanını gördü, ilahi kəlamı vasitəçisiz eşitdi, cahan padşahını cəhətsiz gördü, O, Tanrını gördü və Tanrı görülməlidir, Onu görməyin məkanı və zamanı yoxdur, O, məkan və zaman-

¹ Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s.). IV kitab, s. 749.

² Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s.). IV kitab, s. 746.

³ Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s.). IV kitab, s. 750.

dan çox ucadır, “Onu görmək mümkün deyil” deyənlərin özləri kordur, ibadət etdiyimizi görmək səadətdir, O, görülməli, görülməli və görülməlidir, O, vardır, ancaq bir yerdə qərar tutmayıb, Məhəmməd o varlıq çeşməsinə başqa gözlə deyil, yalnız idrak gözü ilə gördü, cəhətsiz cəhət olan məkanda görmək olmaz, həm zülcəlalı gördün, həm də həqq kəlamının sirrini eşitdin.¹

Göyçə aşıqlarının ana axarında duran və XIX yüzillik Azərbaycan aşığı sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan, öz dərin biliyi, insani keyfiyyətləri və poetik kamilliyi, dövrünün islami dəyərlərini düzgün qiymətləndirərək, yaradıcılığında ondan yetərincə istifadə edən, mötəbər mənbələrdən qaynaqlanaraq, məzmun dərinliyinə riayət edən, dil təmizliyi, səlisliyi və ahəngdarlığı, üslub axarlığı, mənəvi-ləfzi gözəlliklərin zənginliyindən istifadə etmə bacarığı ilə qəlbləri fəth edən, hər sözü, aşığın dediyi kimi, ləlü-cövhər olan hikmətamiz fikirlərini Qurani-Kərimdən düzgün və məharətlə istifadə edərək təsdiqləyən Tanrı vergili sənətkar Hz. Məhəmmədin (s.a.s) möcüzələrindən olan “Merac” mövzusunun qələminin sehri ilə özünəməxsus şəkildə nəzmə çəkmişdir.

**Aşıqlar qövlilə, arifü aqil,
Dörd dəfə peyğəmbər meraca getdi.
Otuz altıyla cəm olubdu on yeddi,
Xəstə dilim bu yollara bələddi.²**

Aşığı Ələsgərin yaradıcılığına nəzər saldıqca onun “aşığı”, “dəviş”, “dəli”, “Ələsgər”, “arif”, “aqil” və bu kimi

¹ Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s.). IV kitab, s. 750.

² Aşığı Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 31.

xitablar, “elm”, “mərifət”, “helm” və digər bu kimi sözlərdən çox istifadə etdiyini görürük. Arif və aşiq xitablarından isə o, yerinə görə sinonim kimi də istifadə edir.

Aşığın meracnaməsinin ilk bəndində də **“arifü-aqil”** ifadəsi işlədilmişdir. Bu terminlərin izahı və daşdığı anlamı başa düşmək üçün mövzudan bir qədər uzaqlaşaq.

İslam mədəniyyətində elm-mərifət qarşılışması böyük maraq və mübahisə qaynağı olmuşdur. Tanınmış şərqşünas F.Rouzentel islamda elmin çeşidli məzmun çalarlarını izah etməklə, elm-mərifət təzadına toxunmuş və ariflərin nəzərində mərifətin elmdən üstünlüyünü göstərmişdir.¹

Elm və mərifət təzadı bəzən elə şəkildə ifadə olunur ki, ilk baxışda bu terminlərin bir-birinə zidd olması nəzərə çarpır. Əslində isə elm və mərifət idrakın müxtəlif səviyyə və mərhələləridir, onlar biri digərini tamamlayır. Başqa bir tərəfdən yanaşdıqda elmin hasili elmül-yəqin, mərifətin hasili isə həqiqül-yəqindir. Bu mənada ariflər mərifətin məqamını elmdən üstün tutmuşlar.

Nəsib Cümşüdoğlunun “Füzulinin sənət və mərifət dünyası” adlı kitabında gerçəkliyə münasibət və onları anlamağın iki üsulu diqqət mərkəzində dayanır:

1. Məntiq, dəlil, sübut və əqli düsturlar.
2. İlham, zövq, kəşf və müşahidə.²

Birincisi məntiqi üsula üstünlük verirsə, ikincisi daha çox irfana meyil göstərir, lakin arif həqiqəti tanımaqda bunları yarımçıq hesab edir, ağıl, məntiq və hisslərin fəvqündə dayanan intuitiv duyuma və daxili işıqlanmaya söykənir.³

İstər klassik, istərsə də şifahi xalq yaradıcılığında, ümumən bədii ədəbiyyatda nəzərə çarpacaq dərəcədə iz

¹ Nəsib Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası, s. 143.

² Nəsib Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası, s. 144.

³ Nəsib Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası, s. 144.

buraxmış bu xitablar arif, aqıl və s. altında filosoflar, fəqihlər, mütəkəllimlər, məntiq alimləri və ariflər arasında gedən elm-mərifət bəhsinə işarə edilir ki, bunlardan da Aşiq Ələsgər bilgilidir (elmlidir).

Bu bənddə isə Aşiq Ələsgər aşıqların, aqıl-arif adamların dili ilə Peyğəmbərimizin dörd dəfə meraca getməsinə qeyd edir. Mənbələrdəki məlumata əsasən əslində Hz. Məhəmməd (s.a.s) meraca bir dəfə getmiş, ümmətinin bağışlanması üçün Xəliqindən baratını, sövmü-salatın aldıqdan sonra geri qayıdarkən peyğəmbərlərdən biri ilə (Rəvayətə görə Musa Peyğəmbərlə) görüşür, 50 rükətlik namazın qılınmasının mümkünsüz olduğu fikri ilə razılaşaraq Uca Allahdan onların azaldılması üçün yoldan qayıdır və ricasına nail olaraq geri dönür.

“Dörd dəfə peyğəmbər meraca getdi” – ifadəsi altında məhz bu nəzərdə tutulur: “Otuz altıyla cəm olubdu on yeddi” – ifadəsi altında müəllif Qurani-Kərimin sıra etibarı ilə 36-cı yerdə duran “Yasin”, 17 rəqəmi altında yazılmış “İsra”, bu iki rəqəmin toplumu ilə isə 53-cü nömrə altında əks olunmuş “Nəcm” surəsinin məzmun qatlarına işarə edir. Qeyd olunan surələrin hamısı bu və ya digər şəkildə Hz. Məhəmmədin (s.a.s.) möcüzələrindən biri olan meracla bağlıdır.

تَاك لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ
يَس وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمِ

Tərcüməsi: Ya, sin! (Ya Rəsulum) Hikmətlə dolu Qurana and olsun ki, Sən, həqiqətən, (Allah tərəfindən göndərilmiş, şəriət sahibi olan) peyğəmbərlərdənsən! Düz yoldasan! (Doğru yol üzrə göndərilən peyğəmbərlərdənsən. Allahın əsl tövhid dini olan İslam dinindənsən. Bu yolu tutub gedən haqqa yetişər). Bu Quran (mülkündə) yenilməz qüvvət sahibi, (bəndələrinə) mər-

həmətli olan (Allah) tərəfindən nazil edilmişdir.

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ
الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ
وَأَتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلَّا يَتَّخِذُوا مِن
دُونِي وَكِيلاً

ذُرِّيَّةً مِّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا
وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ
وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا

فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَّنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ
فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَّفْعُولًا

Tərcüməsi: Bəzi ayələrimizi (qüdrətimizə dəlalət edən qəribəlikləri və əcaiblikləri) göstərmək üçün bəndəsini (Peyğəmbər əleyhissəlamı) bir gecə (Məkkədəki) Məscidülhəramdan ətrafını mübarək etdiyimiz (bərəkət verdiyimiz) Məscidüləqsaya (Beytül müqəddəsə) apararı Allah pak və müqəddəsdir. O, doğurdan da, (hər şeyi) eşidəndir, görəndir! Biz Musaya kitab (Tövrat) verdik və: “Məndən başqa heç bir vəkil tutmayın (və ya tanrı qəbul etməyin)” – deyə, onu İsrail oğullarına (haqq yolu göstərən) bir rəhbər təyin etdik. Ey Nuhla birlikdə (gəmiyə) mindirib apardığımız (tufandan xilas etdiyimiz) kəslərin nəsl! Həqiqətən, o (Nuh Allahın nemətlərinə) çox şükür edən bir bəndə idi! Biz İsrail oğullarına kitabda (Tövratda): “Siz yer üzündə (Zəkiyyəni, sonra da Yəhyanı öldürməklə) iki dəfə fitnə-fəsad törədəcək və çox dikbaşlıq (yaxud zülm) edəcəksiniz!” – deyə bildirdik. Onlardan (o fitnə-fəsadın) birincisinin (cəza) vaxtı gələndə üstünüzə çox güclü qullarımızı (Büxtünəssəri, yaxud Calutu orduları ilə birlikdə) göndərdik. Onlar (sizi öldürmək, əsir almaq və qarət etmək üçün) evlərinizin arasında gəzib dolaşırdılar (sizi təqib edirdilər), bu vəd artıq yerinə yetirildi. (Siz Zəkiyyəni öldürdünüz,

onlar da sizi qətl edib, əsir alıb, yurdunuzu xaraba qoydular.)

وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ
مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ
وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ
إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ
عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ

Tərcüməsi: Batmaqda olan ulduza (Sürəyya ulduzuna) and olsun ki, Sizin yoldaşınız (Muhəmməd əleyhissəlam) nə haqq yoldan sapmış, nə də azmışdır! O, kefi istəyəni (havadan) danışmır. Bu, ancaq (Allah dərgahından) nazil olan bir vəhydir. Onu (Muhəmməd əleyhissələmə çox qüvvətli olan Cəbrail) öyrətdi.

İsra surəsində məqsəd Hz. Məhəmmədi (s.a.s) Məscidulhəramdan ətrafı mübarək edilmiş Məsciduləqşaya aparan Allahın pak və müqəddəsliyinə işarədir.

Yasin surəsində Hz. Məhəmmədin (s.a.s) həqiqətən Allah tərəfindən göndərilməsinə, şəriət sahibi peyğəmbərlərdən olmasına, Allahın əsl tovhid dini olan İslam dinini tutaraq haqq yolunda olmasına, qəlb gözləri kor olmuş, mənən də kor olan kafirlərin cəhənnəm əzabına düşər olmalarına, ancaq öyüd-nəsihət (haqla batili) ayırd edən açıq-aşkar Qurana, onun qayda-qanunlarına riayət edən, ağıl və bəsirət sahiblərini gözləyən əməllərə və son nəticədə hər şeyin hökmü Onun əlində olan pak və müqəddəs Allaha işarə edilir, Onun hüzuruna qayıdacağımızdan söhbət gədir. Aşağıdakı bənddə aşığın İslam dininə və onun qəvaidlərinə dərinədən bələd olduğu da bəlli olur:

Şiə məzhəbində süludin beşdi,
Üç müqərrər mələk bilmədi, keçdi.
Fərmani-qüdrətdən nida yetişi:

Həbibim, nələynin ərşə zinətdi.¹

Aşıq Ələsgər bu beytin birinci misrası ilə şiə məzhəbindəki üsulid-dinə, yəni tovhid, ədl, nübuvvət, imamət və məada, ikinci misrada isə müqərrər mələklərə işarə edir. Söhbət dində qəbul olunmuş müqərrər mələklərin üçündən gedir.

Siracəddin Hacınnın Hz. Nizaminin “Meracnamə”si ilə bağlı tədqiqatında üç mələklə bağlı qeyd olunanlarla tanışlıq şeirin bu məqamında yerinə düşərdi:²

...Cəbrailə (ə.s.) əmr olunmuşdu ki, qoyulan səddi keçməsin, O, Mikayılın (ə.s) kəcavəsindən baş vurub çıxdı, İsrafilin (ə.s.) surunun rəsədxanasına daxil oldu, o yolda Cəbrailin (ə.s.) qanadı töküldü, İsrafil bu dəhşəti görərkən qorxmışdu, Cəbrail atlanıb geri qayıtdı, O, Mikaili keçdi, İsrafil gəlib Onu qanadına aldı, Cəbrail (ə.s.) geri qaldı, “Allah səninlə olsun dedi”, İsrafil ayaqlarına döşəndi...

Üç müqərrər mələk ifadəsi altında söhbət yuxarıda qeyd etdiyimiz mələklərə işarədir.

Fərmani-qüdrətdən nida yetişdi, Həbibim, nələynin ərşə zinətdi.

Bəndin sonunda “həbibim”, yəni dostum ifadəsi ilə aşıq Hz. Məhəmmədə (s.a.s) müraciət edən Uca Tanrının Ərşə girərkən Hz. Məhəmmədin (s.a.s) nələynin çıxarmaması istəyinə işarə edir.

Aşıq Ələsgər bu bənddə, bir tərəfdən Musa Peyğəmbərin Tur dağına çıxarkən Uca Tanrıdan “nələyni çıxart,

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 31.

² Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s.), IV kitab, s. 749.

sən müqəddəs Tur dağına qalxmısan” fikrinə, digər tərəfdən isə Peyğəmbərin meracı ilə bağlı alimlər arasında olan münaqişəyə işarə edir. Belə ki, bəziləri Hz. Məhəmməd (s.a.s) Ərşə ruhən, digər qismi isə cismən getdiyini söyləyirlər. “Nəleyini çıxarma, o Ərşə zinətdir” ifadəsi Peyğəmbərimizin ruhən deyil, cismən meraca getməsinə sübutdur.

Bəndin sonunda:

**Hər yandan səs gəldi: Ya Məhəmmədə!
Məscidi-Əqsaya yetişdi səda.**

Hz. Məhəmməd (s.a.s) Ərşdə o qədər möhtəşəm qarşılır ki, ona xitab olunan “Ya Məhəmməd” nidasının səsi Peyğəmbərin meraca getdiyi Məscidül-Əqsaya yetişir.

**Haqdan peyğəmbərə yetişdi salam,
Gəldi şirü-birinj, qoyuldu taam.
Üz tutdu dərgaha həyyi-layənam:
- Yalnız taam yemək bizə əziyyəttdi.¹**

– bəndi ilə aşiq Uca Allahın Peyğəmbəri şirə salmış buğdadan ibarət olan təamlarla qarşıladığını qeyd edir.

Üçüncü misrada Hz. Məhəmməd (s.a.s) “həyyi-layənam” ifadəsi ilə Peyğəmbərimizin gecələr belə oyaq qalmasına işarə edir, çünki gecələr namaz qılmaq və ibadət etmək Peyğəmbərə vacib, insanlara isə müstəhəbdir.

Gecə namazı, yəni Peyğəmbərimizə xas “təhəccüd” namazı Qurani-Kərimin “İsra” surəsində öz əksini tapmışdır.

وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 31.

Tərcüməsi: (Ya Rəsulum!) Gecənin bir vaxtı durub ancaq sənə xas olan əlavə (təhəccüd) namazı qıl. Ola bilsin ki, Rəbbin səni (qiyamət günü hamı tərəfindən) bəyənilib təriflənən bir məqama (axirətdə ən böyük şəfaət məqamına) göndərsin! (İsra: 79)

وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَإِدْبَارَ النُّجُومِ

Tərcüməsi: Gecənin bir vaxtında və ulduzlar batandan sonra (dan yeri söküləndə, yaxud səhər çağı) da Allahı təqdis edib şəninə təriflər de! (Gün ərzində vacib və əlavə namazları qıl!) (Tur: 49)

**Pərdeyi hicabdan bir dəst gəldi,
Taamı yedilər, almanı böldü.
Nütfəsi, xilqəti, zatı gözəldi
İnan, bu sözlərim, bil həqiqətdi.¹**

Həyyu-layənam üzünü Allaha tutub tək çörək yeməyin məkruluğunu söylədiyindən, hicabın arxasından bir əl görünür və onlar Hz. Məhəmmədlə (s.a.s) birgə yemək yeyir, cənnət almasını bölürlər. Sonrakı misrada isə həmin adamın kimliyinə işarə edən epitetlər (sifətlər) – nütfəsi, xilqəti, zatı gözəldir – deməklə İmam Əliyə (ə) işarə edir. Son misrada isə Aşıq Ələsgər özünəməxsus sənətkarlıqla fikirlərinin həqiqət olduğunu “inan” və “bil” sözləri ilə təkidli şəkildə təsdiqləyir.

Növbəti bənd:

**Nuri-irəhmətdən aldı dəstəmaz,
İki rəkət əda eylədi namaz.
Üz tutdu dərgaha izd ilə niyaz:
Xudaya, tavaqqam səndən ümmətdi.¹**

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 31.

Bildiyimiz kimi, dəstəmaz su ilə, quraqlıq yerlərdə torpaqla alınır. Qurani-Kərimdə bu haqda belə yazılıb:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِّنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

Tərcüməsi: Ey iman gətirənlər! Namaza durduğunuz zaman üzünüzü və dirsəklərlə birlikdə (dirsəklərdən və ya dirsəklərə qədər) əllərinizi yuyun. (Yaş əlinizlə) başınızı və hər iki bəndə (oynağa) qədər ayaqlarınızı məsh edin (və ya: başınızı məsh edin, ayaqlarınızı isə hər iki topuğa qədər yuyun). Əgər cünub (murdar) olmusunuzsa, qüsl edin (bədəninizi başdan ayağa qədər yuyub təmizləyin). Xəstələndiyiniz, səfərdə olduğunuz, ayaq yolundan gəldiyiniz və ya qadınlarla yaxınlıq etdiyiniz zaman su tapmasanız, pak torpaqla təyəmmüm edin, ondan üzünüzə və əllərinizə sürtün (paklığı niyyət edib əllərinizi bir dəfə torpağa sürtərək üzünüzü, bir dəfə də torpağa sürtərək əllərinizi məsh edin). Allah sizi çətinliyə salmaq istəməz, lakin O sizi pak, təmiz etmək və sizə olan nemətini tamamlamaq (artırmaq) istər ki, bəlkə, şükür edəsiniz! (Maidə: 6)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz şeirin birinci misrasında isə Hz. Məhəmmədin (s.a.s) Allah-Təalanın nurundan dəstəmaz aldığı qeyd edilir. Peyğəmbərimiz iki rükət namaz qılıb Uca Allahın dərgahına üz tutaraq ümmətinin bağışlanması üçün yardım istəyir.

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 31.

Allahın 1001 adı var, lakin onun bəlli və “Əsmaül-hüsna” adı altında ən çox işlənən gözəl adları 99-dur. Ədəbiyyatda bu adlardan “tənsiqus-sıfat” bədii sənəti kimi faydalanmışlar.¹

Tənsiqus-sıfatın qeyd etdiyimiz nümunələri müqəddəs Qurani-Kərimin ayələrində öz əksini tapmışdır. Quranda:

(س) قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ وَلَا تَجْهَرُوا بِصَلَاتِكُمْ وَلَا تَخَافُتُمْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا

Tərcüməsi: (Ya Rəsulum!) De: “İstər Allah, istərsə də Rəhman deyib çağırın (dua edin). Hansını desəniz (fərqi yoxdur), çünki ən gözəl adlar (əsmayi-hüsna) yalnız Ona məxsusdur. (Ya Peyğəmbərim!) Namaz qılarkən səsinə nə çox qaldır, nə də çox alçalt. Bunun (bu ikisinin) arasında orta bir yol tut!” (İsra: 110)

99 əsmaül-hüsnadan biri də “əl-Qafur”dur (Qafur qulların günahlarını örtən, günahları bağışlayan deməkdir).

Quranda:

تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتْفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

Tərcüməsi: Göylər (Allahın əzəmətindən, heybətindən) az qala, bir-birinin üstündən çatlayıb dağılsın. Mələklər də Rəbbini həmd-səna ilə təqdis edər və yerdəkilərin (günahlarının) bağışlanmasını diləyərlər. Bilin ki, Allah, həqiqətən, bağışlayandır, rəhm edəndir! (Şura: 5)

Və ya:

ذَٰلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهَ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ

Tərcüməsi: Allah iman gətirib yaxşı əməllər edən

¹ Mahirə Quliyeva. “Klassik Şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı”, s. 247.

bəndələrinə bununla müjdə verir. (Ya Peyğəmbər!) De: "Mən sizdən bunun (risaləti təbliğ etməyimin) müqabilində qohumluq məhəbbətindən (əhli-beytə sevgidən) başqa bir şey istəmirəm. Kim bir yaxşı iş görərsə, onun yaxşılığının savabının (mükafatını) artırarıq!" Həqiqətən, Allah bağışlayandır, qədirdir! (Şükrün və itaətin, gözəl əməllərin əvəzini verəndir!) (Şura: 23)

Uca Tanrı Kitabı (Qurani-Kərimi) bəndələrindən seçdiyinə (Hz. Məhəmmədə (s.a.s)) ümmətinin bağışlanması üçün miras verdi. Yaxşı, düzgün əməlləri ilə bu kitaba varis olmaq böyük lütfüdür.

Merac gecəsi də bağışlanma gecəsidir.

Üz tutdu dərgaha izd ilə niyaz:
– Xudaya, tavaqqam səndən ümmətdi.¹

Hz. Məhəmməd (s.a.s) Merac gecəsi mələkləri gördü.²

Cəbrail (ə.s.) Buraq yedəyində Onun yanına gəldi, Cəbrail (ə.s) Onunla danışdı və dedi: "yerlərdən göylərə ucal", "xüsusi qəsrin keşiyini çəkmək üçün bu gecə xilas keşikçisi sənsən", "bu gecə keşik sənindir", "keşik çəkmək iqbalını Sənə gətirmişəm", "öz kəcavəni çərxə sür", "Sən Aysan", "ulduzlara çap, çünki şah sənsən", "altı cəhəti yeddi kökündən qopar", "doqquz fələyi çarmıxa çək", "mələklərin başını öz kəməndinə sal", "gecənin ətir saçanları Sənə hazırlıq görürlər", "yaşıl geyimlilər Səni gözləyirlər", "bu pərgarın Misir nazəninləri Yusif kimi Sənə aşiq olublar", "dur, qoy onlar bir dəfə Sənə tamaşa etsinlər", "həm əllə-

¹ Aşiq Ələsgər. Şeyrlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 31.

² Sıracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s.). IV kitab, s. 748.

rini, həm də turuncu kəssinlər”, “öz ayaqlarının altında göyün türrələrini öz sayənin zülfü ilə təzələndir”, “öz atını uca göydən keçir”, “mələklərin divanını öz kəməndinə çək”, “gecə səyyahlarını çıraq kimi işıqlandır”, “üzün isə bağ çiçəkləri kimi təzə-tər olsun”, “gecə sənin gecəndir, vaxt dua vaxtıdır”, “Sən ondan hər nə istəsən, onu alacaqsan”....

“Bu gecə sənin gecəndir”, “Sən ondan hər nə istəsən, onu alacaqsan” ifadələri ilə Nizami Gəncəvi də məxluqatın ən şərəfliyi olan Hz. Məhəmməd (s.a.s) Peyğəmbərin ümməti üçün nicat, bağışlanma istəyini vurğulayır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz beytdə Aşıq Ələsgər məhz bu fikri ifadə edib.

**Həbibullah mindi İrəfrəf atın,
Xaliqi-ləmyəzəl verdi baratın,
Bizə vacib olan sövmü-salatın,
Üç hissəsin qoydu, birisin gəttdi.¹**

“Həbibullah” kəlməsi ilə Hz. Məhəmmədə (s.a.s) işarə edən Aşıq onun Uca Allahın sevimlisi olduğunu bir daha vurğulayır. Allah-Təaladan ümmətinin bağışlanması üçün Ona verilən imkandan istifadə edərək istədiklərini – Merac nemətlərini (Namaz və orucu) alan Peyğəmbər sevincək halda Rəfrəf, Büraq adlı atını minir.

Əli Himmət Bəkri və Osman Kəskioğlunun verdikləri məlumata əsasən Meracda Şahidi – məsturi əzəl, əsrar pərdəsini qaldırdı. Qulu Məhəmmədə nə vəhy etdisə, etdi. O yerdə Ona üç ərmağan verildi:

1. Bəqərə surəsinin sonu.
2. Ümmətindən, şirk qoşmayanların, Cənnətə girəcəyi müjdəsi.

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 32.

3. Meracın hibəsi olan beş vaxt namaz.¹

Bu beytin son iki misrasına gəlincə Peyğəmbərimizin sövmü salatın üçdə bir hissəsini ümməti üçün gətirdiyi qeyd edilir. Sual oluna bilər ki, aşiq burada nə demək istəmişdir?

Məşhur hədislərin birində qeyd edilir ki, Uca Tanrı ilk öncə ümmətin bağışlanması üçün 50 rükət namazın vacibliyini qeyd edir. Cəbrail (ə.s) Peyğəmbərimizlə söhbətindən sonra Hz. Məhəmməd Allah-Təaladan bunun imkansız olduğunu söyləyərək azaldılmasını rica edir və nəticədə gün ərzində 17 rükət qılınması ilə razılaşırlar. Lakin Hz. Məhəmməd (s.a.s) ümmətinin bağışlanması üçün göndərilən namazın $\frac{1}{3}$ hissəsini götürsə də, 17 rükətli namaz Allah-Təala yanında 50 rükət dəyərində qəbul olunur.

Əşrəfi-məxluqat, aləm sərvəri,
Oxudu təşəhhüd, qayıtdı geri.
Huri, qılman, mələk, neçə min pəri...
Əmr eylədi haqq, göyləri bəzətdi.²

Birinci misradakı “əşrəfi-məxluqat, aləm sərvəri” ifadəsi ilə dəyərləndirilən Hz. Məhəmməd (s.a.s) ümmətinə lazım olan bağışlanma bar-baratını aldıqdan sonra təşəhhüd oxuyur:

و عبده محمدًا ان اشهد و له شريك لا وحده الله الا اله لا ان اشهد
محمد آل و محمد على صلّ اللهم رسوله

Haqqın əmri ilə huri, qılman, mələk, neçə min pəri göyləri bəzədi:

¹ Əli Himmət Bəkri və Osman Kəskioğlu. Xatəmul-ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı, s. 149.

² Aşiq Ələsgər. Şeyrlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 32.

**Bağışlandı ümmətlərin günahı,
Şadü xürrəm oldu islam pənahı.**

**Gəldi bir arslan, tutdu irahı,
Mustafa görəndə, xatəmin atdı.¹**

Merac neməti olan namaz insanlara bağışlanma ümidi gətirdiyindən, islam əhli şadü-xürrəm olur və bu nemət ədəbiyyatda **“Merac möcüzəsi”** kimi təqdim olunur. Bunun başlıca səbəbi, Siracəddin Hacıya görə, “namazın təvhid inancının insanların düşüncə və əxlaqına yerləşməsi, bu inancın qorunmasındakı çox böyük önəm ilə bağlıdır. Şairlərin, yazarların əsrlər boyu bu mövzuya önəm verərək meracnamələr yazmasının, islam tarixində bu hadisənin təqvimləşməsinin səbəbi də budur”.²

Buna görə də əziz Peyğəmbər (s.a.s) belə buyurur:

“Namaz dinin dirəyidir”,³ yəni İslam dininin namaz dirəyi qırılsa, bu ibadət sistemi pozulsa, İslam dini çökər.

Deməli, namaz insanları pisləkdən qoruyaraq əməli-saleh olmağa kömək edir.

Hz. Nizami namazın merac nemətini belə dəyərləndirmişdir: “Namaz uca Allahın (c.c) xüsusi nemətidir”, “Namaz ümmət üçün xilas fərmanıdır”, “Namaz həqiqi məhəbbət xəzinəsidir”, “Namaz insanlığın sevinc müjdəsidir”, “Namaz cəhənnəmdən azad olmaq vəsiqəsidir”.⁴

Namaz ümmətə bağışlanma sevinci gətirən nemətdir.

¹ Aşıq Ələsgər. Şeyrlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 32.

² Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s) IV kitab, s. 744.

³ Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s) IV kitab, s. 744.

⁴ Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s) IV kitab, s. 745.

Bəndin sonunda Aşiq Ələsgər:

**Gəldi bir arslan, tutdu irahı,
Mustafa görəndə, xatəmin atdı.**

– deyərək “arslan” ifadəsi ilə Əliyə (ə.s) işarə edir, İslam yolunu zətı, nüftəsi, xilqəti pak olan bir insanın – Əlinin (ə.s) tutduğunu söyləyir. Mustafa, yəni Hz. Məhəmməd (s.a.s) onu görəndə xatəmin atır.

Qurani-Kərimdə Hz. Məhəmmədin (s.a.s) xatəmul-ənbiya olması haqqında yazılıb:

وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِّن رَّبِّهِ قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا
أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ

Tərcüməsi: (Müşriklər:) "Bəs nə üçün Rəbbindən ona (başqa peyğəmbərlər kimi) möcüzə nazil olmadı?" – dedilər. (Ya Rəsulum!) De: "Möcüzələr ancaq Allahın əlindədir. Mən isə sadəcə olaraq (insanları Allahın əzabı ilə) açıq-aşkar qorxudan bir peyğəmbərəm!"

(Ənkəbut: 50)

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ
اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا

Tərcüməsi: Muhəmməd aranızdakı kişilərdən heç birinin atası deyildir. (Oğul odur ki, kişinin öz belindən əmələ gələ!) Lakin o, Allahın Rəsulu (elçisi) və peyğəmbərlərin sonuncusudur. Allah hər şeyi biləndir!

(Əhzab: 40)

Ayədən görüldüyü kimi, “xatəm” Hz. Məhəmmədə (s.a.s) məxsus ifadədir, lakin, O, ədəbiyyatda “Şahi-mərdan”, “şiri-yezdən”, “Heydəri-düldül, səvar” və zətı pak insan kimi qiymətləndirilən Əlinin İslamda və insanlıqdakı mövqeyini bildiyindən, Ələsgər yazdığı kimi, “xatəm” sö-

zünü atır, yəni artıq peyğəmbərlik dövrünün xətm, imamət dövrünün başlandığına işarə edir. Çünki, Hz. Məhəmməd (s.a.s) Əlini (ə.s) öz layiqli davamçısı kimi görür.

Aşiq Ələsgər öz “Meracnamə”sində islami dəyərləri, islamla bağlı hadisələri həqiqətə istinad edərək öz qələminə məxsus məharətlə əks etdirir:

**Yetişdi hücrəyə əzizü əzim,
Şahi-mərdan dedi: “Meracın qədim!”
Göstərdi almanı, etdi təbəssüm,
Buyurdu: “Hər işin sirri-qüdrətdi”.¹**

Hücrəsinə yetişən əzizü-əzim, Hz. Məhəmməd (s.a.s) Şahi-Mərdan adı ilə tanınan Əliyə (ə.s) Meracının baş tutduğunu, qədim (keçmiş) olduğunu söyləyir və cənnət almasını təbəssümlə ona göstərərək, Onun hər işinin sirri qüdrət, yəni Uca Allahın qüdrətinin sirri kimi qiymətləndirir.

Həqiqətən də peyğəmbərlər içərisində ən yüksək yer – **Məqami-Mahmud** Hz. Məhəmmədə (s.a.s) nəsib olmuş, bu da yalnız Allah-Təalanın əlində olub, Onun qüdrət sirri, qüdrət möcüzəsidir.

**Şairin sinəsi haqq bazarıdı,
Satdığı kəlmələr ləl-mirvarıdı.
Alimin elmiylə helmi yarıdı,
Həcvü hədyan demək nahaq söhbətdi.²**

İslami dəyərlərə, dövrünün tarixinə, mötəbər kitabımız olan Qurani-Kərimə dərindən bələd olan Aşiq Ələsgər öz sinəsini məcazi mənada haqq bazarına, sözlərinin isə həyat həqiqətlərinə istinad etdiyini sübut etmək üçün onu heç

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 32.

² Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 32.

bir qiyməti olmayan ləl-mirvariyə bənzədir. Bir növ həqiqətləri oxucuya çatdırmaq üçün fikir mübadiləsi yürüdür. O, hər şeyi bilən insanın – alimin helmini də vacib bilir. Aşıq həcvü-hədyan – yəni boş-boş danışmağı yersiz sayır:

**Yazıq Ələsgərəm, azdı kamalım,
Vacibdi ki, bir ustaddan dərs alım.
Dərs aldım, öyrəndim, oldu öz malım,
Bizdən də ustada nəfi-rəhmətdi.¹**

Şərq klassikləri, aşıqlar, alimlər, ümumiyyətlə, savadlı zümrə, kimliyindən asılı olmayaraq, ənənə olaraq əməlləri, bilikləri, kamal və mərifətləri ilə heç vaxt öyünməmişlər, əksinə, kamilliyə, yüksəlişə doğru yolda nakam olduqlarını, ustada, elmə ehtiyacda olduqlarını bu və ya digər şəkildə təvazökarlıqla qələmə almışlar. Məhz elə Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin və digər şair, yazar və aşıqlarımızın böyükliyü buradan irəli gəlir. Elə bu səbəbdən də dövrünün bütün elmlərinə bələd olan Aşıq Ələsgər kamalının azlığından şikayət edir.

“Dərs aldım, öyrəndim, oldu öz malım” ifadəsi ilə insana həyatı boyu yalnız və yalnız öyrəndiklərinin, elm, mərifət və ədəbin qalacağını qabarıq şəkildə göstərməyə çalışır. Aşıq Ələsgərin bu sözlərində cəmiyyətin hər bir dövrünə şamil ediləcək nəsihət və hikmət vardır.

“Bizdən də ustada nəfi-rəhmətdi” misrası ilə mərifəti, əxlaqı, elm və biliyi ilə örnək olan aşığın bu misrası zəmanəmizin hər dönəmində gənclər üçün bir örnəkdir. Hər bir ustad öz xələfləri tərəfindən əbədi rəhmətlə yad ediləməlidir.

“Bizdən salam olsun arif olana” bağlamasında da

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 32.

müəllif merac məsələsinə toxunur:

**Asman nə istədi bari-xudadan?
Xuda nə əmr etdi ərşi-ələdan?
Kim idi, gəldi, kimi apardı haradan?
Nə surətdə gördü Məscid-Əqsanı?**

**Nə ab ilə orda oldu dəstəmaz?
Neçə rəkət əda eylədi namaz?
Neçə kimsənəyə oldu pişnamaz?
Onlar baqidimi, olubmu fani?¹**

Klassik ənənəvi mövzuların tərənnümçüsü olan Aşiq Ələsgərin “Meracnaməsi” həqiqətən onun Haqq aşığı olduğuna, islam maarifinə dərinlənən yiyələnməsinə bir daha sübutdur.

Namaz dinin dirəyi, möminin meracı, cənnətin açarı olan bir ibadətdir. Namaz möminin Rəbbi ilə danışdığı ən şərəfli andır. Namaz möminin qəlbini aydınladan, imanın kamalını göstərən, bir çox günah və xətalara əfvinə və dərəcələrin artmasına səbəb olan bir ibadətdir.

İnsan bu kainatın kiçildilmiş bir nümunəsi, “Fatihə” Quranın bir məcmusu olduğu kimi, namaz da bütün ibadətlərin əsasıdır.²

Düşünmək olar ki, insanların günahlarının əfvində böyük rol olan Merac hədiyyəsi Namazın böyük önəmidir ki, aşiq yaradıcılığı ilə yanaşı, dastanlarda da klassik ənənənin cizgilərini saxlamaqla, xalqın nəbzinə uyğun tərzdə öz əksini tapmışdır:

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər, Xatirələr, s. 234.

² Merac hədiyyəsi, Namaz, s. 7.

Mənnən salam olsun arif olana,
Peyğəmbər nə günü taci-sər oldu?
Kim qırxdı başını, muyin neylədi,
Nə sual eylədi, nə iqrar oldu?

Ol cümə günündə, sübh namazında,
Peyğəmbər o günü taci-sər oldu.
Ahu qırxdı başın, muyin götürdü,
Həqiqət, mərifət o iqrar oldu.

Nə günü qırxıldı Rəsulun başı?
Ona kim gətirdi ülgücü, daşı?
Neçə tarixində oxunur yaşı?
Neçə ay, neçə il ömür xar oldu?

Cümədə qırxıldı Rəsulun başı,
Cəbrayıl gətirdi ülgücü, daşı,
Altmış iki tarix oxunur yaşı,
Altmış üç tarixdə ömür xar oldu.

Hüseyn deyər: gun cahanda neçədür,
Neçə yaqut, neçə mərcan, neçə dürr?
Rəsulun sərində muyi neçədir?
Harada yerləşib, bərqərar oldu?

Abbas deyər: gun cahanda ikidür,
İki yaqut, iki mərcan, iki dürr.
Altı min altı yüz altmış ikidür,
Behişt-ə'lada bərqərar oldu.¹

Merac mövzusunun "Hz. Məhəmməd və həyatı" ad-

¹ Azərbaycan dastanları. Abbas və Gülgəz, c. 2, s. 131-132.

lı kitabın “Meracın əsrarlı mənzərəsi” başlığı altında cavablandırılmış sualdolu bir parça ilə bitirmək istədik: ...Bəzən Rəsulu Əkrəm ən yüksək üfüqlərə çıxacaq dərəcədə uzaqlarda, bəzən iki yay məsafəsi qədər yaxınlarda idi: “Görəsən, yaxınlaşan kim idi. İki yay məsafəsinin o tərəfində nə var idi? Allahmı? Xeyir! Allahın əzəməti, şanı idimi? Bəlkə! Söyləyən kim idi? Bilmirik! Söylənən nə idi. Bizə xəbər verilmir. Sidrətül-Müntəha nədir? Elmi-bəşərin son nöqtəsi imiş. Görəsən, onun rəngləri, hadisələri və sifəti ilahiyyənin rəngləriydimi? O sərhəddə çatana qədər qövmü-məkan, vücud və imkan məsələsi həll olundumu? Rəsulu Əkrəm gözlərlə nə gördü? Sonra qəlbi ilə nələr müşahidə etdi? Rəsulu Əkrəm bu görüşdə bir çox ayəti Rəbbaniyyəni görmüşdü. Onları gözüləmi, qəlbiləmi gördü?”¹

Bu sirk pərdə arxasında gizlidir və gizli qalacaqdır.

Klassik ədəbiyyatın ən geniş yayılan və böyük marağa səbəb olan qəliblənmiş mövzularından biri də müasir dövr yazar və şairlərinin yaradıcılığına geniş şəkildə sirayət edən və yüzilliklərdən bəri mütəfəkkir və arif şairləri düşündürən “Ənəlhəq” (“Mən haqqam”) ifadəsidir.²

S.Şıxıyeva məqalələrinin birində yazır ki, “Ənəlhəq” deyiminə yer verən mütəfəkkir şairlər, adətən, bu ifadəyə Həllac Mənsurun özü ilə əlaqədar müraciət etmiş və müxtəlif münasibət bildirmişlər.³

Elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsini mötəbər qaynaqlar əsasında Nəsimi, onun sələf və xələflərinin tədqiqinə, “Ənəlhəq” (“Mən haqqam”) ifadəsinin düzgün şərh-

¹ Xatəmül-Ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı. Əli Himmət Bərki. Osman Kəskioğlu, s. 162.

² S.Şıxıyeva. Azərbaycan şərqşünaslığı. 1. № 3, s. 18.

³ S.Şıxıyeva. Azərbaycan şərqşünaslığı. 1. № 3, s. 21.

nə sərf edən müəllif “Ənəlhəq” Mövlana və Nəsiminin yozumlarında” adlı məqaləsində yazır: “Mən haqqam” (“Allaham”) anlamında olan bu məcazın müəllifi Həllac Mənsurdur.¹

Məqalənin maraqlı məqamlarından biri də Mövlananın “Fihi məfih” adlı əsərində bu ifadəyə verdiyi açıqlamadır: ...“Ənəlhəq” böyük bir təvazökarlıqdır. Çünki “Mən qulam” deyən iki varlığı isbat edər: bir özünü, bir də Tanrını isbata qalxar. Amma “Mən Tanrıyam” – deyən özünü yox etmişdir, yelə vermişdir. “Mən Tanrıyam”, yəni mən yoxam, var olan Odur. Tanrıdan başqa bir varlıq yoxdur, mən yoxluqdan ibarət heçəm – deyər. Bunda daha artıq təvazökarlıq vardır. Buna görə də xalq anlamaz.²

F.Salimin “Ənəlhəq” ilə bağlı fikrini də qeyd etmək istərdik: “Ənəlhəq” qapalı məkanlarda söz və kəlimə deyildi. Zikr və hal məqamında “ənəlhəq” tam bir gerçək idi. Təcəllanın və pərtövün insan vücuduna təbdili əhli-təriqətin hər zaman yaşadığı məqam idi. Fəqət “Ənəlhəq”qi dilə gətirmək, üstəlik onu naməhrəm xalqla bölüşmək xanəgah divarlarına sığan bir şey deyildi. Bu gerçəyi dilə gətirmək insan işi deyil, ürfanın mərhələləri, təkamülünün nəticəsi idi. Tarixdə ilk belə səadət Hüseyn ibn Həllaca nəsib olmuşdur. Mənsur Həllac eşqin və ürfanın ilk şəhididir.³

Həllac Mənsurun ədəbi-fəlsəfi fikir dövrüyyəsinə gətirdiyi “Ənəlhəq”, demək olar ki, orta əsr şair və yazarlarının yaradıcılığında öz geniş inikasını tapdı.⁴

Den nədür sirri-“ənəlhəq” bana sübhan ilə,

¹ S.Şıxıyeva. Azərbaycan şərqşünaslığı. 1. № 3, s. 18.

² S.Şıxıyeva. Azərbaycan şərqşünaslığı. 1. № 3, s. 18.

³ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 420.

⁴ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 100.

Həm ol ismi deyənə riştə ilən dar nədür?¹

**Mənsur “ənəlhəq” deyübən sirr pərdəsin faş eylədi,
Ol pərdeyi yırtan yeri Həqq geyrətindən dar imiş.**

**Sorman neçün öldürdilər Mənsuri darə çəkübən,
Çün münkirün daim işi inkar ilə idbar imiş?**²

**Eşq ilə deyüb “ənəl-həqq” gör nə Mənsur olmuşam,
Kəsrətindən vəhdət içrə çünki məstur olmuşam.**³

**Mənsurə dönüb mehr ilə derəm: “ənəl-eşq”
Çün geyrət ilən asmağ için darumi-buldu.**⁴

Gülşəni yaradıcılığında bu ənənəvi mövzunun tarixi tablosu Mənsur “ənəl-həq” söz və ifadələri ilə yanaşı, fərqli bir şəkildə də “ənəl-eşq” kimi də öz əksini tapmışdır ki, bu da şairin “mən”inin heç bir tərəddüd və münəqişəyə ehtiyacı olmadan özünün tovhidə, ilahi eşqə qovuşmasına sübutdur.

Zamanın hər şeyə hakimliyinin heç bir sübuta ehtiyacı yoxdur. Bu baxımdan da ədəbiyyat qarşısında duran tələblər, ictimai-siyasi həyat tərzinin bədii ədəbiyyatda əksi, ədəbiyyatın ümumi üslub və nəzəri sistemi və sözsüz ki, fərdi üslub da ədəbiyyata öz təsirini göstərir. Lakin bütün bunlara rəğmən ənənəvi mövzuların böyük əksəriyyəti və o cümlədən “Ənəlhəq” müasir ədəbiyyatda belə qalmaqdadır.

¹ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 100.

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 149.

³ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 242.

⁴ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan, s. 258.

S.Şıxıyeva. Azərbaycan şərqşünaslığı. I. № 3, s. 18.

Sadəcə olaraq mövzuların ədəbiyyatda inikası müəyyən baxımdan zamanla səsləşir, yeni yanaşma baxımından təqdim edilir.

Bu ənənə özünü aşığı yaradıcılığında da bariz şəkildə göstərib və “Ənəlhəq” mövzusu daha çox “Mənsur” və “Mənsurun dara çəkilməsi” məqamları ilə öz əksini tapmışdır:

**Bir gün Mansır qalxar, gələr toxmaq-yay,
Dağları atmağa eylər haqq-say.
Seçilməz məhşərdə nə şah, nə gəday,
Xaliqu-ləmyəzəl haqq divan eylər.¹**

Və ya:

**Yusif kimi məni saldın azara,
Təbibimsən eylə dərdimə çara.
Ya buyur cəllada, ya çəkdir dara,
Ya yetir dərmana, üzün bürümə!²**

“Mənsur və dar” sözləri dastanlarda da geniş şəkildə öz inikasını tapıb:

**Cuma da Mənsurtək dar qabağında,
Tədbirin qəzası var qabağında,
İstədim ölməyi yar qabağında,
Ol zül-Cəlal mən deyəni demədi.³**

Klassik irsdə ənənəvi mövzular bir başlanğıc (ilkin) olaraq, qeyd etdiyimiz kimi, təfərrüatlı şəkildə qələmə

¹ Aşığı Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 120.

² Aşığı Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 65.

³ Azərbaycan dastanları. Heydər bəy, c. 3, s. 245.

alınır və fikrin təsbitləşməsinə təmin etmək üçün bu və ya digər şəkildə Qurana müraciət edilir ki, bu da həm məna-məzmun, həm bədiiyyat, həm də verilən fikrin düzgün və aydın şəkildə anlaşılmasına xidmət edir. Müasir ədəbiyyata gəlincə isə, zamanla qəliblənmiş və beyinlərə həkk olunmuş mövzular heç bir təfərrüata varmadan simvollaşmış şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapır. Bununla da, bir ucu klassik ədəbiyyata, digər ucu isə aşiq yaradıcılığı və müasir ədəbiyyata bağlı olan böyük bir mənzərə göz önündə canlanır.

S.Şıxıyevanın adı çəkilmiş məqaləsində «Ənəlhəq» deyiminə Həllac Mənsurun özü ilə bağlı müraciət etdiyi bildirilir. Lakin müasir ədəbiyyatın nümayəndəsi olan Əlağa Vahid yaradıcılığında ifadənin fərqli yozumunu müşahidə edirik. Mənsur ifadəsi altında, düşünürük ki, yalnız Mənsurun bu məsələ ilə bağlı məqamlarına deyil, Nəsimi də daxil olmaqla, bütövlükdə «ənəlhəq» məsələsinə toxunulmuşdur.

Ə.Vahidin yaradıcılığına dönə-dönə nəzər salanda görürük ki, Mənsur adı ilə yanaşı, «dar», «zülfi» sözləri də «ənəlhəq» məsələsinə işarə edən rəmzlər kimi onun yaradıcılığında geniş istifadə edilmişdir.

S.Şıxıyeva Nəsimi şeiri əsasında «dar» ifadəsinin çoxmənalılığına işarə edərək yazır: Mənsur «həblülmətin» (ip, kəndir...) olan zülfün darına çəkilir. Mənsurun dara çəkilməsi onu axirət darından qurtardı.¹

Bu fikir Əlağa Vahiddə də öz əksini tapıb:

**Eşq aləmi üşşaqə bir vadiyi-möhnətdir,
Fərhadı salıb dağə, Mənsuru çəkib darə.²**

¹ S.Şıxıyeva. Azərbaycan şərqşünaslığı. 1. № 3, s. 20.

² Əlağa Vahid. Seçilmiş əsərləri, s. 71.

“Vadiyi möhnət” kimi dəyərləndirilən eşq, aşıqların özündə birləşdirir. Vahid «eşq» anlamı altında cəmləşmiş aşıqları fərqləndirərək, Fərhadın dağa salınmasını, Mənsurun dara çəkilməsini incə «təfriq» sənəti üstündə nəzmə çəkir və Fərhadın simasında bəşəri eşqi, Mənsurun simasında ilahi eşqi dəyərləndirməklə bir-biri ilə müqabilləşdirir.

Bununla da, şair asanlıqla İlahi eşqdən bəşəri eşqə, məhəbbətə keçir, bir tərəfdən onlar arasındakı bağlılığı göstərirsə, ikinci bir tərəfdən onları fərqləndirərək üz-üzə qoyur. Bu da təbiidir. Həyat, biri digərini tamamlayan eşq üstündə qurulub.

Bəzən Əlağa Vahid eşqi Mənsura bənzədərək yazır:

**Eşq əhlini təbiət özü imtahan edib,
Məcnunu dərdi hicr ilə, Mənsuru dar ilə¹**

– beytində də bəşəri eşq ilə ilahi eşq qarşılaşdırılır, hər bir eşq əhlinin həyat sınağından keçməsinin labüdlüyü qeyd edilir.

Əlağa Vahid yaradıcılığının önəmli cəhətlərindən biri – böyük eşqi – İlahi eşqi bəşəri eşqlə, bəzən isə böyük məhəbbəti fərdiləşdirərək, onları bir-birilə müqabilləşdirməsidir.

Klassik ənənə ilə aşiq yaradıcılığı və xüsusən də müasir ədəbiyyat arasında yüzilliklər var. Nə klassik ədəbiyyat öz üstünlüklərini itirir, nə də müasir ədəbiyyat ondan xali şəkildə tədqiq olunur. Bəzən şairin yaradıcılığı qarşısına «bir dövr», «ictimai-siyasi-mədəni durum» kimi sədlər qoyaraq, onları təhlil edirik. Elə mən özüm də yazılarımda «zamanın hakim mövqeyindən» bəhs edirəm. Amma

¹ Əlağa Vahid. Seçilmiş əsərləri, s. 53.

sənətkarın yaradıcılığı kökə, Qurana, xalq yaradıcılığına bağlıdırsa və o külliyyat halında öyrənilirsə, bu ənənə və zəngin mövzu qatları itə bilməz. Sadəcə, başlanğıc fikir kimi ilkin dövəmdə bu məsələlər ədəbiyyatda daha təfərrüatlı, sonrakı dövrlərdə – müasir ədəbiyyatda isə simvollaşmış, məfhum və məzmunlar çərçivəsində və bəzən də əsas obrazların adı ilə şeirdə öz əksini tapır.

Mövzuların klassik, aşığı yaradıcılığı və müasir ədəbiyyatda inikasını, mövzunun təfərrüatlılıq və lakoniklik baxımından Qurani-Kərimin quruluşuna bənzədə bilərik. Deməli, Qurani-Kərim yalnız ecazkarlığı, bəlağətliyi, mövzu qatlarının zənginliyi, üslubu və poetik düzəni ilə deyil, quruluşu baxımından da ədəbiyyatın bütün qatları və dövəmləri üçün bir örnək və əvəzolunmaz hikmət xəzinəsidir. Fikrimizi Hz. Əlinin kəlamlarından biri ilə tamamlayaq: **“...Quran Allahın möhkəm ipi və Onun etibarlı səbəbidir. Onda qəlbın baharı və elm bulaqları mövcuddur. Qəlb üçün ondan başqa cilalandırıcı yoxdur...”**¹

Klassik dövəm şairlərinin öz qəlblərini Onunla cilalandırdıqları, elm bulaqlarının şəffaf sularından bəhrələndikləri üçün bu əbədiyaşar mövzular Şər q xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının ədəbiyyat tarixində özünə möhkəm yer etmiş və ənənə şəklini alaraq bu günə qədər ədəbiyyatın bütün qollarına – aşığı yaradıcılığı və müasir ədəbiyyata belə yol tapmışdır.

Haqqa doğru gedən insan Allahın ipindən möhkəm yapışıb düzgün yolunu davam etdiyi kimi, ədəbiyyatın hər dövəmində də ənənəvi mövzular bir ip olaraq, hətta zəncirvari halqalar şəklində aralarındakı bağlılığı saxlamaqla zamanın nəbzinə uyğun şəkildə yaşadılacaqdır.

¹ İlqar İsmayilzadə. İslamda sünnənin məqamı. Dövlət və Din.

Orta çağlarda bir çox şairlərin seçdiyi milli-mənəvi özünüifadə yolu, sözün geniş mənasında eşq məfhumuna söykənir. Klassik irsə bütövlükdə bir nəzər yetirsək, sənətkarların yaradıcılıqlarının bəşəri (dünyəvi) və ilahi eşq üstündə sazlandığının şahidi oluruq. Lakin tədqiqat zamanı mənbələrlə tanış olduqca bizi bir məsələ özünə cəlb etdi. Nədən biz bəşəri eşqin növlərini – sevgi, məhəbbət və s. “eşq” kimi adlandırırıq. Eşqin məna tutumuna haqsızlıq etmirikmi?!... Zənnimcə, eşq, ilahi eşq, qəlbi və təfəkkürü zaman və məkan düşüncəsinə sığmayan şairlərin Allah sözünün hərflərində təcəlli edən məna yükünün – Allah-Təalanın müqəddəs zatına məxsus həqiqətlərin tərənnümü, Ona doğru gedən yol, Onunla vəhdətdir. Eşqin mahiyyətini dahi şairimiz Füzulinin dili ilə bəlağətli şəkildə ifadə edək:

**Ey Füzuli, intəhasız zövq buldum eşqdən,
Böylədir hər iş ki, haqq adilə qılsan ibtida.¹**

Fikrimizi “eşq”ə verilən təriflə aydınlaşdıraraq: “Aşk bir seferdir. Bu sefere çıxan hər yolcu, istese de, istemese de tepeden tırnağa dəyişir. Bu yollara dalıb da dəyişməyən yoktur”.²

Gətirəcəyimiz ikinci nümunədə bəşəri və ilahi eşq arasındakı fərqi mövcudluğunu Şems Təbrizinin sözləri ilə duyacağıq: “Aşksız keçən bir ömür beyhude yaşanmışdır. Acaba ilahi aşk peşində mi koşmalıyım mecazi mi, yoxsa dünyevi, semavi ya da cismani mi diye sorma! Ayırımlar ayırımları doğurur. Aşkın ise hiç bir sığata, ya da

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 51.

² <http://m2arслан.llogspot.com/2009/06/sems-i-tebrizinin-40-kurali.html>, syt. 118.

tamlamaya ihtiyacı yoktur”.¹

Mənbələr əsasında ilahi eşqə gedən yolla tanışlıq onun heç bir bənzəri olmayan ali zirvəyə malikliyini sübut edəcəkdir.

Bildiyimiz kimi, Haqqa qovuşan insan “İxlas” ilə ixlaslaşaraq müəyyən məqam və mənzillərdən keçməlidir.

İbn əl-Ərəbiyə görə, mənzil Haqqın bəndəyə nazil olması məqamıdır ki, bu məqamlar “**Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri**” adlı yığcam ensiklopedik kitabda öz əksini tapıb: On mənzil (hər mənzildə on mərhələ) vardır: bidayət (başlanğıc), əbvab (qapılar), müamilat (əməllər), əxlaq, üsul, əvdiyyə (vadilər), əhval, vilayət, həqayiq (həqiqətlər), nihayət (sonluq). Hər mənzilin başlanğıcı və sonu vardır: başlanğıc-hal, sonluq isə məqam sayılır. Batini hallar tədricən təsbitləşərək davamlı məqama keçir. Salik-Haqq yolçusu olaraq Haqqa doğru seyr (hərəkət) edir.²

Eyni kitabda müəllif “məhəbbət” haqqında da məlumat verir: Məhəbbət təsəvvüfün önəmli dəyərlərindəndir... Məhəbbətin çeşidli dərəcə və mərtəbələri vardır... bu anlam Quranda vardır. Məhəbbət sadə məcazi məna daşımır. Tanrının gözəl adları ilə ifadə olunan lütfü və ehsanı (rəhim, rəhman, bağıslayan və s.), Onun bəndəyə olan sevgisi, bəndənin Haqqa təslim olmasıdır. Məhəbbətin başlanğıcı nəfslə mücadilə, sonu eşq – özünü Haqla fani etməkdir.³

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlirik ki, məhəbbət başlanğıc nöqtəsini bəşəri eşqdən götürür və çeşidli dərəcə və mərtəbələri ilə ilahi eşqə gedən yolun mərhələsidir.

¹ <http://m2arслан.llogspot.com/2009/06/sems-i-tebrizinin-40-kuralı.html>, syt. 415.

² Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri, s. 122-123.

³ Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri, s. 126.

“Eşq” dedikdə, klassiklərimizin, xüsusilə də M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri gözümüzdə canlanır. Nədən? Çünki bu poemada üç gəncin dünyəvi eşqi, özü də nakam eşqi, sevgilərini qəlblərinin gizli bir guşəsində yaşatmaları, Məcnunun Leyli ilə axirətdə qovuşma ümidi, məhəbbətin tədriclə dünyəvilikdən Haqqa doğru gedişi, ilahi eşqə dönüşü özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Sevgidən ilahi eşqə bir seyr!... Möhtəşəm bir əsər!... Heç inanmaq olmur ki, bu sevgini, məhəbbəti, qabiliyyətdən, istedadından, ümumiyyətlə, kimliyindən asılı olmayaraq, insan övladı, eşqin məhəbbətin bu gün də qiyaslandığı belə bir möhtəşəm əsər yazaraq dünyəvi və ilahi eşq arasında bənzərsiz vəhdət qura bilsin.

Klassik ədəbiyyatda “Leyli və Məcnun” dedikdə əsərin sufi mahiyyətinin yaranma səbəbi olan aşiq və məşuqun bir-birinə qovuşması, təрки-dünyalıq, hər iki aşıqın ölüm istəyi, axirətə qovuşma arzusu, Leylinin göz yaşları içərisində sıtqayaraq eşqini qəlbinin gizli bir guşəsində yaşatması, Məcnunun nakam eşqdən cünunluq halına düşməsi, təkliyə meyli, səhralara üz tutması, Leylinin timsalında Allahın, Allahın timsalında Leylinin göz önündə təzahürüdür.

Mənbələrdə dünya ədəbiyyatının yüksək, müqəddəs və böyük bir məhəbbətini tərənnüm edən bu ölməz əsərin digər əsərlərə təsir dairəsindən çox danışılır: ...Məhəbbət anlayışının zirvəsi – eşqdən dəli olmaq halı üzərində də dayanmaq lazımdır. Bəllidir ki, bu hal Məcnunun şəxsiyyətində rəmzləşmiş və bütün Şərqdə məşhurlaşmışdı. “Min bir gecə”də Məcnunla bağlı hekayətlərə rast gəlməsək də, məcnunluq barədə sujetlərlə qarşılaşırıq.¹

¹ Lalə Bayramova. “Min bir gecə” Ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi, s. 52.

Fəxrəddin Salimə görə: “Leylinin timsalındakı hədəf – Allahdır”.¹

Fikirlər, mülahizə və yanaşmalar müxtəlif olsa da, əsas qayə eşq və onun Allahla bağlılığıdır.

“Leyli və Məcnun” yarandığı gündən poeziyamızda bir günəş kimi parlamışdır. Ondan sonra yazılan bütün dərin mənalı, dolğun fəlsəfi şeirlər insan ruhunun əbədi çarpıntılarını və məhəbbətin sonsuz təlaşlarını ifadə edən müxtəlif qəzəllər və fəlsəfi şeirlər bu günəşdən işıq almışlar² – fikri əsərə verilən ümumi dəyərdir.

Poemanın zəngin mövzu qatları, hətta müasir dövr ədəbiyyatında da öz geniş inikasını tapmışdır. Topladığımız nümunələrə əsasən belə qənaətə gəldik ki, istər klassik, istər aşiq, istərsə də müasir ədəbiyyatda şairlər ümumən eşqi və bəzən də öz eşqlərini Məcnun obrazı ilə qiyaslandıraraq dəyərləndirirlər.

Müşahidələrimizi əyani şəkildə nümayiş etdirmək üçün ilk öncə Füzuli və Ə.Vahid yaradıcılığında eşqin şairanə tərənnümünü izləyək. Onu da qeyd edək ki, bu zaman biz müəyyən anlamda tarixi ardıcılığı pozmuş oluruq. Pozuruq ki, Füzuli ənənələrinin təsirini onun yalnız qəzəlxan kimi deyil, bütövlükdə sənətkarlıq məktəbinin davamçısı olan Ə.Vahidlə yanaşı izləyək və bununla da ədəbiyyatlar arasındakı bağlılığı bir daha nəzərə çatdıraq. Düşünürük ki, bu fikri Vahidin dili ilə daha bəlağətli şəkildə nəzərə çatdıra bilərik. ...“**Böyük Füzulinin xaki-payinin biriyəm**”.

Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var,

¹ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 130.

² M.İbrahimov. Giriş sözü. N.Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”, s. 8-9.

Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.¹

Əlağa Vahid qəzəllərində mühüm yer tutan bu mövzu, məzmunu baxımından yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlə eyniyət təşkil edir. Şair yazır:

**Mənim aşiqliyim, Məcnundan artıqdır, bilir aləm,
Onu yad eyləməz hər kim məni-rüsvayə baxdıqda.²**

Və ya:

**Məni zənn etməyin Məcnundan əskik,
Mən ondan yüksəyəm əfsanələrdə.³**

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi aşiq yaradıcılığında da izləyək. Şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə yaranan aşiq poeziyası üslubu, ruhu ilə fərqlənən klassik ədəbiyyatdan da yetərincə bəhrələnmiş, öz inkişaf yolunu, sadəlik və axıcılığını saxlamaqla bu iki ədəbiyyatın qovşağından çıxış edərək davam etdirmişdir. Odur ki, klassik dönəmin ənənəvi mövzularının özü də hər iki ədəbiyyatın özəlliklərini özündə cəmləşdirərək ədəbiyyatda inikasını tapır. Bu, bir tərəfdən klassik dönəm ədəbiyyatı ilə bağlı məzmun qatlarındırsa, digər tərəfdən şifahi xalq yaradıcılığının xəlqiliyi, sadə dilliliyi və insan ruhunu oxşamasıdır.

“Leyli və Məcnun” timsalında eşq motivi də aşığın sevərəkdən nəzmə çəkdiyi mövzudur. Nümunə gətirdiyimiz bəndlərdə Leyli və Məcnun obrazında eşqə verilən qiyaşlanma aşiq yaradıcılığında da özünü göstərir. Bir növ bu

¹ M.Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 139.

² Əlağa Vahid. Seçilmiş əsərləri, s. 15.

³ Əlağa Vahid. Seçilmiş əsərləri, s. 44.

ənənə klassik ədəbiyyatla eyniyyət təşkil edir:

**İstər dara çəkdir, istər qul eylə,
Qoymuşam əmrinə qol, incimərəm.
Həsərətindən Məcnun oldum səhrada,
Alırsan canımı al, incimərəm.¹**

**Gözüm qaldı hilal qaşın tağında,
Məcnun oldum, qaldım Leyli dağında.
Yazıq Ələsgəri qoca çağında,
Zülm ilə çəkdirir dara qaşların.²**

Bu bənddə aşiq özünü Məcnunla bərabərləşdirir və Leyli dağında – yəni eşqin ən uca zirvəsində qaldığını söyləyir.

**Ələsgəri gözdən qoyma irəğa,
Könül tab gətirməz dərdi-fərəğa.
Leyli kimi vədə versən bulağa,
Məcnun tək gözlərəm il, sana qurban.³**

Bəndin son iki misrası – Leyli və Məcnunun eşqlərinə vəfalı olmaqlarına işarədir.

**Məcnun “Leyli” deyib, bu dağı bilər,
İçsən zəhrin dadın, budu ağı, bilər.
Gəzən ürəyimdə bu dağı bilər,
Arayıb axtarsan, ay ara məndən.⁴**

¹ Aşiq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 81.

² Aşiq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 90.

³ Aşiq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 112.

⁴ Aşiq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 137.

**Gözəl xanım cüvələnib
Gözəllərin xası kimi;
Görəni Məcnun eyləyir,
Leylinin sevdası kimi.¹**

Bənddə Leyli və Məcnun – hər iki sevdalı, eşqin ən yüksək meyarı, aşıqlıyın ən ali təmsilçiləri kimi çıxış edirlər.

**Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Firqətindən gül-nərgizin saralı.
Ələsgər Məcnuntək yardım yaralı,
Gəzər səndə dərdli, nalalı, dağlar.²**

Aşıq öz nakam sevgisini Məcnuna mütəşabih tutur. Tədqiqat zamanı Ustad Şəhriyarın “Divani-Türki”sində çox gözəl bir şeir parçası – “Məcnun”la rastlaşdıq:

**Məcnunilə mən məktəbi – eşq içrə oxurduq,
Mən Müshəfi xətm etdim, o, “Vəlleyl”də qaldı.
Bir gün də eşitdik ki, düşüb çöllərə Məcnun,
Vəlleyl olub virdi cavankən də qocaldı.
Bir gün də xəbər gəldi ki, vəlleylisi ilə
Can verdi, cahan içrə yaman vəlvələ saldı.³**

Kitabda bu şeirlə bağlı iki qeyd yazılmışdır:

1. Birinci beyt qədim və məşhurdur, mən onu təkmilləşdirmək məqsədilə iki beyt əlavə etdim (Şəhriyar).

¹ Aşıq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 201.

² Aşıq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 47.

³ Ustad Seyyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divani-Türki, s. 109.

2. Ustadın “qədim və məruf” dediyi qitənin baş beyti Seyid Əzim Şirvaninindir (Ə.Fərđi).¹

Şeirin Seyid Əzim Şirvaniyə Şəhriyar tərəfindən yazılmış təzmin olduğu bəlli oldu.

Şeirdə Mən obrazı ilə Məcnun üzləşdirilir. Birincisinin Qurani-Kərimi (Müşəfi) xətm etdiyi, digərinin, yəni Məcnunun əl-Leyl (Gecə) surəsində qaldığı qeyd edilir. Şair burada zənnimizcə, “Leyl” sözü altında Qurani-Kərimin 92-ci surəsilə yanaşı sətiraltı zülmətli qaranlıq gecəyə də işarə edir, çünki Məcnun öz nakam sevgisi ilə elə qaranlıq bir zülmət yaşayırdı.

İkinci bir tərəfdən ayənin birinci surəsi “**And olsun (aləmi zülmətə) bürüməkdə olan gecəyə**” kimi öz əksini tapıb. Surədə gecə, işıqlanmaqda olan gündüz, Cənnət, Cəhənnəm, ən gözəl söz (**la ilahə illallah kəlməsini**) təsdiq edənlərlə bu kəlməni yalan sayanlar və s. üzləşdirilir.

Daima “Vəlleyl” surəsini (**la ilahə illallah**) zikr edərək onu virdə çevirən Məcnun vəlileylisi ulə, yəni Leyli ilə can verdi, bununla da cahana vəlvələ saldı.

Göründüyü kimi, “Leyli və Məcnun” öz aktuallığını, dəyərini bir mövzu olaraq Şəhriyar dönəmində də yarandığı dövrdə olduğu qədər yüksək zirvədə saxlaya bilmişdir.

Şəhriyarın bu təzmini bir daha şah mövzuların, ənənəvi mövzuların hər dönəmdə yaşadığına və ədəbiyyatlar arasındakı bağlılığa sübutdur.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək istərdik ki, bu təzmin bütövlükdə, istər Seyid Əzim, istərsə Şəhriyar tərəfindən yazılmış beytlər Məhəmməd Füzuli ruhunda, Füzuli dövrünə xas olan abu-havanı saxlamaqla yazılmışdır.

Bəşərin düşüncə, elm və maarif baxımından inkişaf və yüksəlişinə böyük əhəmiyyət verən islam mədəniyyəti

¹ Ustad Seyyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divanı-Türki, s. 109.

məhz bu səbəbə görə qeyd etdiyimiz keyfiyyətlərin əsas daşıyıcısı olan söz sənətinə tələbkarlıqla yanaşmış və heç bir ədəbiyyatda bənzəri olmayan bəlağət təlimini yaratmışdır. Elə məhz bu təlimdir ki, klassik ənənənin davamlı şəkildə və müxtəlif dövrlərdə əbədiyaşarlığını təmin edir.

Klassik şairlərin yaradıcılığında öz geniş əksini tapmış “Yusif və Züleyxa” bədii tablosuna aşıq yaradıcılığında, daha doğrusu, Aşıq Ələsgər şeirində “Leyli və Məcnun”la müqayisədə az yer verildiyinin şahidi oluruq. Belə ki, Aşıq Ələsgər öz yaradıcılığında Yusif obrazı istisna olmaqla, Züleyxaya daha çox yer vermiş və ondan əsasən, qadının gözəllik və özəlliklərini göstərmək üçün mütəşəbih tərəf kimi istifadə etmişdir:

**Camalın görəndə, aya bənzəyir,
Sallanışın Züleyxaya bənzəyir,
Qabaq ayna, qaşın yaya bənzəyir,
Qiyət yoxdu ala gözə Müşgünaz!¹**

Başqa bir nümunəyə müraciət edək:

**Gözəlliyn haqq isbata yetirib,
Əsmər yanağında güllər bitirib.
Züleyxa təkmini səndən götürüb,
Sənin tək nə mələk, nə qılman olmaz.²**

Aşıq bu bənddə sevgilisini təkmin cəhətdən Züleyxadan, hətta mələk və qılmandan üstün tutursa, növbəti bənddə Züleyxaya, qissənin məzmununa uyğun tərzdə dəyər verir:

¹ Aşıq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 97.

² Aşıq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 106.

**Züleyxa təmkinli gözəllər hanı,
Siması, libası, qurğu, nizamı,
“Qardaş” deyib, dindirirlər adamı,
Hörmətləri, mərfətləri yaxşısı.¹**

Eyni fikirlərin müxtəlif şəkildə birbaşa ifadə edilməsi söz və kəlama bağlıdır.

Söz həmin səmavi aləmlə, həm də Yer aləmi ilə bağlıdır. Söz mənə baxımından göy aləmi, maddi qəlbi ilə maddi dünya ilə əlaqədardır. Söz ağıl və təfəkkürün ifadəçisi, düşüncənin açarındır. Heç nə söz qədər bəşərin düşüncə və duyğularını, mənəvi aləmini yetərincə ifadə edə bilməz.² **(Hz. Məhəmmədin əsas mövzusu söz və kəlamdır. Bu (Quran Allah dərğahında) çox möhtəşəm olan bir elçinin (Cəbrayılın) gətirdiyi kəlamdır).** (Təkvir: 19) Quran bir kəlam olaraq öz söz möcüzəsi ilə insanlığı haqqa çağıran əvəzolunmaz bir qaynaqdır. Haqqa gediş isə əməli-salehlikdən başlayır.

İnsanı öyüd və nəsihətləri, ibrətli qissələri ilə xəbərdar etməyə çalışan Qurani-Kərimdə bu məsələ çox geniş və təfərrüatlı şəkildə öz əksini tapıb: **“Xatırla ki, (insanın) sağında və solunda (onun bütün əməllərini) təsbit edən (qeydə alan) iki mələk oturmuşdur – Qaf: 17; Dediylə hər sözü (yazmaq üçün) onun yanında hazır durub gözləyən (iki mələk) vardır – Qaf: 18; (Öləndən sonra yenidən dirilmək üçün) sur çalınacaqdır. Bu vəd olunmuş gündür (əzab günüdür) – Qaf: 20; Hər bir kəs (Rəbbinin hüzuruna) bir sürüyən (sürüyüb məhşərə gətirən) və bir də şahidlə (iki mələklə) gələcəkdir – Qaf: 21; (Ona belə deyiləcəkdir:) “Sən (dünyada) bundan (bu müdhiş günə**

¹ Aşiq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 124.

² Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 103.

uğrayacağından) qafil idin. Artıq bu gün gözündən pərdəni götürdük. Sən bu gün sərrast görürsən! – Qaf: 22”.

İnsanın yalnız hərəkətləri deyil, ürəyindən keçirdiyi gizli duyğu və hissləri, hətta niyyətləri belə Allaha bəllidir.

O qeybi də, aşkarı da biləndir (hər şeydən böyükdür, ucadır! (Allah eyibsizdir, nöqsansızdır. Onun heç bir şəriki yoxdur!)) – Rəd: 9; Sizdən sözünü gizlədən də, onu açıq deyən də gecənin qoynunda gizlənən də, gündüz aşkar gəzib dolanan da (Allah üçün) eynidir. (Allah kimin nə etdiyini bilir, heç bir şey Ondan gizli qalmaz) – Rəd: 10; (İnsan üçün) onu öndən və arxadan təqib edənlər (mələklər) vardır. Onu (insanı) Allahın əmri ilə qoruyurlar. Hər hansı tayfa öz tövrünü (nəfsində olanları) dəyişmədikcə (pözmədikcə), Allah da onun tövrünü (onda olanları, onun əhvalını dəyişməz). (Rəd: 11).

Bu mövzu Qurani-Kərimin əksər surələrində, o cümlədən Rəhman: 52, 53; Loğman: 3; Haqqə: 17, 18, 19, 25 və s. öz əksini tapıb.

Qurani-Kərimin ana mövzularından biri – **“dəftəri-amal”** (əməllər dəftəri) orta əsr şairlərinin yaradıcılığının əsas sütununu təşkil edir. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında, xüsusən də onun **“Ey vücudi-kamilin, əsrari-hikmət məsdəri”**, – mətləli qəzəlində mövzu ustalıqla nəzmə çəkilib:

**Ey vücudi-kamilin əsrari-hikmət məsdəri,
Məsdəri-zatın olan əşya sifatin məzhəri.**

**Məzhəri hər hikmətin sənsən ki, kilki-qüdrətin
Səfheyi-əflakə nəqş etmiş xütuti-əxtəri.**

Əxtəri-məsud olan oldur ki, təbi-pakinin

Qabili-feyz ola lütfündən səfayi-cövhəri.

**Cövhəri məyub olan naqis mənəm kim, müttəsil
Sadədir xəttin xəyalilə zəmirim dəftəri.**

**Dəftəri-əməlimin xətti xətdəndir siyah,
Qan tökər çeşmim, xəyal etdikcə hövli-məhşəri.**

**Məhşəri əşkim verər seylabə, gər ruzi-cəza
Olmasa məqbul dərgahə sirişkim gövhəri.**

**Gövhəridir eşq bəhrinin, Füzuli, abi-çəşm,
Leyk bir gövhər ki, lütfi-həqq onadır müştəri.¹**

“Əxtəri-məsud” – xoşbəxt ulduz altında doğulan adamlar ifadəsi altında incə bir eyhamla peyğəmbərlərə, xüsusilə Allah tərəfindən seçilmiş, tarixdə adları Allahın adı ilə bağlı ləqəblər qəbul etmiş saf mənəli “Səfiyullah” ləqəbli Adəm, nıcat verən anlamını daşıyan, Nəciyullah ləqəbli Nuha, Allahla danışan anlamında, Kəlimullah ləqəbli Musaya, Allahın sevimlisi mənəli Ruhullah ləqəbli İsa və Allahın elçisi mənəsində, Rəsulullah ləqəbli Məhəmməd Peyğəmbərə (s) işarə verilir.

Füzuli Tanrı qüdrəti və kamalı qarşısında özünü cövhəri məyub, yəni cövhəri eyibli sanır. Şair son dərəcə təvazökar mövqedən çıxış edərək öz əməl dəftərinin xəta ilə qaralandığını zərif bir deyimlə bəyan edir və məhşəri yada saldıqca, gözləri qanlı yaş tökür. Füzuli dərin fəlsəfi mənaya malik olan tövhid, minacat yönli bu qəzəl ilə istər Azərbaycanın, istərsə də Şərqi bəzi görkəmli şəxsiyyətləri kimi haqqın əzəmətini, Xalığın bütünlüklə tam dərk edil-

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 303.

mədiyini söyləyir. Bununla da o, Nizami “Xəmsə”sinin “Məxzənul-əsrar”, “Xosrov və Şirin” və “Həft peykər” əsərlərinin tövhid hissələrində yazılmış “Sənin sifətini izah etmək üçün biz lal olmuşuq”, “Səni tanımaq üçün çalışdıq”, “mənim işimdə o qüdrət yoxdur ki, Sənin fəzilətini ölçə bilsin” və ya “mənim xəyalım Sənin hüzuruna çatmağa yol tapmır və Sənin yanına çatanda məhv olur”, yaxud Məhəmmədin ünvanına deyilmiş məşhur hədis (“ma arafnakə həqqə mərifətik”) “biz səni layiqincə tanımadıq” və s. kimi məzmunları ifadə edir.

Füzuli yaradıcılığında forma və məzmun qarşılıqlı vəhdət təşkil edir ki, bu da şairin sənətkarlıq qüdrətindən irəli gəlir. Nümunə gətirdiyimiz qəzəldəki təkrar olunan sözləri ümumi məzmunla tutuşduraraq təhlil etsək, aydın olar ki, şair təkcə söz oyunu ilə gözəl poetik formalar yarada bilməzdi. Buradakı zərif və təkraredilməz bədii lövhələr söz və məna tərəflərinin vəhdəti nəticəsində yaranmışdır. Bu incəlikləri qısa şəkildə açıqlayaq. Məsələn, birinci beytdəki məsdər anlayışı ilk misranın sonunda başlanğıc mənasında işlənmişdir, yəni Tanrının kamil varlığı bütün sirlərin başlanğıcı və mənbəyidir.

İkinci misrada məsdər “südur” etmək mənasındadır. Bu da törəmək, yaranmaq kimi anlaşılır, yəni başqa varlıqlar Onun substansiyası (zat) ilə bağlıdır, Tanrının atributlarını (adlarını) əks etdirən cəhətlərdir. Beytin sonundakı məzhər ikinci beytin başlanğıcında işlənərək, Tanrının hər bir hikmətinin əlamət və nişanəsi olduğunu bildirir. Əxtərin ilk mənası Tanrının qüdrət qələmi ilə çəkilmiş (yaranmış) ulduzlardır. İkinci mənada tale məzmununu ifadə edir.

Cövhər ilkin mənada təməl, əsas deməkdir, Tanrı lütfü kimi anlaşılan bu cövhər saf və təmizdir. İkinci mənada şair öz naqis varlığından söhbət açır. Müəllifin iş-

lətldiyi dəftər ilk mənada könül kimi anlaşılır. Qəlbə çoxlu fikir və duyumlar var, bu baxımdan o, dəftərə bənzəyir. İkinci mənada söhbət əməl dəftərindən gedir. İnsanın əməlləri, yəni günahları onun çiyindəki mələklər tərəfindən həmin dəftərə yazılır. Şair bildirmək istəyir ki, onun pis əməlləri yaxşıdan çoxdur və buna görə də əməl dəftəri qaradır. Elə bu günahlara görə də sonrakı beytdə şair məhşər qorxusundan göz yaşı axıtdığını bildirir. İkinci mənada göz yaşının məhşər kimi tufan qoparmasına işarə edir.

Gövhər ilkin mənada göz yaşı kimi anlaşılır, göz yaşınınciyə bənzədilir. İkinci mənada gövhər adi göz yaşı deyil, insanın mənəvi iztirabları və təmizlənmə yoludur. İnsan gövhər kimi pak olarkən haqqa yaxınlaşa və Tanrı lütfünə yiyələnə bilər.

Aşiq yaradıcılığında bu mövzu öz aktuallığını saxlamış və aşıqsayağı üslub və təqdimə uyğun tərzdə nəzmə çəkilməmişdir. “Eyləməynən” qoşmasına nəzər salaq:

Nəfs ilə mərifət durub cahada

Mərfət deyir: – Belə kar eyləməynən!

Nəfs deyir: – Baxma naqqal sözüne,

Xeyrin gələn yerdə ar eyləməynən!¹

Sadə və aydın, xalqa anlaşılıq şəkildə yazılan bu bənd əslində nələrə söykənir, nələrə?!...

Mərifət-təsəvvüfün təməl idrak təlimi, arif də bu kökdəndir. Haqqı qəlb aynasında yetərincə tanımaq: bunun üçün təkcə ağıl və məntiq yetərli deyil, nəfs və qəlb öncə işarə edilən çeşidli yollarla (məqam, hal, mənzil və s.) paklanmalı, bəşər batini işiq-

cihad

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 63.

lanma və mənəvi-ruhi kamillik tapmalı, Haqq ilə qəlb arasındakı bütün mania və hicab aradan götürülməlidir.¹

...Sufilərə görə, nəfs maddi aləmin qaranlığında qəflətə düşər olmuşdur, onun təkamülə ehtiyacı və qabiliyyəti vardır. Qəlb nəfsdən yüksək olmaqla vəhdətə meyl edər, lakin nəfs kəsərlə bağlıdır. Bütün şər və pis əxlaq nəfsdən doğar. Nəfs bəndə ilə Haqq, qəlb ilə Ruh arasında pərdədir. Başər öz nəfsini təmizləməklə, bu pərdəni aradan götürə bilər... Nəfslə mücadilə böyük cihad adlanır.²

Aşiq Ələsgər məharətlə “nəfs və mərifəti” bədii mükəlimə üstündə üzləşdirir, nəfs üstünlük təşkil edərsə, insan aqibətinin nələrle üzləşəcəyini növbəti bənddə qeyd edir və bəndin son misrasını sadə, lakin dərin mənalı bir ibarə ilə – “Rövşən yollarını tar eyləməynən”lə bitirir:

**Günahkardı nə ki yoldan azan var,
İki nəfər – xeyir-şəri yazan var.
Nəkreyn var, Qıl körpü var, qazan var,
Rövşən yollarını tar eyləməynən!³**

Bənd məzmun etibarı ilə... “Allah mənim də, sizin də Rəbbinizdir. Yalnız Ona ibadət edin. Bu, doğru yoldur! – məzmunlu Məryəm: 36, “Əslində sən onları doğru yola (islam dininə) dəvət edirsən!; Axirətə inananlar isə doğru yoldan sapanlardır” – məzmunlu Muminin surəsinin 73-74-cü ayələrindən qaynaqlanmışdır. Və ya (Ya Məhəmməd!) Özünü səfehliyə qoyanlardan başqa, kim İbrahimin dinindən üz çevirər? Həqiqətən, Biz onu dünyada (peyğəmbərlik və Kəbəni

¹ Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri, s. 124.

² Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri, s. 142.

³ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 63.

təmir etmək üçün) seçdik. Şübhə yoxdur ki, o, axirətdə əməlisaleh olanlardandır – Bəqərə: 130.

Aşığın çox sadə adla adlandırdığı “Gərəkdi” qoşması da marağımıza səbəb oldu:

Ələsgər haqq sözün isbatın verə,
Əməlin mələklər yazı dəftərə,
Hər yanı istəsə, baxanda görə,
Təriqətdə bu sevdalı gərəkdi.¹

Ələsgər haqq sözünü əməlləri ilə isbat etməli, bunlar mələklər tərəfindən onun dəftərinə yazılmalıdır fikri, təriqətdə onun kimi sevdalının olması misrası ilə tamamlanır.

Təriqət sevdalı Aşıq Ələsgər bu misrası ilə həqiqətə və Haqqa qovuşma yollarına işarə edir. *Təriqət nədir? Təriqət – dərviş və salikin həqiqətə və Haqqa qovuşmaq üçün keçdiyi sınaq və yollardır. N.Göyüşov yazır: “Bu məsələnin yə-tərincə izahı üç və ya dörd qolun qarşılıqlı münasibətini açıq-lamaqla mümkündür: şəriət-təriqət-həqiqət. Bunların son nə-ticəsi isə mərifətdir”.*²

*Şəriət – yol göstərən, əxlaq qanunları verən şam işığı, təriqət – kamilliyə doğru aparıcı sınaq yolu, həqiqət isə son mənzildir.... İbn Bəzzaza görə, şəriət Peyğəmbər (s) qanunu, təriqət-əməl və hərəkət düsturu, həqiqət isə haldır. Haqqın müşahidəsi və mərifəti. Şəriət meyvənin qabığı olaraq onu qoruyur, təriqət meyvənin içi, kütləsidir, həqiqət isə onun mahiyyətidir.*³

“Əməl dəftəri” ilə bağlı mövzular dastanlarda geniş yer alır. Məsələn, “Heydər bəy” dastanının ustadnaməsinə nəzər salaq:

¹ Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri, s. 71.

² Aşıq Ələsgər. Şeirələr. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 71.

³ Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri, s. 177.

İki mələkdir gözə görünməz,
Ağızdan çıxanı yazarlar bir-bir,
Biri sağda, biri solda dayanıb,
Günahı, savabı düzərlər bir-bir.¹

Bəndin məzmunu bütövlükdə Haqqə (Haqq olan qiyamət) surəsindən, xüsusən də 18-26-cı ayələrdən qaynaqlanıb.

18. **O gün (Ey insanlar!) Siz (haqq-hesab üçün Rəbbinizin hüzuruna) gətiriləcəksiniz. Sizin heç bir sirriniz (Allahdan) gizli qalmayacaqdır!**

19. Əməl dəftəri sağ əlinə verilən kimsə deyəcəkdir:
“Alın, əməl dəftərimi oxuyun!”

20. **Mən (dünyada ikən qiyamət günü) öz hesabıma yetişəcəyimə (məhkəm) inanmışdım!**

21. **Bundan belə o, xoş güzəran içində**

22. **Yüksək bir Cənnətdə olacaqdır.**

23. Əməl dəftəri sol əlinə verilən isə deyəcəkdir:
“Kaş əməl dəftərim mənə verilməyəydi!”

26. **“Hesabımın da nə olduğunu bilməyəydim!”**

Aşıq Ələsgərin “Mənim” qoşması islami dəyərlərin zənginliyi baxımından xüsusi marağa səbəb oldu:

Suludin, firudin dilim əzbəri,

Oxusam, xoş gələr avazım mənim.

Qünut, rükum, bir də səcdəm səhv olsa,

Neyləsəm, səhihdi namazım mənim.

Günahkardı nə ki yoldan azan var,

İki mələk – xeyir-şəri yazan var,

Ərəsət var, Qıl körpü var, qazan var,

¹ Azərbaycan dastanları. Heydər bəy, c. 3, s. 246.

Orda qəbul olsun niyazım mənim.

**Ələsgərə şərü böhtan deyənlər,
Şeytana qul olub, riba yeyənlər,
Zəkatsız dövlətə halal deyənlər,
Onlardan halaldı bu sazım mənim.¹**

Şəriət qayda-qanunlarına dərindən bələd olan Aşıq Ələsgər “suludin” kəlməsi ilə təməli əqidə, gövdəsi şəriət, meyvəsi isə əxlaq olan islamın əsaslarına tövhid, nübüvvət və məada işarə edir.

Tövhid – inanc dəyərlərini özündə ehtiva edən islamın ən əhəmiyyətli prinsipidir. Tövhid sözü lüğəvi (birləşdirmək) mənasında deyil, şər'i mənasında “tanımaq”, “bilmək” mənasında başa düşülməlidir.²

Allaha doğru aparan yolların hamısı labüdü olaraq bu qarıdan – Tövhibdən keçir. Bunsuz inanca çatmaq mümkün deyil. Kamillik çeşməsi öz mənbəyini bu ali təfəkkür məqamından – Tövhibdən götürür.³

Nübüvvət – peyğəmbərlik deməkdir. Peyğəmbər Allah-Təalanın bəndələrinə istədiyi bir şeyi çatdırmaq üçün seçilmiş və vəzifələndirilmiş bir şəxsdir. Peyğəmbərlərə iman Allah-Təalaya iman deməkdir. ...Qurani-Kərimdə adları bəlli edilən peyğəmbərlərdən birinə iman bəsləmək imandan çıxmaq deməkdir.⁴

Məad – İslamın əsaslarından biri və somuncusudur.

Məad – hər bir insanın dünyasını dəyişməsinə və Qiyamət günü dirildilərək Allah qarşısında hesab verməsinə iman gətir-

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirilər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, 2003, s. 95.

² Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 29.

³ Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 29.

⁴ Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 161.

mək¹ – deməkdir.

Başlanğıcını ölüm anından götürən Məad Bərzəx dövrünü, Qiyaməti, Cənnət və ya Cəhənnəmə qədər olan zaman və məkanı əhatə edir. Məad sözü “adə” (qayıtmaq, geri dönmək, yenidən qurulmaq) felindən düzəlmiş ifadədir. Bu, ruhun ikinci dəfə bədənə qaytarılacağını, dönəcəyini bildirir.²

Məad insanın qeybə imanıdır. Ona gedən yol iki qapı, iki girişlədir. Bunlardan biri Allahın Rəhmət, ikincisi isə lənət qapısıdır.³

Din deyəndə islam, islam deyəndə də din anlaşılmalıdır. Bütün həyatı, həyatın hər zəruri sahəsini ehtiva edən, dinamik, aktiv və Qiyamətə qədər aktual olan bir səmavi mədəniyyətdir.⁴

“Firudin” altında Ələsgər bütövlükdə namaz, oruc, zəkat, xums, həcc, cihad, əmr be məruf (yaxşılıqlara dəvət), nəhy əz-munkər (pislilərdən çəkəndirmək), təvəlla (Allahın dostlarına sevgi), təbərri (Allah düşmənləri ilə düşmən olmaq) və s. işarə edir və İslam dininin şərtlərindən biri və inancılı insanın ən kamil ibadəti olan namaz və onu qılmağın yollarından bəhs edir.

Tərcüməsi: (Ya Məhəmməd!) Yadına sal ki, Biz evi (Kəbəni) insanlar üçün savab (ziyarətgah) və əmin-amanlıq yeri etdik. (Ey möminlər! Siz də:) “İbrahimin durduğu yeri (özünüzə) iqamətgah edin!” (– dedik). İbrahimə və İsmailə də: Evimi (Kəbəni) təvaf edənlər, orada qalıb həmişə ibadətdə olanlar, rüku və səcdə ilə namaz qılanlar üçün (bütəldən) təmizləyin! – deyə tövsiyə etdik. (Bəqərə: 125)

¹ <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Usuliddin>, s. 11.

² Hacı Sabir Həsənli. Haqqa doğru, s. 239.

³ Hacı Sabir Həsənli. Haqqa doğru, s. 241.

⁴ Merac hədiyyəsi. Namaz, s. 3.

Həz. Məhəmmədin (səlləllahu əleyhi və alihi və sələm) namaza verdiyi qiymət həqiqətən onun Allahın seçilmiş bir peyğəmbəri olduğunu bir daha təsdiqlədi: **“Allah-Təala namazı mənim gözlərimin nuru etdi. Yemək acın, su təşnənin məhbubu olduğu kimi, namazı da mənim məhbubum etdi. Fərq yalnız budur ki, ac insan çörək yeyəndə, təşnə də su içəndə doyar, ancaq mən namazdan doymaram”**.¹

Peyğəmbərimiz öz ümmətini hidayət etdirmək üçün Meracdən gətirdiyi namazı necə də möhtəşəm bir şəkildə dəyərləndirir!

Bənddə aşiq oxusa, avazının xoşagəlimliyindən söz açır və namazın vacibatlarından **qünutu** (hər namazın ikinci rükətində rükuya getməzdən əvvəl edilməsi təkidlə vurğulanan müstəhəb bir əməl), **rükunu** (namaz qılan hər rükətdə qiraətdən sonra əllərini (barmaqlarının ucunu) dizlərinin üzərinə qoyacaq qədər əyilməlidir. Bu əmələ rüku deyilir) və **səcdəni** (namaz qılan şəxs müstəhəb və vacib namazların hər rükətində rükudan sonra qiyam etməli, “Allahu Əkbər” deyib səcdəyə getməli və iki dəfə səcdə etməlidir) nəzmə çəkərək, onların icrasında səhv etmiş olsa belə, içdən, qəlbədən bağlı olduğu namazının səhih (düzgün) olduğunu söyləyir.

İkinci bənddə Ələsgər yollarını azanların aqibətindən söz açır, onların faciəvi bir həyatla üzləşəcəyini qabartmaq üçün Ərəsti, Qıl körpüsünü, qazanları sadalayır.

Aşiq Ələsgərin **“Sənsən”** qoşması da əhatə etdiyi zəngin məna qatları baxımından nəzərimizi cəlb etdi:

**Yüz iyirmi dörd min nəbi gəlibdi,
Cəmi ənbiyanın ədəbi sənsən.**

¹ Merac hədiyyəsi. Namaz, s. 4.

Sidqilə hər kim ki, çağırsa səni,
Zahirdə, batində mədədi sənsən.

Haqq verməsə, qonşu payı pay olmaz,
Doğru yola əmək çəksən, zay olmaz.
Bəndədən bəndəyə bir haray olmaz,
Darda qalanların səmədi sənsən.

Ələsgər çağırır Əliyyül-əla,
Qeyzə gəldi, zərbət vurdu Salsala.
Zərbindən titrədi Xeybər tək qala,
Münkirin dünyada cəlladı sənsən.¹

Aşıq Ələsgər böyük sənətkarlıqla XIX əsrin ədəbi işığında klassik ənənələri, bəzən isə ona xas olan cizgiləri, poetik xüsusiyyətləri saxlamaqla çox sadə, lakin özündə böyük məna zənginliyini ehtiva edən “Sənsən” adlı qoşmasında Hz. Peyğəmbərə müraciət etmiş, yüz iyirmi dörd min peyğəmbərin gəlişini qeyd etsə də, onların içərisində “ədəd sənsən” deməklə “əhəd” sözünə, səmimi qəlbədən kim səni çağırırsa, sən onların zahirdə və batində mədədisən (yardım edənisen) fikri ilə bir tərəfdən Allahın əzəmətinə, digər tərəfdən o qüdrət və əzəməti müxtəlif sifətlərlə zatında toplamış Allahın adlarına işarə etmişdir.

İkinci bənddə “**Haqq verməsə, qonşu payı pay olmaz**” misrası ilə Allahın qüdrətinə və hər şeyin bəşər övladına Allah nəsib edərsə, qismət olduğuna işarə edir. Bu misrada “**Ey insanlar! Siz Allaha möhtacsınız, Allah isə möhtac deyildir**” – Fatir: 15 ayəsinə də işarə vardır.

Kim həyatı boyu çalışıb doğru yolu tutarsa, həyatda qazanan o olacaqdır.

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 115.

“Darda qalanların səmədi sənsən” – misrası ilə də “İxlas” surəsinin bir qismini [(Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Qul huvəllahu əhəd, Allahu səməd) – Mərhəmətli, Rəhimli Allahın adı ilə De: O Allah təkdir! Allah (heç kəsə, heç nəyə) möhtac deyildir] incə “həll” sənəti ilə iki bənd daxilində həll edərək “Sənsən” qoşmasının məzmununa zənginlik qatmış, bir tərəfdən təkəllahlığın, tövhidin çox ciddi və ardıcıl qoyulması fikrinə, digər tərəfdən əhəmiyyəti baxımından heç də tövhiddən geri qalmayan və onun törəməsi olan ictimai ədalət prinsipinə və əxlaq məsələlərinə toxunmuşdur.

Sonuncu bənddə “Ələsgər çağırır Əliyül-Əla” misrası ilə Hz. Əlini çağırıldığını əyan edir, onun cuşa gələrək Salsala zərbə vurmasını, yəni Əlinin hünər və qeyrətini qabartmağa çalışmışdır. Salsal müəllif tərəfindən hansı mənada işlədilmişdir?

Naim qalası alındıqdan sonra Kamus qalasına hücum edildi. Buranın komandiri yəhudi pəhləvanı Məzhab çox məşhur bir cəngavər idi. O, silahlarına qurşanıb ortaya çıxdı və bu misraları söyləyərək meydan oxudu: **“Bütün Xeybər bilir ki, mən Məzhabam. Silahımı çəkdim. Mən sınaqdan çıxmış bir qəhrəmanam. Bəzən yaralayar, bəzən bir zərbə ilə yerə sərərəm. Aslanlar atəş püskürərək üstümə gəlsə də, vuraram. Mənim qoruduğum yer yaxınlaşılmaz bir qoruqdur”**.¹

Bu sözlər qarşısında Hz. Əli mübarizə meydanına şahin kimi atıldı. Əlində qalxan, dilində bu misralar var idi:

انا الذى سمتنى امى حيدرہ
كليث غابات كرية المنظرہ
الكيالهم بالسيف كيل السندرہ

¹ Xatəmül-Ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı. Əli Himmət Bərki. Osman Kəskioglu, s. 330.

“Mənə Heydər adını anam vermişdir. Mən qorxunc meşələrin aslanıyam. Qılınca – qılınca cavab verməyi bilirəm”.¹

Söylədiyimiz bu fikir Nəbati yaradıcılığında böyük məharətlə nəzmə çəkilmişdir:

**Şahi-Mərdan, şiri-yəzdan, Heydəri-dül-dül səvar
La fəta illə Əli, lə seyfə illə Zülfüqar.**²

“Zərbəsindən titrədi Xeybər tək qala” mısrası ilə isə Ələsgər İslam tarixində baş vermiş önəmli döyüşlərdən birindən – Xeybər döyüşündən söz açır.

Xeybər Mədinə-Suriya yolu üstündə, Mədinədən 150 kilometr şimalda yerləşən bir yerin adıdır. Bu yerdə yeddi qala var. Bu yer Ərəbistanda yəhudilərin mərkəzi sayılırdı.³

Mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlara əsaslanaraq, aşıqların üsulud-din, furuud-din ilə yanaşı İslam tarixinə də dərin bələd olduqlarını nəzər diqqətinizə çatdırmaq istərdik: **“Hz. Peyğəmbərin məqsədi Xeybər xalqıyla bir andlaşma bağlamaq idi. Abdullah ibn Revahanı da bu məqsədlə göndərmişdi. Lakin yəhudilər bu işə soyuq baxdılar (yanaşdılar)”.**⁴

“Yəhudilər nə müsəlmanlığı, nə də sülhü qəbul etməyə meyilli deyildilər. Döyüş çox şiddətli oldu... Nəhayət, qala alındı. Hz. Əli onu təslim aldı”.⁵

¹ Xatəmül-Ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı. Əli Himmət Bərki. Osman Kəskioğlu, s. 330.

² Nəbati. Əski çap kitabı, s. 330.

³ Xatəmül-Ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı. Əli Himmət Bərki. Osman Kəskioğlu, s. 325.

⁴ Xatəmül-Ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı. Əli Himmət Bərki. Osman Kəskioğlu, s. 325.

⁵ Xatəmül-Ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı. Əli Himmət Bərki. Osman Kəskioğlu, s. 329-330.

İstər aşiq yaradıcılığı və dastanlarda, istərsə də müasir ədəbiyyatda zəngin əqli-mənəvi-əxlaqi motiv və dəyərlər simvol və rəmzlərlə inikasını tapdığı kimi, ədəbi hadisələri özlərində cəmləşdirmiş unudulmaz obrazların adları, tanınmış şəxsiyyətlər, tarixi hadisələrin adları da rəmzi xarakter alaraq özlərində birləşdirdikləri bədii hadisəni yaşadırlar. Hz. Əlinin igidliyini özündə əks etdirən “Xeybərin fəthi” anlamı da bu qəbildəndir. Qurani-Kərimdə Xeybərin fəthi məsələsi aşağıdakı şəkildə öz əksini tapıb:

Quranda:

لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا

Tərcüməsi: (Ya Peyğəmbər!) And olsun ki, (Hüdeybiyyədə) ağac altında sənə beyət etdikləri zaman Allah möminlərdən razı oldu (Allah) onların ürəklərində olanı (sənə sadıq qalacaqlarını, əhdə vəfa edəcəklərini) bildi, onlara (öz dərğahında) arxayınlıq (rahatlıq, səbr, səbat, mənəvi qüvvə) göndərdi və onları yaxın gələcəkdə qazanılacaq bir qələbə (Xeybərin fəthi) ilə mükafatlandırdı. (Fəth: 18)

Deməli, Xeybərin fəthi, Hüdeybiyyədə Allahın öz möminlərinin əməllərindən razı qaldığı üçün onlara nəsib etdiyi bir mükafatdır.

Quranda:

وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا

Tərcüməsi: Həm də (Xeybədə) ələ keçirəcəkləri çoxlu qənimətlərə nail etdi. Allah yenilməz qüvvət, hikmət sahibidir. (Fəth: 19)

Quranda:

وَعَدَّكُمْ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ وَكَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ عَنْكُمْ وَلِتَكُونَ آيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا

Tərcüməsi: Allah sizə çox-çox qənimətlər vəd bu-

yurmuşdur; siz onları əldə edəcəksiniz. Bunu (Xeybər-dəki bu qəniməti) isə sizə tezliklə verdi. Möminlərə ibrət dərsi olsun və sizi doğru yola çıxartsın deyə, (Allah) insanların sizə qarşı uzanmış əllərini kəsdi. Xeybərdə müttəfiqlərin, yaxud Məkkə müşriklərinin müqavimətini qırdı. (Fəth: 20)

“Münkirin dünyada cəlladı sənsən” misrasında inkarçı kafirlə bağlı Quran ayələrinə yetərinəcə işarə vardır. Bu da Aşiq Ələsgərin öz yaradıcılığında dövrün ədəbi-ictimai çərçivəsi daxilində Quranın zəngin məzmun qatlarından yetərinəcə bəhrələnməsinə sübutdur.

Quranda:

التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ
بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

Tərcüməsi: (Onlar Allaha) tövbə, ibadət və şükr-səna edənlər, oruc tutanlar (və ya cihad uğrunda, elm təhsil əldə etmək üçün yurdundan ayrılıb başqa yerlərə gedənlər), rüku və səcdə edənlər (namaz qılanlar), yaxşı işlər görməyi əmr edib pis işləri yasaq edənlər və Allahın hədlərini (halal-haramı) qoruyanlardır. (Ya Məhəmməd!) Belə möminləri (Cənnətlə) müjdələ!

(Tövbə: 112)

Quranda:

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ
الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

Tərcüməsi: (Ey müsəlmanlar!) İçərinizdə (insanları yaxşılığa çağıran, xeyirli işlər görməyi əmr edən və pislikləri qadağan edən bir camaat olsun!) Bunlar (bu camaat) həqiqətən, nicat tapmış şəxslərdir.

(Ali-İmran: 104)

Aşiq Ələsgər yaradıcılığında Xeybərlə bağlı qoşmalar çoxdur:

Dərs alıbdı o, Əliyi-ələdan,
Xof eyləmir Xeybər kimi qaladan
Gəzən zəlzələdən, yaman bələdan,
Hifz eyləsin Kərəm kanı, Dəli Alı!¹

Və ya:

Saldı şəhadət barmağın,
Atdı dəri-Xeybəri;
Hökm qıldı Zülfüqara,
İki böldü Əntəri.
Çəkəndə “Allahu-əkbər”,
Qırdı min-min kafəri
Zəlillərin ümidvarı,
Möminlərin sərvəri;
Şahi-Mərdan, Şiri-Yəzdan
Mən ona yalvarıram.²

“Dəli Alı”, “Ya Əli” və “Yalvarıram” adlı hər üç qoşmada Əlinin Xeybər qalasını fəth etməsindən danışılır. “Xeybər” bütün hadisənin rəmzləşmiş bir obrazı kimi çıxış edir. “Dəli Alı” qoşmasında isə Dəli Alının şücaəti Hz. Əlinin şücaətləri ilə üzləşdirilir. Təşbehin mütəşabih tərəfi kimi Hz. Əli, Dəli Alı isə ondan dərs alan tələbə kimi çıxış edir. “Ya Əli!” qoşmasında isə birbaşa aşığı Əlinin özünə müraciət edilir. Bir növ Hz. Əliyə müraciət edən Ələsgər şücaətlərini onun üzünə sadalayaraq xitab edir.

“Bismillahir-rəhmanir-rəhim” deyib, – adlı müstəzad təcnisində aşığı, Əli şücaətinə olan vurğunluğunu daha

¹ Aşığı Ələsgər. Şeyrlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 51.

² Aşığı Ələsgər. Şeyrlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 181.

qabarıq göstərir, istedadlı aşığın Hz. Əli kimi meydanda tək olmasını vurğulayır, hətta özünü Xeybər kimi bir qalaya bənzədir:

**Aşıq gərək bu meydanda bir qala,
Eşq ocağın bir ətəklə, bir qala
Ələsgərdi Xeybər kimi bir qala,
Bacara bilməzsən, danışma əbəs,
Dur yerində pəs.¹**

Biz Xeybər haqqında əvvəlki şeirin təhlilində məlumat verdik. Bəzi məqamlar hələ də qalmaqdadır. Yeri gəlmişkən onları da açıqlayaq: "İslam Peyğəmbəri (səlləllahu əleyhi və alih) hicrətin yeddinci ili belə qərara gəlir ki, Mədinənin kənarındakı Xeybər qalasının yəhudilərinə hücum etsin. Bunun isə iki səbəbi vardır:

- 1. Xeybər qalası yenidən çiçəklənməkdə olan İslam hökuməti üçün fitnə-fəsad mərkəzinə çevrilmişdir.*
- 2. İslamın üçüncü bir güdrətli dövlət kimi meydana gəlməsi dünyanın ən böyük imperiyaları olan İran və Romanın ürəyindən olmazdı. Yəhudilər də, sözsüz ki, bu vəziyyətdən istifadə etməyi bacarardılar.²*

Ən mühüm məsələ də nədən "Xeybərin fəthi" məhz Hz. Əlinin adı ilə bağlandı?...

...Peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və alih) hər gün bayrağı bir nəfərin əlinə verib qalanı fəth etməyi ona tapşırırdı. Ancaq onlar heç bir nəticə almadan geri dönürdülər.

İşin belə olduğunu görən Peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və alih) buyurdu ki: "Sabah bu bayrağı elə bir şəxsə verəcəyəm ki, Allah-Təala o qalanı həmin şəxsin əli ilə fəth etsin..."

...Ertəsi gün Peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və alih) buyur-

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 167.

² <http://ceferiler.com/ehli-beyt/hzali/2262-el-xeyber-qalasinin-fateh>. Html, s.46-47.

du: "Əli haradadır? ...Əlini bura gətirin!" Sonra Peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və alih) bayrağı ona verdi.

...Əli (aleyhissəlam) bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün qalaya tərəf yollandı və o möhkəm və qüdrətli qalamı misli görünməmiş bir şücaətlə fəth etdi.

Üç eyni mövzulu qoşma haqqında məlumat versək də, onların hər biri bizdə ayrı-ayrı təəssürat yaratdı. Ortaya çox maraqlı bir sual çıxır: Səsləşməsi, oxucuda oyatdığı təəssürat belə, fərqli olduğu halda, nədən klassik ədəbiyyat, aşıq yaradıcılığı və dastanlarda əks olunmuş eyni motivlər yeknəsək görsənmir?! Səbəblər çoxdur. Dövrün, zamanın üslubu, fərdi üslub, düşüncə və təqdim tərzinin müxtəlifliyi, yanaşmanın hər dönəmin nəbzinə uyğunlaşdırılması və s. Düzdür, bunlar da səbəblər silsiləsindəndir, lakin əsl səbəb deyil... Əsl səbəb Quranın, müasir ədəbiyyatdan fərqli olaraq, ədəbiyyatın iki qoluna birbaşa təsiridir, ədəbiyyatların məxəzində, həm də bütün varlığı ilə durmasıdır. Bütün bu mövzular Quranın möhtəşəmliyinin nəticəsidir.

Elm, hikmət, zəngin irfani çeşmələr, bənzərsiz, ecazkar Qurani-Kərim, onun təkrar olunmaz ideya-məzmun qatları, həmin məzmunların sətiraltı çalarları, yaddaşlarda tez bir zamanda həkk olunmasını təmin edən harmonik düzüm, fikrin təsdiqini təmin edən ecazkar məsəl və rəvayətlər, fikrin, düşüncənin bütövlüyünə xidmət edən hikmət, məntiq və s.

Hələ sözün, ifadənin yerinə görə əhəmiyyət və rolundan danışmırıq... Bəzən müstəqim, bəzən məcazi, bəzən eyhamlı, bəzən bəlağətli söz və ifadə... Daha nələr və nələr!...

**Sidq ilə tutmuşam, çağır ram səni,
Xeybərin qalası alan, ya Əli!
Hər kim ayırarsa yarı yarından,**

Elə tacü taxtın talan, ya Əli!

**Aslan olub, Merac yolunda yatan
Əbu-Cəhlin daşın havaya atan,
Xurma lifəsiylə barmağın çatan,
Ağ devi zindana salan, ya Əli!**

**Ələsgərə nişan verən almanı,
İslam edən Qənbər ilə Salmanı,
Musaya öyrədən Turda kəlməni
Cəbrayılə ustad olan, ya Əli!¹**

Aşiq Ələsgərin “Ya Əli!” qoşması bəzi məqamlarına görə bizdə xüsusi maraq doğurduğu üçün onu araşdırmağı qərara aldıq. Tədqiqatımızı qoşmanın ikinci bəndindən başladığımız, çünki bu qoşmanın birinci bəndi Xeybərə həsr olunmuş üç qoşmanın müqayisəsində öz təhlilini tapmışdır.

“Aslan olub, Merac yolunda yatan” misrasında, bir tərəfdən, “Merac” hadisəsinə (Peyğəmbərin rihlətinə), digər tərəfdən isə, Nəbatinin “Şahi-Mərdan, “Şiri-yəzdan” ifadəsinə işarə vardır.

Bu, məsələnin gözlə görünən batini tərəfi. Əslində misranın görünməyən zəngin qatlarında çox dərin məzmun durur: Hz. Məhəmmədin kafirlər tərəfindən öldürülməsi niyyəti və Hz. Əlinin bu hadisənin qabağını almaq üçün Merac yolunda onun yerində yatması....

Mövzunun Quranın məzmun qatlarından bəhrələndiyini əyani şəkildə izləyək:

Quranda:

وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهْمًا لَا يَبْصُرُونَ

Tərcüməsi: Biz onların önlərinə və arxalarına sədd

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 123.

çəkib (gözlərini) bağlamışdıq. Buna görə də (Allahdan qüdrətinə dəlalət edən əlamətləri) görmürlər. (Kafirlərin qəlb gözü kor edilmiş, bütün iman yolları üzlərinə bağlanmışdır. Onlar zahirən görsələr də, mənən kordurlar). (Yasin: 9)

Quranda:

إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ

Tərcüməsi: Həqiqətən, ölüləri dirildən, onların (dünyada) nə etmiş olduqlarını və qoyub getdiklərini yazan Bizik. Biz hər şeyi hesaba alıb açıq-aydın kitabda (lövhi-məhfuzda, yaxud zamanə imanının yanında) təsbit etmişik. (Yasin: 12)

“Yasin” surəsinin 9 və 12-ci ayələrini diqqətlə oxuduqda misranın məğzi aydınlaşır. Bu surənin 9-cu ayəsində Hz. Məhəmmədi qətl etmək istəyənlərin Allahın qüdrəti ilə əl-qolu, gözü bağlandığı iyadə edilir. Yasinin 12-ci ayəsi isə misraya yeni açıqlama, fikrə isə bir tamlıq gətirir. Belə ki, Hz. Məhəmmədin qorunması qabaqcadan lövhi-məhfuzda öz əksini tapmış, hətta dövrün imamı – Hz. Əli tərəfindən təsbit edilmişdir.

“Əbu-Cəhlin daşın havaya atan” misrasının özü də Qurani-Kərimin “Maun” (Zəkat) surəsindən bəhrələnmədi;
Əbu Cəhl kimdir?...

“Mekkenin lideri kabul edilən Ebu Cəhil, Müslüman qarşısı olması ilə bilinməkdir. Gerçek ismi Ebu'l-Hakem olmasına rağmen, müsəlmanlara yaptıklarından dolayı, Ebu Cəhil (cahilliğin babası) olaraq adlandırılmışdır.

...İslamiyyət'in başladığı dönemden itibaren İslam'a hep karşı çıkan ve inanılmaz eziyetlər eden Ebu Cəhil, Bedr savaşının çıkmasına da neden olmuştur. İki Medineli müsəlman tarafından yaralanmış ve Abdullah Mesud tarafından

başı kesilerek öldürülmüştür”¹.

Dediklərimizin Qurani-Kərimdə inikasını izləyək:

Tərcüməsi: **1. (Ya Peyğəmbər!) Dini (Haqq-hesab gününü) yalan hesab edəni (Əbu Cəhli) gördünmü?**

Əbu Cəhl obrazı rəmzləşərək Ələsgər qoşmasının bu məqamında yetimi qovlayan, fəqirə yeməyi əsirgəyən, yoxsula rəğbət bəsləməyən, xəsislik edən, vaxtlı-vaxtında namaz qılmayan ümumiləşmiş bir mənzərənin tərənnümçüsü kimi çıxış edib.

Üçüncü bəndin **“İslam edən Qənbər ilə Salmanı”** misrasının məzmununu Hz. Əlinin sayəsində onun iki köməkçisinin – fars mənşəli Salman və bütperəst Qənbərin İslam dinini qəbul etməsinə işarədir. Aşıq Ələsgərin:

Musaya öyrədən Turda kəlməni Cəbrayılə ustad olan, ya Əli!

– misralarının məzmunu klassik ədəbiyyat və Qurani-Kərimdə əks olunmuş ayələrin məzmununa uyğun gəlmədi. Bu səbəbdən də marağımıza səbəb oldu.

Quranda Musa ilə bağlı çoxsaylı qissələr var və onların əksəriyyəti məhz bu möhtəşəm kitabın ayələrində olduğu kimi bədii yaradıcılıqda öz inikasını tapıb. Musa ilə bağlı mövzuları **“Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı”** kitabımızda aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışıq:

- 1. Musanın əsa ilə möcüzəsi;**
- 2. Musanın Tur dağında Tanrı ilə söhbəti;**
- 3. Musa, atəş, təcəlli.²**

Aşıq Ələsgər də Musanın Tur dağında Tanrı ilə söh-

¹ Ebu-Cəhil kimdir. Semiha Dini Konular Yorum Yapılmamış – [www.mailce.com/ebu-cehil-kimdir.html].

² Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 189.

bətindən bəhs edir, yalnız onun Rəbbi ilə birbaşa deyil, Hz. Əlinin vasitəsilə söhbət etdiyini qeyd edir. Məhz elə bu baxımdan da Hz. Əli aşıq tərəfindən Cəbrayılın ustadı kimi dəyərləndirilir.

Halbuki Quranda, hətta ədəbiyyatda belə Hz. Musa Tur dağında Tanrı ilə söhbət etdiyinə görə “Kəlimullah” ləqəbi ilə xatırlanır: Onun “Ey Rəbbim! Cəmalını mənə göstər” deyiminə də klassik ədəbiyyatda çox müraciət edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz fikirlər Qurandan irəli gəlir:

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي قَالَ لَنْ
تَرَانِي وَلَكِنْ انظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى
رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ
وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ

Tərcüməsi: “Musaya vəd etdiyimiz vaxt gəlib çatanda Rəbbi onunla (arada heç bir vasitə olmadan) danışdı. (Musa:) “Ey Rəbbim! Özünü (camalını) mənə göstər, Sənə baxım!” – dedi. Allah: “Sən məni əsla görə bilməzsən. Lakin (bu) dağa bax. Əgər o, yerində dura bilsə, sən də Məni görə bilərsən” – deyə buyurdu. Rəbbi dağa təcəlli etdikdə (Allahın nuru dağa saçıldıqda) onu parça-parça etdi. Musa da bayılıb düşdü. Ayılandan sonra isə “Sən pak və müqəddəssən! (Bütün eyib və nöqsanlardan uzaqsan!) Sənə (bu işimdən ötrü) tövbə etdim. Mən (İsrail oğullarından) Səni görməyin mümkün olmadığına iman gətirənlərin birincisiyəm!” – dedi.” (Əraf: 143)

Haqqın Tur dağında Musaya təcəllisi motivi daha çox sufi ədəbiyyatında geniş işlənmişdir. Bir daha qeyd etmək istərdik ki, bu motiv ədəbiyyatda öz əksini məhz “Əraf”: 143-də olduğu kimi tapıb.

Hər bir məsələyə yanaşma hətta müəllifdən müəllifə

fərqli olur. Aşıq Ələsgərdə də qeyd etdiyimiz məsələnin qoyuluşu hədislərə, rəvayətlərə əsaslandığı üçün, bəlkə də onun Hz. Əliyə olan xüsusi sevgisindən irəli gəldiyi üçün məhz şüa məzhəbinin görüşləri üzərində qurulmuşdur.

Bu məsələ tarix kitablarında da öz əksini tapıb.

Oqtay Əfəndiyevin “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” kitabındakı “Qızılbaşlar hərəkatının ideologiyasına dair” bölməsində V.F.Minorskiya əsaslanan müəllif yazır: “Yalnız “Divan”, ilk Səfəvilərin sirli bidətinə açar ola bilər. Bu dinamik, zahirən mistik və dini ideyalar bilavasitə fəaliyyətdə asanlıqla öz ifadəsini tapır. Onlar hərəkatın zərbə qüvvəsini təşkil edən həmin ünsürlərin siyasi xəttini təmsil edirlər”.

Xətəinin “Divan”ında öz əksini tapmış qızılbaşlıq dünyagörüşünə görə xəlifə Əli imamdır və kim bunu qəbul etmirsə, o, kafirdir. Məhəmməd peyğəmbədirsə, Əli Allah həqiqətinin təzahürüdür (“məzhəri-həqq”dir). Şah İsmayıl da özünün Əli və Fatimədən başlanan mənşəyi ilə fəxr edir.¹

V.H.Qordlevski “əhli-həqq” (həqiqət əhli) təriqətinin təlimini nəzərdən keçirərkən, belə bir maraqlı nəticəyə gəlir ki, “mücərrəd fəlsəfi ideyalar yalnız xalq içərisində Əlinin ilahiləşdirilməsi” formasında öz ifadəsini tapa bilər.

Göründüyü kimi, Hz. Əliyə olan böyük sevgiyə yanaşmalar müxtəlif olub.

Bu tədqiqat işinin – “Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından” adlı kitabımın əsas mahiyyəti tədqiqatçıların müxtəlif fikirlərini təhlil etmək deyil, məhz sənətkarın, yəni aşığın qoşma, bənd və ya misralarının söykəndiyi, qaynaqlandığı islami dəyərləri üzə çıxarmaq və ədəbiyyat tarixinin

¹ Oqtay Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 52-53.

müəllifə xas dönəmində onun həqiqi yerini göstərməkdir.

Yeri gəlmişkən, bir məsələyə də aydınlıq gətirmək istərdik. Düzdür, bu bizim subyektiv fikrimizdir. Razılaşan da ola bilər, razılaşmayan da...

Bəzən aşıqlar hər hansı bir məzhəbin sevdalısı olduqlarını, hansısa təriqətin yolunu tutduqlarını qeyd edirlər. Çox vaxt belə beytlərin açıqlanmasında, biz hələ illəri demirik, əsrlərin durmasına baxmayaraq, təhlil zamanı qeyd etdiyimiz aşıqları həmin dönəmin müəyyən bir təriqətinə, məzhəbinə və s. aid edirlər. Bu nə dərəcədə doğru ola bilər?!.. Düşünürük ki, özündən əvvəlki dönəmin müəyyən tarixi səhifələrini yaşamayan aşiq bu haqda yazırsa, özünü şeiri ilə bu və ya digər şəkildə həmin dövrə şamil edirsə, məhz mənbələrdən, ədəbiyyatdan əldə etmiş qənaətlərə əsaslanır. Bu zaman müəyyən fikirlər tam, müəyyən fikirlər qismən üst-üstə düşə bilər və hətta köklü şəkildə fərqlənə də bilər. Düşüncə, təfəkkür və hətta qəlbi ilə razılaşdığı bu məqamları aşiq və şairlər onlara bu və ya digər şəkildə münasibət bildirməklə, bəzən tarixin yaddaşından müəyyən səbəblər ucundan silinməkdə olan hadisə və ya məqamı tarixin özünə döndərir, tarixin yaddaş səhifəsindən silinməkdə olan bu dediklərimizi yaddaşlarda təzələyərək, ona özünəməxsus, şairanə tərzdə möhürünü vururlar.

Son dövrlərin maraqlı tədqiqatlarından biri Fəxrəddin Salimin **“Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf”** kitabıdır. Düşündük ki, görəsən, **“Ya Əli!”** rədifli qoşması müəllifin tədqiqat obyektinə olub, ya yox? Olubsa da, müəllifin Musa, Tur, Cəbrayıl və ona ustad olan Əli məsələsinə münasibəti necədir? Kitabda bu məqamı tapdıq. F.Salimin bu məsələyə özünəməxsus yanaşmasının şahidi olduq. O yazır: ...Şifahi xalq yaradıcılığının ən mühüm qollarından

olan aşığı yaradıcılığına klassik ürfan və hikmət fəlsəfəsinin danılmaz təsiri keçmişdir. Bu baxımdan Aşığı Qurbanidən Aşığı Ələsgərə qədər gələn bir dövr ərzində (tarixin bütün keşməkeşlərinə, təbəddülatına rəğmən) ürfan və təsəvvüf xətti qırılmamışdır.¹

Müəllif çox zaman mütəsəvviflərin dünyagörüşündəki qəliblər və əlamətlərin şəriət və din ehkamları ilə üst-üstə düşmədiyini qeyd edərək ürfan əhlinin istifadə etdikləri qaynaqları dini və şəriət məntiqi daşıyan ölçülərlə izah etməmək, məhz ürfan və təsəvvüf nümunələri ilə müqayisə etməyə üstünlük verir.² Bu baxımdan da Aşığı Ələsgərin “Ya Əli!” adlı qoşması ilə Aşığı Qurbaninin mövzu baxımından eyni hesab etdiyi misraları arasında paralel aparmaqla kifayətlənir. Salimə görə:

Aslan olub Merac yolunda yatan

– misrası Aşığı Qurbaninin:

Qapıçısı Şahi-Mərdan Əlidi, Məhəmməd Meraca gedər olursa,

– misrasıyla eyni mənanı ifadə edir. Amma biz elə düşünürük ki, müxtəlif aşığıların yaradıcılıqları arasında paralellər aparmaq, onlar arasında qırılmaz bağlılığı göstərməklə yanaşı, imkan daxilində mütəsəvvifi qəlib və əlamətləri, üst-üstə düşən məqamları və kəskin fərqli cəhətləri, aşığın özünəməxsus yanaşmasını da qeyd etməklə, ümumi mənzərənin bütövlüyünə və məqamın tarixilik baxımından zənginliyinin açıqlanmasına xidmət edilmiş olardı.

¹ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 199.

² Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 200.

Növbəti misralar da məzmun paralelliyi baxımından öyrənilib:

**Musaya öyrədən Turda kəlməni,
Cəbrayıla ustad olan ya Əli!**

Aşiq Ələsgərin bu misraları Aşiq Qurbaninin:

**Mənə badə verib Hz. Əli,
O, nə buyurub, demişəm: – bəli...¹**

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, mövzuların, hətta eyni mövzunun təhlilinə müxtəlif müəlliflərin yanaşma metodu özü də fərqli ola bilər. Çünki hər müəllif məsələyə ona yaxın olan, onun düzgün hesab etdiyi və yaxud yaşadığı dövr, zaman bucağından yanaşır.

Mənbələrlə tanışlıqdan sonra **“Musaya öyrədən Turda kəlməni, Cəbrayıla ustad olan, ya Əli!”** misralarına yenidən qayıtmağı vacib hesab etdik.

Əvvəlki açıqlamamızda “Əraf”: 143-ə istinad edərək, Musa Rəbbi ilə (arada heç bir vasitə olmadan) danışib, fikrini qeyd etmişik. Ələsgərin istifadə etdiyi qaynağı müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif məqalələrə, o cümlədən “Kuranda Hz. Ali (a.s)” məqaləsinə, ələvilərin Qurana istinad edərək yazdıqlarına müraciət etdik. Məqsədimiz, yalnız və yalnız Aşiq Ələsgər fikrinə aydınlıq gətirməkdən ibarət idi”.² **Rabbin Ademoğullarından onların bellerindən zürriyetlərini çıxardı, onları kendilerine şahit tutdu və “Rabbiniz değılmıyım? – dedi, onlar da (Ruh alemi):**

¹ Fəxrəddin Salim. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, s. 201.

² Quranda Hz. Ali (ə.s) Alevilərin Hz. Ali'nin ilk Halife olduğunu iddiasının Kuran'da Ayetlərlə delilləri, s. 2.

“Evet şahidiz dedilər” (Kalü bela) (Araf Suresi, 172 Ayet)

Resulullah (s.a.a) şöyle buyurdu: **“İnsanlar, Ali ibn Ebi Talib’in ne zamandan beri Emir’ül Müminin”** olarak adlandırıldığını bilselerdi, onun faziletlerini inkar etmezlerdi; Adem, ruh ve ceset arasındayken, Allah o zaman hazır bulunanlara şöyle buyurmuştu: **...Ben Rabbinizim, Muhammed Peygamberiniz, Ali de Emir’inizdir”**.¹

Aşiq Ələsgərin Cəbrayılı Hz. Əlinin ustadı hesab etməsi, bu ayələrin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Orta çağların elm və hikmət xəzinəsindən, İslamın əsas ehkamlarından, İslam dininin əməl edilməsi vacib olan şərtlərindən, Quranın mövzu qatlarından, onun ecazkar bəlağətindən, irfani qaydalarından, Şərq nəzəri sistemindən, ümumiyyətlə, özünə qədər olan və dövrünün mühüm qaynaqlarından dərslərini alan, onu özünün düşüncə və təxəyyül tərzinin bəhrəsi edən Aşiq Ələsgər yaradıcılığında İlahi eşq, peyğəmbərlər Hz. Məhəmməd, əhli-beyt və Hz. Əli mövzusunda geniş yer verilir. Ələsgər yaradıcılığında Hz. Əliyə olan xüsusi sevgi və rəğbətə ayrıca qeyd etməyə bilmərik.

Bu baxımdan Aşiq Ələsgərin zəngin islami dəyərləri özündə əks etdirən və sadə bir adla adlandırılan **“Vardır”** qoşması nəzər-diqqətimizi cəlb etdi:

**Rişeyi-nübüvvət, nəsli-əlaya
Əysik qulun ərzi-salamı vardır
Üç yüz altmış altı gündü, qırx səkkiz həftə,
On iki ayın üç əziz bayramı vardır.**

¹ Quranda Hz. Ali (ə.s) Alevilerin Hz. Ali'nin ilk Halife olduğunu iddiasının Kuran'da Ayetlerle delilləri, s. 2.

**Beş-Pənci-Ali-Əbadı, əzimü əziz,
On iki imam, çardəh məsum düzbədüz,
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərimiz,
Hər birinin ayrı məqamı vardır.**

**Altı min altı yüz altmış altı gül,
Yüz on dörd surədi Quran, yəqin bil,
Altmış nisbi, otuz cüzi müttəsil,
Doxsan min kəlmədə tamamı vardır.**

**Elmi-ibadətdi əcayib Quran,
On yeddi rəkətdi, on səkkiz xoş xan,
Əlli bir sünnətdi, yerbəyer qılan,
Məxrəci, səktəsi, iqdamı vardır.**

**Ələsgərəm, qəmdən olmuşam azad,
Haqdı mizan, Sirat-puli-qiyamət
Üsyan, tuğyan, çaşqın, düşgün, bisavəd ...
Ah çəkmək dilimdə müdamı vardır.¹**

Nübüvvətin rişəsi-nəsli-ələdir. “Nəsli-əla” ifadəsi altında Əhli-beyt nəzərdə tutulur. Bu haqda kitabda “İsmi-əzəm” duası və “Beş-Pənci-Ali-Əba, əzimü-əzim” misrası ilə başlanan qoşmada məlumat vermişik. Ona görə də ayrı-ayrı qoşmalar olmasına baxmayaraq, fikir təkrarı olmasın deyə, bu ifadənin üstündə dayanmağa ehtiyac duyuruq. Qoşmada Aşıq Ələsgər nəsli-ələnin nübüvvətin rişəsi, kökü olduğunu qeyd edərək, özünü əskik qul kimi dəyərləndirməklə, bir növ “yüksək nəsli” və “əysik qul” ifadələri arasında təzadlı bir tablo, məqam yaradırsa, digər tərəfdən isə əskik qulun nəsli-ələya salam ərzi ilə ibadət

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 121.

edən bəndənin ibadət edilən Tanrıya, bənddə isə onun peyğəmbəri və əhli beytinə olan bağlılığı ilə fikri tamamlayır, bütövləşdirir.

Aşıq Ələsgər bu bənddə ilin gün və həftə baxımından sayını qeyd etməklə, on iki ayın üç bayramını, özü də müsəlmanların əziz bayramlarını (ramazan, qurban və novruz) xüsusi şəkildə vurğulamaq istəmişdir. Sanki aşıq uzunuzadı “bir ilin cəmi üç bayramı var”, ona yetərincə dəyər verin-demək istəmişdir.

Peyğəmbərliyin xətni, imamətin başlanğıcı da qoşmada öz əksini tapıb. Aşıq “on iki imam” deməklə kifayətlənməyərək, fars dilində “çardəh məsum” sözünü də işlətməmişdir. Adətən, ədəbiyyatda iki və ya daha artıq dildə misraların işlədilməsi “müləmmə” adlanır. “Çardəh” sözünün işlədilməsi “müləmmə” olmasa da, bu poetik formadan irəli gələn bir element kimi dəyərləndirilə bilər.

İmamət haqqında da bu əsərdə yetərincə məlumat verilmişdir. Yeri gəlmişkən, imamət haqqında Hz. Peyğəmbərin buyurduqlarını bir daha təkrar etməklə İslam dinində imamətin yeri və məqamını göstərməyi öümüzə borc bilir: **“İnsanların işi o vaxta qədər davam edəcəkdir ki, onlar üçün on iki xəlifə olsun və onların hamısı Qureysdəndir.”**¹

Ələsgər 124 min peyğəmbərin mövcudluğunu, İslamdakı yerini, əhəmiyyətini də unutmur. Nübuvvət Məhəmməd Peyğəmbər (s) başda olmaqla, 124 min peyğəmbərin Allah tərəfindən insanları haqqa dəvət etmək üçün seçildiyinə, eləcə də mələklərə və onların peyğəmbərlərə gətirdiyi vəhyə, kitablara iman gətirməkdir. İslamın şiə məzhəbində hər bir peyğəmbər kimi, Məhəmməd Peyğəmbər (s) üçün də Allah tərəfindən təyin olunan canişinlərin – 12

¹ Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru, s. 236.

imamın haqq olduğuna iman gətirilməlidir.¹

“**Altı min altı yüz altmış altı gül**” misrası ilə aşiq, Məhəmməd əleyhissalama ramazan ayında nazil olan Qurani-Kərimin quruluşuna işarə edir. Ümumiyyətlə, qoşmada müəllif həm Quranın tərtibini, həm quruluşunu, həm də söz tərkibini qeyd etməklə, özünün bu sahədəki biliyini də nümayiş etdirmiş olur.

Quran 114 surədən (90 surə Məkkədə, 24 surə isə Mədinədə nazil olub), müxtəlif qiraət variantlarına və böl-gülərinə görə 6204, yaxud 6236 ayədən ibarətdir.²

Görünür, (əsl həqiqət müəllifə məxsusdur) “**Altı min altı yüz altmış altı gül**” – misrası ilə Ələsgər qiraət variantlarından hansısa birinə işarə edir.

Nəzər diqqətimizi ayələrin məcazi anlamla “gül” sözü ilə qeyd edilməsi də çəkdi. Nədən məhz gül?!... Görən gül ilə ayənin müqabilləşdirilməsi Aşiq Ələsgərin öz daxili aləmindən, öz zövqündən irəli gələn təşbehdirmi? Ələsgər ayəni adı ilə deyil, “gül” sözü ilə qeyd etməklə zəngin məna və məfhumların rəmzi ifadə ilə önə çəkilməsi və poeziyada bədii-estetik məzmunların rəmzi yollarla açıqlamasının önəmliliyinəmi işarə etmişdir?... Yığcam bir araşdırma apardıq: ...“Gül təsvir olaraq sevgili Peygamberimizi təmsil edir. Peygamberimiz Efendimize (s.a.) dair siyer, siret və şemail kitablarında genelliklə bir gül resmi bulunur. Gül O'nun teri, gül kokusu da O'nun rayihəsi olaraq düşünül-müşdür”.³

Qurani-Kərim 30 cüzdən ibarətdir. Cüz özü də iki nisbədən ibarət olduğu üçün aşiq tərəfindən altmış nisbə

¹ <https://az.m.wikipedia.org/wiki/usuliddin>, s. 11

² Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, s. VII.

³ Dr. Hasan Özönder. Ansiklopedik Hat, tezhip sanatları deyim və terimləri sözlüğü (Ayrıca bkz. “Verd-i Muhammedi” mad.)

kimi qeyd edilmişdir.

Üçüncü bəndin son **“Doxsan min kəlmədə tamamı vardır”** misrası ilə Quranın söz tərkibi önə çəkilir.

Qurani-Kərimin **“Ön söz”**ündə Kitabın 77934 sözdən ibarət olduğu qeyd edilir. Aşiq Ələsgər qeyd olunmuş qoşmasında bu rəqəmi yuvarlaqlaşdırılmış şəkildə işlətməmişdir.

Dördüncü bəndin birinci **“Elmi-ibadətədi əcayib Quran”** misrasında bir elm olaraq Quranın mahiyyəti açıqlanır.

Növbəti iki misrada **“Merac”** məsələsinə işarə edilir. **“On yeddi rəkətədi, on səkkiz xoş xan // “Əlli bir sünətədi, yerbəyer qılan”** misraları ilə Ələsgər İslam dininin əsas şərtlərindən biri və hər bir müsəlmanın ən bariz əlaməti olan namaza işarə edir. Çünki Allah qatında imandan sonra ən sevimli əməl və kainatda imandan sonra ən yüksək həqiqətdir.¹”

Namaz Rəbbimizlə qurduğumuz ən güclü sevgi rəb-təsidir.

Dördüncü bəndin **“on səkkiz xoş xan”** ifadəsi üzərində dayanaq. Aşığın bu ifadə altındakı fikrini çox düşündük, çox axtardıq, mənbələri nəzərdən keçirdikdən sonra bunun **“Azan”** olduğunu anladıq.

Azan, adətən, namazın vaxtı daxil olandan sonra oxunmalıdır.

Azan aşağıdakı kimi oxunur:

4 dəfə – Allahu Əkbər

2 dəfə – Əşhədu ən lə iləhə illəllah

2 dəfə – Əşhədu ənnə Muhəmmədən Rasulullah

2 dəfə – Əşhədu ənnə Əliyən Vəliyyullah

2 dəfə – Həyyə aləs-saləh

2 dəfə – Həyyə aləl-fələh

2 dəfə – Həyyə alə xayril-aməl

¹ Merac hədiyyəsi Namaz, s. 7.

2 dəfə – Allahu Əkbər

2 dəfə – Lə iləhə illəllah

Yazılan ifadələrin sayı toplum etibarı ilə 20-dir. Lakin nəzərə alsaq ki, “Əşhədu ənnə Əliyyəni Vəliyyəni” cümləsi azanın tərkib hissəsi olmayıb, amma deyilməsi yaxşıdır. Vacib qəsdilə oxumaq olmaz. Bu cümlə iqamədə də eyni niyyətlə oxunur.¹ Əgər Hz.Əlinin vilayətinin şəhadəti haqqında qeyd etdiyimiz cümlə oxunmasa, onda – “Azan”-in kəlmələrinin sayı 18-ə bərabər olar. Yeri gəlmişkən, “Əşhədu ənnə Əliyyəni Vəliyyəni”-in deyilməsinin əhəmiyyəti haqqında mənbələrdə çoxlu məlumatlar verilmiş və söylənilən fikirlər Quran ayələri ilə sübuta yetirilmişdir. Məsələn: (Alevilerin inançına görə, Hz. Alinin ilk Halife olduğunu qəbul etməyənlər) Saffat Süresi 24-cü Ayete əsasən qeyd edirlər: **“Durdurun onları, onlar sorguya çəkileceklerdir”**.²

Bu ayət üçün Ebu İshak dedi ki: “Onlar, Ali bin Ebi Talibin velayətindən sorguya çəkileceklerdir. Sırat körpüsündən ancaq Ali bin Ebi Talibin Velayətini qəbul edənlər keçə biləcək”. Əli bin Əbu Talibin vilayəti ilə bağlı bir məqamı da qeyd etmək istərdik.

İbni Abdül-Birr dedi ki: “Resulullah (s.a.a) İsrə gecəsində miraca çıxdığında Allah-u Teala onunla birlikdə peyğambərləri bir araya topladı və şöyle buyurdu: “Ey Muhammed, Sendən öncəki peyğambərlərə sor, ne üzərə göndərdiniz? “Peyğambər efendimiz sorunca dedilər ki: Biz, La iləhə illəllah şəhadəti, senin peyğambərliyinin ikrarı və Ali bin Ebi Talibin velayəti üzərinə göndərdik”.³

¹ Merac hədiyyəsi Namaz, s. 38.

² Kuranda Hz.Ali(ə.s) Alevilerin Hz. Alinin İlk Halife olduğunu iddaasının Kuranda Ayətlərlə delilləri, s. 1.

³ Kuranda Hz. Ali (ə.s) Alevilerin Hz. Alinin İlk Halife olduğunu iddaasının Kuranda Ayətlərlə delilləri, s. 3.

Deməli, Allahın tövhidi, Hz. Məhəmmədin iqrarı qə-dər Hz. Əlinin vilayəti də İslamda böyük əhəmiyyətə ma-likdir.

Aşıq Ələsgər “on səkkiz xoş xan”, yəni avazla oxunan 18 kəlməlik azanı da kənarda qoymamışdır.

Dördüncü bəndin son “**Məxrəci, səktəsi iqdanı var-dır**” misrası ilə Aşıq Ələsgər artıq Quranın qiraətinə, təc-vidinə keçir.

Bəli, aşıq bu qoşmanı təsadüfən belə adlandırmayıb. Bu qoşmada – “**Vardır**” qoşmasında böyük bir mənəvi-əxlaqi-tərbiyəvi-hikmətamiz xəzinəyə, onun tarixinə, quru-luşuna, tərtibinə, söz düzümü və nəhayət, təcvidinə bir isti-nad vardır.

Son misrada söhbət hərflərin məxrəclərinin düzgün tələffüzü, sükunətə yerli-yerində riayət, idgamin-samit sə-slərin qoşalaşmasının düzgün qiraətindən gedir.

Fikrimizi Vüqar Qaradağlının “**Təcvid**” kitabındakı bir abzasla bitirsək, son misranın mahiyyətini elmi şəkildə açıqlamış olarıq:

“Əbu Hüreyrədən gəlib çatan hədisdə deyilir: “Allah-Təala Peyğəmbərə (s.) Quranı mahnı kimi ifa etməyə icazə verməyib,” Ümm Sələmədən gəlib çatan hədisdə deyilir: “Allah Rəsulunun (s) qiraəti izahlı, hərf-hərf (oxunan) qi-raət kimi səciyyələndirdi.” Nə Peyğəmbərdən (s), nə əshab-dan, nə tabiundan, ətbaut-tabiindən (ardıcılıqların ardıcılıqları olan nəsil), nə də məşhur yeddi qaredən təcvid qaydalarına riayət olunmada qiraət formasından bir qeyd də belə gəlib çatmamışdır. Əksinə, yüzlərlə qiraətləri tədqiq edən mənbə-lərdən təcvidsiz, yəni səsləri tələffüz edərkən məxrəc və sifətlərinə diqqət yetirmədən qiraət etməkdən söhbət belə getmir.¹

¹ Vüqar Qaradağlı. Təcvid, s. 75.

Qoşmanın son bəndinin təhlili bizi – İslam əhlini Quranın düzgün qiraətinə dəvət edir.

“Ələsgərəm, qəmdən olmuşam azad” deməklə aşıq “Vardır” qoşmasında islami qayda və qanunlardan yaratmış olduğu qısa, lakin zəngin mənzərənin dəyərlərindən xəbərdar olduğu üçün özünü qəmdən azad hesab edir.

İkinci misrada aşıq ölçü, tərəzi, haqq-hesab kimi ifadələrin məcmusu olan qiyamətin məqamlarından birinə – Mizana, onun haqlılığına işarə edir.

“Sırat-puli-qiyamət” ifadəsi altında Ələsgər axirətin üçüncü, haqq-hesab və imtahan məqamı olan “Qiyamət”ə, “Qiyamət günü”nə işarə edir. Aşıq “Qiyamət” ifadəsi ilə onun əsas məqamları olan dirilmə, mizan, sirat və şəfaəti nəzərdə tutur.¹ “Sırat” (Qıl körpüsü) ərəbcə ifadəsi ilə “pul” (pol-körpü) farsca ifadəsi sinonim kimi istifadə edilir.

Hacı Sabir yazır: “Qiyamətin labüdlüyü haqqında tək-cə onu demək kifayətdir ki, hər bir iş öz qarşılığını – mükafatını, ya da cəzasını almalıdır”.²

Quranda:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ

Tərcüməsi: “Bu gün hər kəs öz əməlinə görə cəzalandırılacaqdır. Bu gün heç bir zülm (haqsızlıq) ola bilməz. Allah tez haqq-hesab çəkəndir”. (Mumin: 17)

Mənbələrdə Sırat və şəfaətlə bağlı maraqlı bir məqamla rastlaşdım. Onu qeyd etməyi özümə borc bilirəm, çünki bu fikrin bir ucu sirat və şəfaətdirsə, digər ucu elmi insana, alimə bağlıdır:

“Rəsuli-Əkrəm (c) alimlərə çox yüksək qiymət verməyilə seçilmiş insanların imamı və rəhbəridir. Uləmaları

¹ Hacı Sabir Həsənli. Haqqa doğru, s. 260.

² Hacı Sabir Həsənli. Haqqa doğru, s. 260.

Peyğəmbərlərin varisi adlandırılan Mühəmməd (s) onların Siratda şəfaət verənlərdən olacaqlarını bildirmişdir”.¹

“Sirat üzərində alim ilə abid birlikdə olarlar. Abidə deyilər: “Cənnətə gir, ibadətlərinin müqabilində oradakı meyvələrdən ye!” Alimə isə deyilər: “Sən burada dur və istədiklərinə şəfaət ver. Sənin şəfaətin mütləq qəbul olunar.” Beləcə, o alim peyğəmbərlərin dərəcəsinə yüksəldi”.²

“Üsyan, tuğyan, çaşqın, düzgün, bisavad...” hələ də eyni qəbildən olan həmcins üzvlərin sayını artırmaq, yenilərlərini sadalamaq arzusu ilə nöqtələr qoyaraq sonsuzluğa işarə edən bu misrada aşırı özünün qəmdən azad olmasına baxmayaraq, sadaladıqları üzündən, daima “ah” çəkməli olduğunu qeyd edir. Elə bununlamı Ələsgər kifayətlənir?!... Əlbəttə, yox, əks təqdirdə o el şairi Ələsgər olmazdı. Aşırı misrasının sətiraltı mənası ilə sadaladığı insanlara haqdan sapınsanız, yolunuzdan çıxsanız, Haqqa gedən karvanın yolçusu olmasanız, Yaradan öz qüdrətini göstərmək zorunda qalar – fikrinə də işarə edir. Bir növ Qurana dərinədən bələd olan Ələsgər Lut (əleyhissəlamın) zəlzələsi, dağıntı və aramsız yağışlarını, Nuhun tufanını və s. unutmayın! – demək istəyir. Həqiqətən də, Qurandakı möcüzələr insan övladı üçün ibrət, nəsihət və örnək deyilmi?!...

**Aləm və cahən məzhəridir ismi sifətin,
Həm ismi sifət aynasıdır Hz. zatın.**

(Sədi Şirazi)

Quranda “Əsmaül-hüsna” adı altında qeyd edilən Allahın gözəl adları içərisində ən çox işlənənləri aşağıdakı-

¹ Hacı Sabir Həsənli. Haqqa doğru, s. 295.

² Hacı Sabir Həsənli. Haqqa doğru, s. 295.

lardır:¹

Allah

əl-Vahid (Tək)

əl-Əhəd (Bir olan)

əs-Səməd (Güclü)

əs-Səmi (Eşidən)

əl-Bəsir (Görən)

əl-Qədir (Qadir)

əl-Əla (Ucadan-uca)

əl-Həkim (Hikmət sahibi)

əl-Əlim (Bilən)

əl-Hafız (Hifz eləyən)

əl-Hamid (Sitayişə layiq)

əl-Rəbb (Pərvərdigar)

əl-Rəhman (Rəhman)

əl-Rəhim (Rəhim)

əl-Rəzzaq (Ruzu verən)

əl-Əziz (Qalibi-mütləq)

əl-Adl (Ədalət sahibi)

əl-Qafur (Bağışlayan)

əl-Ğəni (Ehtiyacı olmayan)

əl-Məcidi (Şanlı)

əl-Kərim (Kərəmətli)

əl-Kəbir (Böyük)

əl-Hadi (Hidayət edən)

əl-Xaliq (Yaradan)

əl-Şəkur (Şükürləri qəbul edən)

əl-Əzim (Əzəmətli)

Aşıq yaradıcılığı və dastanlarda da “Əsmaül-hüsna”-ya geniş yer verilib:

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 160-161.

**Qədir mövlam, budu səndən diləyim,
Bu gələn qış imiş bahar, yaz ola**

**Gündə otuz iki dövrən eyləyə,
Əksinə çevrilib boran, tez ola.¹**

Və ya:

**Rəhimsən, kərimсэн, ədlü ədalət,
Könüldən xəbərdar, hər dilə bələd.
Seyiddən, molladan, dostdan xəcalət,
Bu nə dağdı, sən sinəmə çəkibsən?!²**

Aşıq Ələsgər “Çəkirsən” qoşmasında Allahın rəhim-sən, kərimсэн, ədalət sahibisən kimi üç adına müraciət edir.

Allahın gözəl adları Qurani-Kərimin əksər ayələrində, o cümlədən “Həşr” surəsinin 22-ci ayəsində öz əksini tapmışdır. Nədən biz məhz “Həşr” surəsinin 22-ci ayəsi üzərində dayandıq? Çünki Quranda deyilir:

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ

Tərcüməsi: **O, özündən başqa heç bir tanrı olmayan, gizlini də, aşkarı da bilən Allahdır. O, rəhmlidir, mərhəmətlidir. (Allah dünyada bütün bəndələrinə rəhm edən Rəhman, axirətdə isə yalnız möminləri bağışlayan Rəhimdir!)** (Həşr: 22)

“Həşr” surəsinin tərcüməsindən bəlli olduğu kimi, Allahın bütün bəndələrinə rəhm etməsi – **Rəhman**, axirətdə möminləri bağışlaması isə **Rəhim** adı ilə dəyərləndirilir.

¹ Azərbaycan dastanları. Əsli və Kərəm, c. 2, s. 55.

² Aşıq Ələsgər. Şeyrlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 44.

Bu bağlılıqdan çıxış edərək, **Rəhman** surəsi ilə əlaqəli bəzi maraqlı məqamları açıqlamaq istərdik.

Avropa alimləri Məkkə və Mədinə dövrlərini qəbul etməklə yanaşı, Məkkə dövrünün özünü üç mərhələyə ayırırlar:

1. *Birinci Məkkə dövrü (48 surə). Burada əsasən Allahın vəhdəniyyətindən, qiyamət günündən, ölümlərin dirilməsindən bəhs edilir. Ulu tanrı çox zaman Allah, Rəbb deyər adlanır. Həmin surələrdə fəsaḥət və bəlağət güclü, onların dili, üslubu şairənədir.*
2. *İkinci Məkkə dövrü (21 surə). Bu dövrdə də təkallahlıqdan, qiyamətdən geniş bəhs olunur... İkinci Məkkə dövrünə daxil olan surələr sakit surələrdir. Onlarda təxəyyüldən daha çox dalğımlıq, düşüncə hakimdir; keçmiş peyğəmbərlərin hekayətləri, xüsusilə, Musa ilə bağlı əhvalatlar təsvir olunur. Bu surələr üslub baxımından yüksək nəsr nümunəsidir. Onlarda Quranın ehkəmi güclənir. Allahın varlığını Onun ayələri-möcüzələri və qüdrət əlamətləri ilə anlamağa xüsusi fikir verilir. Allahın **Rəhman** adı tez-tez işlənir. Buna görə də həmin mərhələyə **Rəhman dövrü** də deyirlər.¹*

Bir başqa mənbədə Şeyx Davudi Qeysərinin fikri nəzərdiqətimizi cəlb etdi:

Rəhmət ilahi sifətlərdəndir və o, Haqqın həqiqətidir. Lakin zati və sifəti olmaqla iki yerə ayrılır. Bunlardan hər biri ümumi və xüsusidir. Sonra bu, dörd qismə ayrılır. Daha sonra da bunların cəmi yüz qism rəhmət olmaqla bölünür.²

Rəsulullah-səllallahu əleyhi və səlləmuna işarə edərək belə buyurur:

جعل الله الرحمة مائة جزء فأمسك عنده تسعة و تسعين جزءا و

¹ Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, s. VII.

² "Fatiḥə" surəsinin təfsiri. Mahmud Sami Ramazanoğlu, s. 20-21.

انزل في الارضى جزا واحدا فمن ذلك الجزء تتراحم الخلق حتى ترفع
الفرس حافرها عن ولدها حشية تصبه

Tərcüməsi: Allah rəhməti yüz parçaya bölmüş, doxsan doqquzunu saxlayıb, bir payını yer üzünə endirmişdir. Bütün insanlar, məxluqat bu bir parça sayəsində bir-birlərinə mərhəmət edərlər. Hətta balahsını incitmək qorxusu ilə madyanın ayağını qaldırması bu rəhmət səbəbiylədir. (Buxari. Kitabul-Ədəb)

Hədisi-şərifdən belə anlaşılır ki, Allah rəhmətinin doxsan doqquzunu bəndələrinə mərhəmət etmək üçün axirətə saxlamışdır.

...Bütün gözəl ad və sifətlər Allaha məxsusdur. Həm İslamdan əvvəl, həm də İslamdan sonra gözəl ilahi adlar dini kitablarda yazılmışdır. Hətta Ərəbistanda bu ilahi adların bəzisi camaatın dilinin əzbəri olmuşdur. Quranda “Allahın gözəl adları (Əsmaül-hüsna)” kitabında bu adlarla bağlı bir məsələ də marağımıza səbəb oldu.¹ Hüdeybiyyə sülhündə müsəlmanlarla Məkkə müşrikləri arasında müqavilə bağlanan zaman Hz. Əli (ə) əhdnamənin mətnini yazırdı. O, “**Bismillahir-rəhmanir-rəhim**” yazarkən məkkəlilərin nümayəndəsi Süheyl İbn Əmr dedi: “Biz Rəhman tanımırıq, əjdədlərimizin yazdığı adı “**Ey Allahım sənin adınla**” yaz və “Rəhman” sözünü sil”. Hz. Əli (ə) imtina etdi. Lakin Hz. Rəsul (s) özü onu sildi və buyurdu: “**Ey Allahım, sənin adınla**” – sözlərini yaz. Yəni “ey Əli (ə), bunu yaz, bu da Allahın adıdır”.

Məhəmmədtəqi Müqtədiri yazır ki, “Əsmaül-hüsna”-nın növlərindən bəhs olunarkən, qeyd etmək lazımdır ki, Quran bir neçə yerdə “الله” (Allah) kəlməsinin İslamdan

¹ Əsmaül-hüsna. Quranda Allahın gözəl adları. Məhəmmədtəqi Müqtədiri, s.90.

əvvəl də işlənməsini bildirmişdir.¹

İslami dəyərlərdən ədəbiyyatda istifadə ənənəsi qədir-bilən ziyalılarımız və xalqımızın övladları tərəfindən bu gün də ədəbiyyatda inikas olunmaqdadır.

Şair-filosof Bilalın bu mövzuda yazdığı “Məqam söhbəti” qəsidəsindən Peyğəmbərə həsr olunmuş parça ilə söylədiklərimizi təsdiqləyirik:

**Məxsusi olubdu vücudun payı,
Almış ki, xalıqdən oradan tütyə.
Əsatirdi, ona, mehrabı, surda,
İnsanlıqdan çatıb peyğəmbərliyə.
Hər kəsdə olmaz ki, xal-nişanəsi,
Böyük məsələdir o bir səviyə.
Gündüzünü, gecə, eyləmiş qədər,
Hüsni-əxlaqında o gözəlliyə.**

¹ Əsməül-hüsna. Quranda Allahın gözəl adları. Məhəmmədətəqi Müqtədiri, s.90.

SON SÖZ

Dini mətnlər öz emosional təsiri və bədii quruluşu baxımından bədii yaradıcılığın bir çox xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Buna görə də ədəbi prosesdə gedən bu cür qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində dini mətnlərin bədii əsərlərə təsiri güclüdür. Bu baxımdan müsəlman xalqlarının ədəbi yaradıcılığı xüsusilə seçilir. İslamın müqəddəs kitabı olan Quranın Şərqi söz ustalarının yaradıcılığında yeri möhkəm, təsiri isə çox önəmlidir. Quran Şərqi əksər dahi söz ustalarının yaradıcılığında dəyərli bir qaynaq kimi təmsil edilir.

Qurani-Kərim bədii söz sənəti üçün bir sıra baxımlardan mühüm bəlağət qaynağı olaraq tanınır. Bu mənada Qurani-Kərim yazar və şairlər üçün mənəvi-əxlaqi dəyərlər və zəngin söz abidəsidir. Ona görə də söz sənətində Quranın məzmun keyfiyyətlərindən faydalanma imkanları genişdir. Quranın istər məzmun qatları, istər əxlaqi-mənəvi dəyərləri, istərsə də onun bənzərsiz bəlağət özəllikləri və zərif söz incəlikləri orta çağların söz sənətində, o cümlədən aşıq yaradıcılığında özünə möhkəm yer tutdu. Klassik Azərbaycan söz sənətinin dəyərləndirilməsində Quranın bənzərsiz bəlağət özəlliklərinin, zərif söz incəliklərinin zəngin və ibrətamiz mövzularının əhəmiyyəti inkaredilməz bir həqiqətdir.

Qurani-Kərimdə əks olunmuş və ədəbiyyatda öz geniş inikasını tapmış mövzulardan biri yerin-göyün yaranması, Allahın nuru məsələsidir. Nur – Allahın adlarından biridir. (نور السماوات و الارض) (Nurus-səməvati vəl-ərz) yerin və göylərin nuru. Haqqın varlığı nurla ifadə olunur. İlahi nur isə Quranda adıçəkilən lövhi-məfhuza işarədir. Nurul-ənvar – Haqqın substansiyası, özüdür. İman nuru bəndə ilə Haqq

arasındaki pərdəni aradan götürür. Məhəmmədin (s) nuru isə ilkin təcəlli və ya külli əql anlamı deməkdir.

Klassik ədəbiyyatda olduğu kimi, aşiq yaradıcılığında da “Allahın nuru” məsələsi öz geniş inikasını tapmışdır. Maraqlı burasıdır ki, qəlblərə, insan təfəkkürünə çox asanlıqla hopan bu mövzu Allah-Təala tərəfindən bəşəriyyətin hidayəti üçün göndərilən Nur, həyat və hikmət çeşməsi olan Qurani-Kərimin söz və məna baxımından bəlağət dolu möcüzəli və zəngin məna qatları aşiq yaradıcılığının demək olar ki, hər bir misrasında özünü göstərir. Çünki hər bir anlamı ondan daha mükəmməl şəkildə tapıb düzümə salan və yerbəyer edən ikinci bir əsər yoxdur.

Səmimilik, xalqa, onun adətlərinə bağlılıq, ən əsası xalq dilinə söykənərək yazıb-yaratmaq arif aşığın Quran mövzularının zəngin məna çalarlarını şeirə gətirməsinə heç də maneçilik törətmirdi. İlk anda çox sadə görünən, səmimi tərzdə yazılan, axıcılığı ilə insanların qəlbinə hopan və beyinlərində tez həkk olunan aşiq yaradıcılığının məna qatları əslində dərin və zəngindir. Sanki bu növ şeirləri səciyyələndirən sadəlik, fikrin aydın şəkildə ifadə tərzində məna qatlarının zənginliyi ilə bir-birini tamamlayaraq, öz dinamik inkişafını davam etdirir. Bəzən də biri digərini üstələməyə çalışır. Çünki şifahi və yazılı ədəbiyyatın ayrı-ayrı qolları müxtəlif dövrlərdə müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. Klassik, həm də müasir yazılı ədəbiyyatımızın inkişafı və formalaşmasında, şübhəsiz ki, şifahi ədəbiyyat xüsusi rol oynamış və o, xalq ədəbiyyatının inkişaf edən zəngin özülləri üzərində yeniləşmişdir.

Mənbələrdə kəlam elminin yaranması səbəbi Allahın “mütəkəllim” olmasına bağlanılır; “Allahın mütəkəllim olması ilə bağlı tədqiqatlar orta əsrlərdə kəlam elminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu mövzu – Allahın kəlam-

mütəkəllim sifəti klassik ədəbiyyatda öz geniş inikasını tapdığı kimi aşiq yaradıcılığında da önəmli yerlərdən birini tutur.

Müsəlmanlar tərəfindən qırx sayı müqəddəsliyinə inanılan və çox böyük əhəmiyyət verilən saylardandır. Azərbaycanda, habelə türk dünyasında yaranan nağil və dastanlarda qırx sayına tez-tez rast gəlinir: 40 alp, 40 gözəl (qız), 40 ev (otaq), 40 igid, 40 gün, 40 gecə-gündüz (toy), 40 arşın (quyu) və s. kimi. Xalq inanclarında da qırx sayı qutsal hesab edildiyi üçün uşaq doğulandan sonra ananın və körpənin qırx gününün çıxması önəmli bir hadisə kimi qəbul edilir. Ölən insanlar üçün 40 gün yas saxlama, ehsan olaraq qırxvermə kimi “Qırx”, “Qırxlar”, “Qırxını çıxarma”, “Qırxlama”, “40-cı qapı”, “40 düyün”, “40 ayaq”, “40 qazanın mayası”, “40 lotu”, “40 quldur” kimi ifadə və sözlər “qırx” inancı ilə əlaqədardır.

“Qırxlar” ifadəsi Hz. Məhəmməd və onun həyatında nisbətən çox işlənən rəqəmdir. Mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən: bir müddət vəhyin arası kəsildi. Hz. Peyğəmbər layiqincə qiymət verilməməsindən qorxdı. Vəzifəsini nöqsanlımı yerinə yetirdi ki, bu da vəhyin kəsilməsinə səbəb oldu? Öz-özünə bu sualları verən Hz. Peyğəmbər dərin, ruhi bir böhran keçirdi...Bu müddət onun vəhyi anlamağa yaxşı hazırlanması üçün idi. Həmin vaxtın 40 gün ilə 3 il arasında olduğunu söyləyənlər var. Hz. Məhəmməd vəhyin intizarını çəkə-çəkə onu qəbul etməyə hazırlaşdı. Bu hazırlıq tamamlandığı zaman, Vedduha (Zuha) surəsi nazil olmuşdu. Surənin mövzusu və mənası **“Sənə bir neçə gün vəhy nazil etməməklə Rəbbin səni (ya Peyğəmbər!) nə tərk etdi, nə də sənə acığı tutdu”**. (Zuha: 3). Hz. Məhəmmədə böyük təsəlli verildi.

Həz. Peyğəmbərin həyatı ilə bağlı “qırx” sayı məsələsi ədəbiyyatın hər iki qolunda sənətkar və aşuqların yaradıcılıq hədəfinin qayəsinə çevrilmişdir.

Bununla yanaşı, qırx sayı xüsusi folklor deyim forması olan alqış və qarğış kimi də istifadə edilir. Bu haqda prof. Azad Nəbiyev yazır: “Unutmaq olmaz ki, alqış və qarğış ucadan deyilən, bəzən zümzümə edilən, bəzən də qışqıra-qışqıra (xüsusi qarğışlar) söylənən folklor janrlarındandır”.

Qurani-Kərimin bəlağəti, məntiqi elmiyi və həmişə-yaşarlığı, eləcə də mövzu genişliyi və bu mövzuların əbədi aktuallığı (hekayətlər, dəvət, ehkamlar və s.) ədəbiyyatın hər dönəmində zamanla səsləşərək onun ana xəttini təşkil etmişdir. Qurani-Kərim açıq ayələr, parlaq dəlillər, aşkar hüccətlər, aydın burhanlar, yüksək qanunlar, düzgün nizamlar məcmusudur. Yerdəkiləri hidayət etmək üçün göydən gələn bir nurdur. Qurani-Kərim öz məqsəd və qayəsi, söz və üslubu, məna və onun çalarları ilə möcüzədir. Ruhun ən gözəl tərbiyəçisi və müəllimidir. Bu baxımdan da ədəbiyyatın hər bir dönəmində, istər klassik, istərsə də aşuq yaradıcılığında ruhun, xilqətin ən gözəl tərbiyəçisi olan Quranın hikmət, ibrət və nəsihətləri həmin dövrün ictimai-siyasi və mədəni durumuna uyğun tərzdə ədəbiyyatın özülünü təşkil etmişdir.

Azərbaycan lirik şeirində gözəllik və qadın mövzusu geniş yer tutur. Bəzən şairlər məftun olduqları qadınlarla bağlı reallıqları, bəzən də xəyal etdikləri gözəllikləri, qadında görmək istədikləri ən kamil fikri və mənəvi keyfiyyətlər barəsində arzularını tərənnüm edirlər.

Aşuq yaradıcılığında, o cümlədən Qurbanidə də “qadın gözəlliyi” məsələsi ən aktual mövzulardandır.

Aşığın eşqə verdiyi dəyərdənmi, qadını yüksək qiymətləndirdiyindənmi, ya qəlbində silinməyən iz salmış bir eşqin nəticəsi olaraq qadını, araşdırdığımız misallarda isə onun qoynunu, sözün əsl və məcazi anlamında Allahın hər kəsə nəsib etmədiyi əmin-amanlıq, salamatlıq guşəsi olan cənnətin “məva” mərhələsinə bənzədir. Düşünürük ki, Qurbani gözəlin qoynunu “cənnətül-məva”ya bənzətməklə, dünyəvi eşqi Hak yolunu tutan, bu yolda xətəyə yol vermədən öz məqsədinə çatan, hədiyyəsi və məkanı cənnət olanla müqayisə edərək bəşəri və ilahi eşq arasında gözəl bir fikir bağlılığı yaradır. Aşıq eyni zamanda Hak yolunda irəliləyən ürəyi, bəşəri məhəbbətlə döyünən ürəklə qarşılaşdırır. Sənətin də gözəllikləri məhz budur!...

Aşıq yaradıcılığında bir çox bəndlərdə Qurandan, onun incə məqamlarından, istilah və ifadələrindən istifadə olunur. Bu da sədrül-islam dövründə Quranın nüzulu ilə İlahinin insanlığa bağışladığı ən böyük ətasıdır.

Quran əbədi və daimi möcüzədir və bütün möcüzələrin fəvqündə durur. XX əsrin əvvəllərində öz birbaşa təsirini davam etdirən Qurani-Kərim bədii söz sənəti üçün örnək olaraq bəlağət, bədiyyat, üslubi düzəni ilə ədəbiyyatın mövzu və məzmun gözəlliklərinə öz təkrarolunmaz qatqısını etmişdir ki, bunu klassik ədəbiyyatda olduğu qədər aşıq yaradıcılığında da aydın şəkildə görürük.

Böyük şəxsiyyətlər yetişdirən, yazılı ədəbiyyatın önündə getməyə, ona istiqamət verməyə başlayan aşıq yaradıcılığında öz əksini tapmayan mövzu və motiv yoxdur. Sözsüz ki, Tanrını yada salmağın yolları da bu yaradıcılıqda öz layiqli yerini tutub.

Qurani oxumaq ən fəzilətli ibadətdir, səbəbi isə Allah-Təalanın kəlamı və Onun zikridir. Quranda nə varsa, hamısı Pak və Uca Allahın zikrini təzələməyə səbəb olur. Orucun

məqsədi şəhvəti sındırmaq, ürəyi şəhvət duyğularının əziyyətindən xilas edərək onu saflaşdırmaq və bu işə qəlbin zikr üçün qərarğa çevrilməsi ilə nəticələnir. Allah evinin ziyarəti ilə sonuclanan Həccin məqsədi evin sahibi olan Allahın zikr edilməsi, Onunla görüş şövqünün hərəkətə gətirilməsidir.

İstər klassik, istərsə də aşiq yaradıcılığında çox işlədilan istilahlardan biri də zikrdir. “Zikr” anlamı altında nəzərdə tutulan bütün əməllərə riayət etmək hər bir müsəlmanın ümdə borcudur. Onu da qeyd edək ki, “Hicr” (“Daşlı sahə”) surəsinin 9-cu (“Şübhəsiz ki, Quranı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu (hər cür təhrif və təbdildən, artırıb-əskiltməkdən) qoruyub saxlayacağıq”) ayəsində Quran sözü “zikr” kimi qeyd edilmişdir. Bu da “zikr”in əhəmiyyətinin önəmliliyinə dəlalət edir. “Zikr” özünün ehtiva etdiyi bütün məqamları, qaydaları ilə ədəbiyyatda aktuallığını daima saxlayan mövzulardandır.

Tədqiqatda zikr ilə bağlı ayələrin az bir qismini nümunə gətirməklə onun əhəmiyyətini, Qurani-Kərimdəki önəmli yerini və bəşər övladının həyatında tutduğu məqamı nəzərinizə çatdırmaq istədik. Ən əsas məqsədimiz, tədqiqatımızın qayəsi işə aşığın savadını, arifliyini və yaradıcılığında məharətlə istifadə etdiyi qaynaqlardan birini də, bu günə qədər yetərinəcə qeyd edilməyən Qurani-Kərimi, onun ecazkar və təkrarolunmaz məzmun qatlarını, mənə çalarlarını və istilahlarını bu yaradıcılıqda əks olunduğu şəkildə üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bunu təkcə aşiq Qurbani və ya aşiq Ələsgər yaradıcılığında deyil, əksər aşiq zümərəsinin yaradıcılığında izləyə bilərik.

“İsmi-əzəm” ifadəsini İslamdan, şəriət məsələlərindən, Qurandan, İslamın qayda-qanun və ehkamlarından xəbərdar olan arif aşiq nəzmə çəkə bilər. Yeri gəlmişkən

onu da qeyd edək ki, aşiq yaradıcılığında bu ifadə “İsmi-əzəm”, “İsmi-əzəm duası” ilə yanaşı, “Büllur-əzəm” şəklində də istifadə edilib.

“Əsmaül-hüsna. Quranda Allahın gözəl adları” kitabının “İsmi-əzəm” bölməsində bu adların hərflə yazılan, dillə deyilə bilən, vəsfə gələn, hiss olunan, həddi və hüdudu olan, səsi olan, cismi tutumu olan adlardan olmadığı bildirilir. Bölmənin bir başqa məqamında hal-hazırda ismi-əzəmin 73 hissədən ibarət olduğu, onun birinin Allahdan başqa kimsənin bilmədiyini, 72 hissənin isə kainatın sərvəti olan Hz. Məhəmmədə bəlli olduğu qeyd edilir.

İsmi-əzəm bütün ilahi adları əhatə edir. Həmçinin qeyd edilir ki, **“Bismillahir-rahmanir-rahim”** ifadəsi ismi-əzəmə gözün qarası ilə ağının bir-birinə yaxınlığından daha yaxındır.

Bəziləri də belə deyir: **“Lə huva mən? Lə huva illa huva”** (O kimdir? O odur) ifadəsi ismi-əzəmi özündə əks etdirir.

Aşiq yaradıcılığını araşdırarkən bu məsələlərin ədəbiyyatda tərənnümünün klassik irslə üst-üstə düşdüyünün şahidi olduq.

Ənənəvi olaraq tədqiqatçılar tərəfindən “beş gözəl”, “pənc təni-Ali-Əba,” “beş kimsənə” – Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyin, Fatimə kimi izah olunur. Bu doğrudur. Ən azından ona görə ki, ilk misralardakı ruhani fəlsəfəyə uyğun olaraq, (“ələstdən” “bəli” dedim, nə xoş kamaldı yüküm), zahiri, məsələn qadın gözəlliyindən, həmin gözəlliklərə vurğunluqdan söhbət gedə bilməzdi. “Divani” məzmununun keyfiyyətləri də nəzərə alınmaqla, **“beş gözəl”** anlayışının məhz Əhli-Beytə (Peyğəmbərin pak və məsum ailəsi) şamil edilməsi danılmazdır.

“Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı” kita-

bında Azərbaycan şairlərinin Quran ecazından bəhrələnməsi, təsirlənmə səviyyəsindən bəhs etmişik. Burada qısa olaraq bunu xatırlatmaq istərdik: “Quran bəlağətinin ecazkarlığı şairlərin və söz sərraflarının qəlbinə və ruhuna nüfuz etmiş, onlar bu möcüzə və sehrin təsiri altında onu bir örnək kimi qəbul edərək, öz istedad və məharətini söz sənətinin cilalanmasına və zənginləşdirilməsinə sərf etmişlər. Onlar, bununla yanaşı Quran bəlağətindən faydalanaraq, ayrı-ayrı ayələri öz əsərlərində çeşidli üslubi fəndlər və bədii qəliblərə salaraq gözəl şairənə lövhələr yaratmış, öz sözlərinin etibar və dərəcəsini yüksəltmişlər. Bu sırada Azərbaycan klassikləri öz məharət və istedadlarını daha uğurlu surətdə nümayiş etdirmişlər”, – fikri öz əksini tapıb.

Aşıq yaradıcılığı və dastanlar üzərində apardığımız tədqiqata əsasən belə bir qənaətə gəldik ki, təkcə Azərbaycan klassikləri deyil, aşıqlarımız da bu sahədə misli-bərabəri olmayan uğurlar qazanmışlar. Bu da hər iki ədəbi miras arasında qırılmayan, hətta belə desək, dövrlər çərçivəsində bir-birini tamamlayan bağlılığın mövcud olduğunu göstərir. Ədəbiyyatın hər iki qolunda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, Qurani-Kərimin müxtəlif adları (Ummulkitab, Furqan, Müshəf, Sühuf və s.) üz və üzün cizgilərinə mütəşabih tərəflər kimi çıxış etmişlər.

Klassik və aşıq yaradıcılığı arasında paralellər apararaq, Quran adlarının mütəşabih tərəflər kimi istifadəsi ilə yanaşı, Quranın nüzu, onun “dönəmbədönəm”, yəni ayə-ayə endirilməsi, Hz. Peyğəmbərə vəhylə verilməsi və bu kimi məsələlərin ədəbiyyatda daha çox əks olunduğunun şahidi olarıq. Lakin Quranla bağlı başqa məqamlar da vardır, məsələn, elə Quranın xətasız oxunuşu... Bu məsələyə tez-tez və ədəbiyyatın hər dönəmində rast gəlmirik. Lakin bəzi mövzular, xüsusən də onlarla bağlı müəyyən

məqamlar zamanla əlaqədar olaraq ön plana çəkilir və sözsüz ki, bir problem olaraq ədəbiyyatda öz əksini tapır. Görünür ki, Quranın “xətə”süz qiraəti Füzuli dövründə diqqət mərkəzində olan məsələlərdən olmuşdur. Aşıq yaradıcılığında Quranın qiraətinə münasibət bildirilmiş, lakin xətasızlıq anlamında deyil, Quranın qiraətinin əhəmiyyəti baxımında...

Allah kəlamı bəşər sözü ilə ölçülə və müqayisə edilə bilməz, lakin yazarların yaradıcılığına hikmət, ibrət, nəsihət dolu dəyər qata bilər. Apardığımız araşdırma nəticəsində o qənaətə gəlirik ki, aşıq yaradıcılığı da sözün geniş mənasında öz mayasını Qurani-Kərimin qeyd etdiyimiz dəyərlərindən alıb.

Aşıq yaradıcılığında klassik ənənəvi mövzular, islami qayda-qanunlar, dəyərlər, Şərq nəzəri sisteminin terminləri, Quranın ecazkar məzmun qatları və həmçinin Qurani istilahlılar dövrün tələbi çərçivəsində, aşığın yaşadığı mühitin ümumi və fərdi üslubuna uyğun şəkildə öz layiqli yerini tutmuşdur. Onların özəlliyi də klassik ənənələri aşıq sənətinin qovşağında vəhdətli şəkildə əks etdirmələrindədir.

“Allahın adı ilə” ifadəsi klassik ədəbiyyatda daha geniş şəkildə işlədilib və bu ənənə aşıq yaradıcılığına məhz elə klassik irsdən keçmişdir. Belə ki, dahi Nizami hər bir əsərini, o cümlədən “Sirlər xəzinəsi”ni **“Bismillahir-rəhmanir-rəhim”** kəlamı ilə başlamış, giriş hissəsində verdiyi tövhid, münacat, peyğəmbərin meracı və tərifli bölmələrində yeri gəldikcə, Quran ayələrinə, onun məna qatlarına söykənmişdir.

Klassik şairlərin və aşıqların yaradıcılıqları bu hikmət və nəsihətdən yararlıdır.

Merac mövzusu Şərq ədəbiyyatında, xüsusilə türkdilli poeziyada ənənəvi bir xarakter almış və demək olar ki,

əksər klassik dövr sənətkarlarının yaradıcılığına, hər bir yazarın qələminə, mərifətinə, ruhuna və ən əsas isə Ulu Tanrının onların qəlbindəki yerinə uyğun tərzdə yazılmışdır.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri yeni üslubda yazıb-yaradan ədiblər bu mövzuya müraciət etmişlər. Bu baxımdan Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” adlı əsəri diqqəti cəlb edir. Şair merac zamanı peyğəmbərin bütün pərdə və maneələri keçərək, Haqqa yaxınlaşmaq istəyini öz şeirində əks etdirir.

Hz. Məhəmməd (s.a.s) obrazı bir peyğəmbər və kamil insan kimi müxtəlif dövrlərin ədəbiyyatında əks olunmuşdur. Orta çağlarda elə bir sənətkar tapılmaz ki, bu mövzudan bəhs etməmiş olsun. Mənzum dastan və məsnəvilərdə isə bir ənənə olaraq Tanrıya sitayiş, münacat və tovhiddən sonra peyğəmbərin nəti və merac təsvir edilir. Meracnamə mövzusu dastanların giriş hissəsində bədii hikmətamiz bir naxış kimi verilir.

XIX yüzillik Azərbaycan aşiq sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan, öz dərin biliyi, insani keyfiyyətləri və poetik kamilliyi, dövrünün islami dəyərlərini düzgün qiymətləndirərək, yaradıcılığında ondan yetərinə istifadə edən, mötəbər mənbələrdən qaynaqlanaraq, məzmun dərinliyinə riayət edən, dil təmizliyi, səlisliliyi və ahəngdarlığı, üslub axarlığı, mənəvi-ləfzi gözəlliklərin zənginliyindən istifadə etmə bacarığı ilə qəlbləri fəth edən, hər sözü, aşığın dediyi kimi, “ləlü-cövhər” olan hikmətamiz fikirlərini Qurani-Kərimdən düzgün və məharətlə istifadə edərək təsdiqləyən Tanrı vergili sənətkar – Aşıq Ələsgər Hz. Məhəmmədin (s.a.s) möcüzələrindən olan merac mövzusunun qələminin sehri ilə özünəməxsus şəkildə nəzmə çəkmişdir.

Dediklərimizdən bu qənaətə gəlirik ki, nə klassik ədəbiyyat, nə aşıq yaradıcılığı və dastanlar, nə də müasir ədəbiyyat bu mövzulardan xali deyil. Sadaladığımız dövrlərin ədəbiyyatında Quran mövzu və motivlərinin inikası bir növ bu möhtəşəm Kitabın tərtib prinsipinə bənzəyir. Belə ki, Allahın düzgün yoluna dəvət və çağırışların düzgün və aydın şəkildə anlaşılması üçün nümunə gətirilən qissə, surə, ayə və müxtəlif hekayətlər müfəssəl və geniş şəkildə verilir. Quranın sonuna doğru gəldikcə surələr və ayələr lakonikləşir, icazlaşır, lakin bu onun ecazının azalması naminə deyil, biləks, bəlağətlik baxımından qüvvətlənməsi naminə müxtəsərləşir. Quranı oxuyan, ona bələd olan, hətta ən nabeləd bir insan Quranı vərəqləsə, müfəssəl ibrət, nəsihət, təmsil, rəvayət və qissələrin nəticəsi olaraq qəlblərə, beyinlərə aydın şəkildə həkk olunan bu Allah dəvətinin fəşahəti və ecazkar bəlağəti saxlanılmaqla, Onun sonuna doğru surələrin daha da lakonikləşdiyinin şahidi olar.

Şair və aşıqların mötəbər sözünü düzgün təhlil etmək, onları dini-fəlsəfi baxımından dəyərləndirmək, müxtəlif dönmə poeziyasında bəşəri, dini-fəlsəfi, elmi-estetik düşüncələri düzgün və yerli-yerində təhlil etmək üçün tədqiqatda müqayisəli metoda önəm vermişik. Nəticədə isə bu qənaətə gəlmişik ki, klassik ədəbiyyatda mövzular ilkin olduğu üçün təfərrüatlı (mübəyyən) şəkildə, aşıq yaradıcılığında təfərrüatlı hallar istisna olmamaq şərtilə rəmzləşmiş, simvollaşmış şəkildə öz əksini tapıb. Mövzuların rəmzləşmiş, simvollaşmış halda işlədilməsi özünü müasir ədəbiyyatda da göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı T. Qurbaninin poetik irsi. "Təhsil", "Elm", Bakı, 2004.
2. Almazov V. Hz. Əli. Aşiqi Füzuli. Birinci kitab. Bakı, 2010.
3. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. "Gənclik", Bakı, 1958.
4. Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. "Çinar-Çap", Bakı, 2003.
5. Aşiq Şeiri. Tərtibçi: M.Qasımlı. "Altun Kitab", Bakı, 2006.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. I. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, Bakı, 1960.
7. Azərbaycan dastanları, c. I. AMEA Folklor İnstitutu, "Çıraq", Bakı, 2005.
8. Azərbaycan dastanları, c. II. "Çıraq", Bakı, 2005.
9. Azərbaycan dastanları, c. III. "Çıraq", Bakı, 2005.
10. Bayramova L. Min bir gecə. Ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi. Bakı, 2009.
11. Cavid H. Əsərləri, c. III, "Yazıçı", Bakı, 1984.
12. Cümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, 1997.
13. Джеймс Джордж Фрезер. Фольклор в ветхой завете. Москва, 1990.
14. Ebu-Cehil kimdir. Semiha Dini Konular Yorum Yapılmamış – [www.mailce.com/ebu-cehil-kimdir.html].
15. Əbu Hamid əl-Qəzali. Kimyayi-səadət (Səadət kimyası), c. I.
16. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı, 2007.
17. Əlağa Vahid. Seçilmiş əsərləri. "Lider nəşriyyatı", Bakı, 2005.
18. Əli Himmət Bəcri və Osman Kəskioğlu. Xatəmül-Ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı. Diyanət İşləri Başqanlığı nəşri, Ankara, 1966.
19. Əli Himmət Bəcri və Osman Kəskioğlu. Xatəmül-Ənbiya. Hz. Məhəmməd və həyatı. Diyanət İşləri Başqanlığı nəşri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
20. Əsmaül-hüsna. Allahın gözəl adları. Məhəmmədətəqi Müqtədiri. "Nurlar", Bakı, 2013.

21. Fatihə surəsinin təfsiri. Mahmud Sami Ramazanoğlu. "İpək-yolu" nəşriyyatı, Bakı, 2009.
22. Füzuli M. Əsərləri, c. I, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1958.
23. Füzuli M. Hədiqətüs-süəda. "Gənclik", Bakı, 1993.
24. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Müqəddimə, filoloji tərcümə, şərh və lüğət. R.Əliyev. Bakı, 1981.
25. Göyüşov N. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. "Tural-Ə", Bakı, 2001.
26. Göyüşov N. Milli sənətin nəzəri təhlilinə giriş. Bakı, 2006.
27. Hacıyev C.X. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Azərənşr, Bakı, 2010.
28. Hacı Siracəddin. Hz. Nizami Gəncəvinin Sirlər xəzinəsi dastanı insanlığın ana yasasıdır. Bakı, 2015.
29. Hacı Siracəddin. Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s.). IV kitab.
30. Harun Yəhya. Quran möcüzələri. Kitab əl-qiraət kitab mağazasının sifarişi ilə çap olunub. 2002.
31. Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən möcüzələr.
32. Həsənli H.S. Haqqa doğru. "Elm və həyat" nəşriyyatı, Bakı, 1998.
33. Hümmətova X. Yunus Əmrə. "Elm və təhsil", Bakı, 2012.
34. Xətai Ş.İ. Əsərləri, c. II, ADN, Bakı, 1976.
35. İbrahimov M. Giriş sözü. N.Gəncəvi. "Leyli və Məcnun", "Elm", Bakı, 1981.
36. İsmayılzadə H.İ. Quran elmləri ensiklopediyası. Müqəddəs Qum şəhəri, Məhəmməd Hadi Mərifət 18 Zül-hiccə/1426 (Qədiri-xum bayramı) (19.01.2006).
37. İsmayılzadə İ. İslamda sünnənin məqamı. Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. № 10(39) oktyabr, 2015.
38. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. "Uğur" nəşriyyatı, Bakı, 2007.
39. Qaradağlı V. Təcvid. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2011.
40. Qəmbərli M. Hz. Məhəmmədin etnik kimliyi. "Xəzər Universiteti", Bakı, 2013.
41. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bün-yadov, V.M.Məmmədəliyev. "Kozan-Ofset", (Ankara) – Məhərrəm, 1418/1997.
42. Quranda Hz. Ali (ə.s) Alevilerin Hz. Ali'nin ilk Halife olduğu iddiasının Kuran'da Ayetlerle delilləri.

43. Quliyeva M. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. "Nafta-Press", Bakı, 2008.
44. Quliyeva M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. "Maarif", Bakı, 2010.
45. Quliyeva M. Nizaminin Sirlər xəzinəsi və Quran üslubu. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, prof. R.Azadəyə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. "Elm", 2013.
46. Quliyeva M. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, "Ozan", Bakı, 1999.
47. Quluzadə Z. Hürufilik və Azərbaycanda onun nümayəndələri. "Elm", 1970.
48. Qurbani. Tərtib və ön sözün müəllifi. Q.Kazımov, Bakı, BDU-nun nəşri, 1990.
49. Qırqlar. Azərbaycanda sufi pirləri. Mehmet Rıhtım, "Ləməzət"ın Türkiyə nəşri, M.Sehran Tayşi, 2014.
50. Mərac hədiyyəsi. Namaz. "Nurlar", Bakı, 2009.
51. Mirzəyeva Y. Füzulinin "Sana" rədifli qəsidəsi nət nümunəsi kimi. Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. № 10(39) oktyabr, 2015.
52. M.P.Vaqif. Əsərləri. ADN, Bakı, 1960.
53. Müznib Ə. Müxtəsər ənbiya və İslam tarixi. "Gənclik", Bakı, 1990.
54. Nəsimi. Divan, s. 82; Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, c. I, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1960.
55. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. "Yazıçı", Bakı, 1985.
56. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Azərnəşr, Bakı, 1973. Tərtib edən: H.Araslı.
57. Nəbatı. Əski çap kitabı. Əlyazmalar İnstitutu. XIII. 16/3700.
58. Пелла Ш. Варнасия на тему адаба. Арабская средневековая культура и литература. Сборник статей зарубежных авторов. «Наука» ГРВЛ, Москва, 1978.
59. Резван Е.А. Коран и его мир Предисловие. Санкт-Петербург, 2001.
60. Rıhtım M. Seyid Yəhyanın təsəvvüfi görüşləri. Seyid Yəhya Bakuvü və xəlvtilik. "Qismət", Bakı, 2005.
61. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvü. Həyatı, yaradıcılığı və

- məktəbi. "Elm və təhsil", Bakı, 2013.
62. Salim F. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf. AMEA Folklor İnstitutu. "Elm və həyat" nəşriyyatı, Bakı, 2010.
 63. Səccadi Seyid Əbdülhəmid Heyrət. Qozidei əz təsiri-Quran bər nəzmi farsı. Müqəddimə, Tehran, 1371.
 64. Səfəri Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəb üçün dərslik, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1982.
 65. Sübhani Ayətullah Cəfər. Qurani-Kərimdə ibrətamiz məsələlər. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. 2013.
 66. Şems-i Tebrizinin 40 kuralı. Elif Şafak "Aşk" kitabından – onedio.com/haber/sems-i-tebrizi-nin-40-kuralından-bir-kismi-500692.
 67. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan. "Avrasiya-Press", Bakı, 2006.
 68. Şıxıyeva S. Nəsiminin lirikası. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 1990.
 69. Şıxıyeva S. Azərbaycan şərqşünaslığı. 1. № 3, 2010.
 70. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. (Orta əsrlər). "Elm", Bakı, 1972.
 71. Təfsire-Kəbir. Fəxr Razi, c. 4, Təfsire-Təbəri c. IX.
 72. Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divani-türki. "Əlhuda", "Sabah", 1983.
 73. Vahid Ə. Seçilmiş əsərləri. "Lider" nəşriyyatı, Bakı, 2005.
 74. Virdü-Səttar. Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvi. "Nurlar" nəşriyyatı, Bakı, 2014.
 75. Yunus Emre. Divanı və risalətün-nushıyye. Hazırlayan Yusuf Subaşı. Hisar yayın evi. İstanbul, 1983.
 76. www.turkcebilgi.com/kelam
 77. www.hanifler.com/showthread.php?t=2877
 78. <http://www.bennurca.com/2014/07/kadinlar-ile-ilgili-hadisler-islamda-kadin.html#.VkxI3HbhCM8>
 79. <http://www.bennurca.com/2014/07/kadinlar-ile-ilgili-hadisler-islamda-kadin.html#.VkxI3HbhCM8>
 80. <https://m.facebook.com/qamos.alshmaasa/posts/476093995774638>

81. <http://ceferiler.com/allahla-rabite/dualar/6563-ismi-ezem-duasi.html>
82. Vikipediya.org
83. <http://m2arslan.llogspot.com/2009/06/sems-i-tebrizinin-40-kurali.html>, syt. 118
84. <http://m2arslan.llogspot.com/2009/06/sems-i-tebrizinin-40-kurali.html>, syt. 415
85. <https://az.m.wikipedia.org/Wiki/Usuliddin>
86. <http://ceferiler.com/ehli-beyt/hzali/2262-el-xeyber-qalasinin-fateh.html>
87. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Usuliddin>

II FƏSİL

AŞIQ YARADICILIĞININ POETİKASI

Orta əsrlərdə Şərq poetika elmi, üslubiyyat, ədəbi tənqid və ədəbiyyat nəzəriyyəsi sistemli şəkildə bələğət təlimi çərçivəsində şərh edilmişdir. Bələğətin tərkib hissələrinə ayrılması bu elmin sonrakı inkişaf mərhələsi ilə bağlıdır. Ayrılma prosesi ilk dəfə olaraq XIII əsr alimi xarəzmli Əbu Yəqub əs-Səkkakinin “Miftəhul-ulum” (“Elmlərin açarı”) əsərində qoyulsa da, həmin məsələlərin elmi yöndə təfərrüatlı əsaslandırılması Əbdülqahir Cürcaninin adı ilə bağlıdır. Bu klassik prinsip bütün sonrakı dövrlərdə sabit qalmış, hətta çağdaş filologiya bəzi dəyişmələrlə həmin bölgü sistemini əsas götürmüşdür. Həmin prinsipə görə bələğət üç bölməyə ayrılır:

1. Elmül-məani (üslub və cümlə qurumu)
2. Elmül-bəyan (aydın nitq)
3. Elmül-bədi (söz və məna gözəlliyi yaradan sənətkarlıq vasitələri)

Bu üç bölmə daşdığı elmi mahiyyət baxımından birbirindən ayrı tədqiq olunsada, aralarındakı vəhdət və qarşılıqlı bağlılıq qırılmazdır.¹

Bədi elmi öz növbəsində iki yerə ayrılır:

1. SÖZ İNCƏLİKLƏRİ VƏ YA LƏFZİ SƏNƏTLƏR

Əks, təbdil və tədvir, züqafiyətəyn, iştiaq, lüzum mələ yəlzəm və ya inat, məzduc (muzavvac), izdivac, muvaşşah (təuşih), muvazinə, mudavvar, müləmmə,

Bəyan elmi orta əsr mənbələrinin çoxunda bədii-poetik kateqoriyalar haqqında təlim kimi qiymətləndirilmişdir və mahiyyətcə bədi elminin və bütövlükdə bələğətin əsas mərhələsi hesab edilə bilər.

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 114.

murəbbə, səc, rəddül-əcüz aləs-sadr, təkrir, tərsi, touzi, cinas, həzf.¹

2. BƏDİİYYAT VƏ MƏNA GÖZƏLLİKLƏRİ

Bədii mükəlimə və ya sual-cavab, bədii xitab, irsəlül-məsəl və ya təmsil, istitrad, istifhəm, iham və ya touriyyə, eyhamül-vəsl, ləff və nəşr, lüğəz, maddeyitarix, məzhəbul-kəlam, mübaliğə, müəmma, mütəzəzil, siyaqətül-ədəd, sehri-hilal, təqid, təqsim, təzad, təkiduz-zəmm bima yuşbihul-mədh, təkidul-mədh bima yuşbihuz-zəmm, təlil, tənəsüb və ya muraatun-nəzir, tənsiqus-sifat, təfriq, təcahülul-arif, cəm, cəm və təqsim, cəm və təfriq, cəm, təfriq və təqsim, həşv, hüsnül-məqtə, hüsnül-mətlə, hüsnüt-təxəllüs, nisbə.

Quranın mövzu və məzmun, eyni zamanda bəlağət və üslubi qurumunun bədii söz sənətinə təsirini araşdıran Doktor Əli Əsgər Hələbi öz araşdırmasında Qurandan söz sənətində faydalanmanın aşağıdakı şəkillərini qeyd etmişdir:

İşarə – az sözlə çox məna ifadə etmək;

Təlmih – gözücu işarə etmək;

Təzmin – ayədən bir qism gətirməklə hər hansı bir məzmunu işarə deməkdir;

Həll və ya təhlil – ayəni və ya ayədən hər hansı bir sözü alıb, şeirin vəzn və ruhuna uyğun dəyişməkdir;

İqtibas – şeirdə təsir oyatmaq üçün sözü alıb olduğu kimi işlətmək;

Təmsil – bənzətmə və ya misal gətirmək.²

“Məcəmiul-ədəb” kitabında isə bu poetik formalar ləfzi və məna gözəllikləri baxımından deyil, fiqurların səs-ləşməsi baxımından qruplaşdırılmışdır. Əski əlifbada yazıl-

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 151.

² M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 312.

miş bu bölgünü də nəzərinizə çatdırmağı vacib bildik.¹

محسنات لفظية.

محسنات لفظية نك لسان عثمانیده متداول اولانلری
"جناس" وملحقاتيله "سجع" وتوابعی اولدیغندن بو باب ایکی نوع
اوزینه بنا اولندی .

ملحقات جناس.

لسان عثمانیده متداول اولان صنایع لفظیه دن "قلب اشتقاق ردالعجز
على الصدر. عكس وتبديل" مناسب مخصوصه لری جناس
ملحقاتنددر.

سجعن توابعی .

صنایع لفظیه دن اولان "تصریح ، موازنه ، لزوم ما لا یلزم ، ترصیح
،دینلان درت شی سجعك توابعندن عد اولنور .

محسنات معنویه .

صنایع معنویه نك لسان عثمانیده تابع اولانلری جمعیت ،تنسیق
،ارجاع ،تذکار ، تعلیل ،تجاهل ،مبالغه ، استدراک ، تلویحات .

تلویحات.

لفظ ومعنی جهتيله معنای اخره اشارت ایدرك مقصدی بارلاق
کوسترمکه مدار اولان مغالطه معنویه ،توریه ، استخدام ، توجیح ،
تعریض ،تلویح ،رمز کبی شیلر تلویحات قبیلنددر .

ملحقات بدیع :ملحقات مفیده .

ملحقات مفیده کندولرندن جدا استفاده اولنان :إرسال مثل ،إقتباس
،تظمین ، عقد وحل أخذ وسرقه ، تلمیح نامنده اولان بدیعه لردر .
ملحقات متوسطه .

تشخیز اذهانی بادی اولان ملحقات بدیعیدن "ملع ،معما ،لغز ،تاریخ ،"
دنیلان شیلردر .

ملحقات زانده .

متاخیرین ادبا لطائف نوعدن اوله رق :متلون ،موصل ،مقطع ،حذف ،

¹ Махира Кулиева. Введение в классическое арабо-мусульманское лите-
ратуроведение, с. 312.

مهمل، معجم، رفظا، خيفا، تصحيف ناملريله دها طقوز بديعه زياده
ايتمشلردر .

Mövcud poetik bölgülər haqqında qısa da olsa məlumat verdik. Lakin aşıq yaradıcılığının poetikasını tam başqa yöndən tədqiq etdik. Çünki, istər söz incəliklərinin, istərsə də məna incəliklərinin öyrənilməsi həcm baxımından ayrıca tədqiqat obyektidir. Biz, aşıq yaradıcılığında bu günə qədər öyrənilməyən və ya qismən adı çəkilən ən nadir poetik vasitələri tədqiqata cəlb etdik.

ƏKS, QƏLB, TƏBDİL VƏ TƏDVİR

"Əks" sözünün mənası tərsinə çevirmək, "təbdil" sözünün mənası yerdəyişmə, "tədvir" isə dövr etmək deməkdir.¹ Bu fiqur haqqında yalnız Raduyani, Kaşifi və Ataallahın əsərlərində məlumat verilmişdir. Yuxarıda "əks", "təbdil" və "tədvir"-in mənasını qeyd etdik. Yalnız "qəlb və məqlub"dan başqa. Bir halda ki, bu poetik fiqurun əsasını yerdəyişmə təşkil edir, onda əks ilə məqlubun fərqi də qeyd etmək zəruridir – yazır R.Musulmankulov. Müəllifin fikrincə, «поскольку инверсия является признаком, общим для фигур акс и маклуб, Радуйани (а за ним также Кашифи и Атааллах) отмечает различие между ними: в акс, инверсии подвергаются слова, а в маклуб – буквы».²

Bu poetik fiqura yanaşmalar müxtəlifdir. Belə ki, Qütbəddin və Təftəzani "əks"-i məna gözəlliklərinə xidmət edən sənətlərə (sanaati-mənavi), "Tibyan əl-bəyan" əsərinin müəllifi isə "əks"-i söz incəlikləri və ya ləfzi sənətlərə,

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 151.

² Р.Мусульманкулов. Персидско-Таджикская классическая поэтика X-XV вв., стр. 35.

“tardu əks”i isə həm söz, həm də mənaya xidmət edən sənətlər silsiləsinə aid edirlər.¹

Zənnimizcə, əks, təbdil, tədvir və qəlb sənəti özünün bütün növ və yarımnovləri ilə həm ləfzə, həm də mənaya xidmət edir. Bunu həm Qurani-Kərimdən gətirdiyimiz nümunələr, həm də Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında istifadə edilən əks və onun növləri yetərincə təsdiq edir.

Bir çox poetik vasitələr kimi, “əks, təbdil və tədvir” də Quran bəlağətindən irəli gələn bədii təsvir üsulu sayılır. Qurani-Kərimdə bəzi ayələr vardır ki, “əks” adlanan poetik qəlibə uyğun olaraq həm başdan, həm də sondan oxunarkən, bir-birinin təkrarı olur. Misal üçün:

Kullun-fi-Fələk²

və ya:

Rəbbeke-fe-kebbər³

Hur və ruh sözləri bu qəbildəndir.

Bir çox orta əsr mənbələrində bu bədii ifadə vasitələrinin əsas etibarı ilə üç növü qeyd edilir.⁴

a) İkinci misra birinci misranın yarıdan tərsinə çevrilmiş variantı olur:

**Xanısən bu könül varınun,
Bu könül varınun xanısən.⁵**

¹ P.Мусульманкулов. Персидско-Таджикская классическая поэтика X-XV вв., стр. 37.

² Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, Ya. Sin; 40.

³ Dk. Osman Kəşkioglu. Nüzulundan günümüzdə Qurani-Kərim bilgiləri. İkinci basğı, s. 130.

⁴ Əs-Seyyid Əhməd əl-Hasimi. Cəvahirul-bəlağə fil-məani vəl-bəyan vəl-bədi, s. 393.

⁵ Qazi Bürhanəddin. Divan, s. 153.

b) Birinci misradakı bir parçanın həmin misrada əksinə çevrilməsi:

**Pərişan halin oldum, sormadın hali-pərişanım.
Qəmindən dərdə düşdüm, qılmadın tədbiri-
dərmanım...**

**Hər səri-muyimdə bir baş olsa muyi-sər kimi,
Kəssə varın, tiqi-xunrizindən etmən ictinab.¹**

c) Eyni hal ikinci misraya da şamil oluna bilər:

**Eyləməz xəlvətsərayi-sirri-vəhdət məhrəmi,
Aşiqi'-mə'suqdan, mə'suqi-aşiqdən cüda.²**

və ya:

**Eşq eybini bilibsən hünər, ay zahiri-qafil,
Hünərin eybdir, əmma dediyin eyb hünərdir.³**

ç) Bəzən əks sənəti "rəddül-əcüz" poetik forması ilə qoşa işlənərək, beytin düzümünü zənginləşdirir. Birinci misrada verilən söz və ya ifadələr ikinci misrada əks sənəti kimi işlənir:

**Küfrüm ol mahin qara zülfidir, imanım üzü,
Ey bilən imanü-küfrü, küfrə iman bulmuşam.⁴**

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 76.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 51.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 132.

⁴ Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Araslı, s. 113.

**Nəqşi-xəyali-surətin, sanma kim, məndən ayırıdır,
Çün bu xayalü-nəqş ilə nəqşü-xəyal içindəyəm.¹**

e) Əgər şeirdə ardıcıl olaraq misradaxili söz düzümünün yerdəyişməsi davam edərsə, buna tədvir (dövretmə) və ya tədbil (çevriliş) deyilir. Həmin çevrilmə düz (müstəvi) qəlb sənəti ilə uyğun gəlir:

**Qanısan, qanısan, qanısan,
Canısan, bu tənun canısan.**

**Bu yürək qanısan canı cux
Canıcux bu ürək qanısan.**

**Nə şəkər kanısın totağı
Totağı nə şəkər kanısın.**

**Yusif-sanısın, ey begüm,
Ey begüm, Yusifi-sanısın.²**

Klassik dövr şairləri bu poetik vasitə üstündə elə gözəl şeirlər nəzmə çəkmişlər ki, insan onların dərin təfəkkürünə heyran qalır. Xurşidbanu Natəvanın hər misranı çarpaz tərzdə növbəti beytdə əks üstündə nəzmə çəkməsi məzmun və söz vəhdəti baxımından o qədər maraqlı bədii tablo yaratmışdır ki, onu əsərə salmamaq qeyri-mümkündür:

**Xurşidi-taban, olmuş nüməyan
Olmuş nüməyan, xurşidi-taban.**

¹ Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni: H. Arash, s. 110.

² Qazi Bürhanəddin. Divan, s. 153.

**Zülfi-pərişan, xəm tapmış üzdə
Xəmə tapmış üzdə, zülfi-pərişan.**

**Ol çeşmi-fəttan, əqlimi aldı
Əqlimi aldı, ol çeşmi-fəttan.¹**

ə) Təbdil sənətində bəzən hər beytin ayrı-ayrı misraları ardıcıl olaraq yarı-yarı əksinə çevrilir və şeirin ritmik ahənginə gözəllik verir. Təbdil sənəti üstündə belə gözəl şeirin müəllifi yalnız və yalnız Nəsimi kimi istedadlı, incə ruhlu və qəlblərdə kök salmış əbədiyaşar şairlər ola bilər:

**Nuşin ləbinin lə'li, lə'li ləbinin nuşin
Şirin görərəm candan, candan görərəm şirin.**

**Cana, üzünüz ayi, ayi üzünüz, cana,
Rəngin çü güli-əhmər, əhmər çü güli-rəngin.**

**Hər kimsə səni görməz, görməz səni hər kimsə,
Çəkdi çəkədir hicran, hicran çəkədir çəkdi.**

**Hər kim sözün eşitdi, eşitdi sözün hər kim.
Təhsin qıladır əz can, əz can qıladır təhsin.**

**Cana, Nəsimini gör, gör Nəsimini cana
İstin qamıdan sözü, sözü qamıdan istin.²**

Bədi söz düzümündə zəngin və təkrarolunmaz naxışlar yaradan Füzuli şeirində həmin sənətin elə bir növü işlə-

¹ Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri, s. 114.

² İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki cahən, s. 133.

dilmişdir ki, buradakı çevrilmə prosesi iki naqis cinas üzərində qurulmuşdur. Bu da beytin deyim, düzüm və ahəngdarlığını daha da gözəlləşdirir. Ümumiyyətlə, şeirin bir gözəlliyi, istər ləfz baxımından olsun, istərsə də mənə, digər bir gözəlliklə yanaşı, qoşa işlədilərsə, o sənətin və sənətkarın qarşısında baş əymək gərək deyilmi?!

**Siveyi-şimşad qəddin görsə, eylər bağiban
Etidalı-sərvdən əlbəttə səlbə-e'tiqad.¹**

Şimşad ilə məşuqun qəddi arasında üstün təşbeh yaradan şair ikinci misrada etidal ilə etiqad, sərv ilə səlb sözləri arasında naqis cinas işlətməmişdir.

Aşıq yaradıcılığında “əks”ə geniş yer verilsə də, klassik ədəbiyyatda istifadə olunan incəlikləri aşıq şeirində görə bilmirik:

**Xudam, mərdin işin salma müşkülə,
Əhli-dili yetir sən əhli-dilə,
Bülbülü gülə yaz, gülü bülbülə,
Qönçənin üstündə xar oynamasın.²**

Aşıq Ələsgərin “Çəkirsən” qoşmasından gətirilən nümunə sətrdaxili “əks”ə gözəl nümunədir:

**Müxənnət zamana, bimürvət fələk,
Şamu sübhə, sübhü şama çəkirsən
Ləhzədə açırısan min cürə kələk,
Gah pozursan, gah nizama çəkirsən.³**

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 113.

² Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 109.

³ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 44.

Xitab üstündə qurulmuş bu bənddə “əks” sənəti ilə yanaşı, “təkrir” sənətindən də istifadə edilmişdir.

“Əssəlatü həşt ərkan” dodaqdəyməzi də “əks” sənətinə bariz nümunədir:

Əssəlatü həşt ərkan,
Əhli-dil, hal cənginə.
Əhli-dil, hal gəldi ərlər,
Seyr elər ahənginə.
Əhli-dil, hal tirü tiğü,
Xədənginə, cənginə,
Cənginə, xədənginə,
Ahənginə, hər rənginə.¹

Ustad Şəhriyarın “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” divanında da “əks” sənətindən istifadə edilmişdir. Bu da ədəbiyyatların dönəmləri arasındakı sıx bağlılığı tərənnüm edir:

Hardan gəlim, rəsmilikdə dəvət yox,
Olsa da mən qocalmışam, qüvvət yox,
Uşaqlıyam, ayrılmağa taqət yox,
İndilikdə olduq ürək qonağı,
Ürək olsun qonağının yatağı.²

Bu poetik vasitələr haqqında deyilənləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. İstər misradaxili, istərsə də beytdaxili nitq parçasının çevrilməsi mütənasib (simmetrik) bir tərzdə baş verir ki, bu

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 173.

² Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divanı-türki, s. 44.

da söz düzümünə xüsusi ahəngdarlıq bəxş edir.

2. Burada söz ahəngini təkmilləşdirən ünsürlərdən biri də təkrar ilə yaranan ritmdir.

3. Nitq parçasının çevrilmə və ya dövretməsi həm də yeni məna çaları yaradır. Deməli, bu poetik vasitə sözə xidmət etdiyi kimi, onun bədii məzmununa da xidmət edir.

MƏZDUC (MUZƏVVƏC)

Məzduc (Muzəvvəc) – couplet

Bu sözün mənası birləşmə, cütləşmə və qoşalaşma deməkdir. Bədii ifadə vasitəsi kimi məzduc, şairin sözləri qoşa və qafiyəli şəkildə işlətməsinə deyilir.¹ Bu, bir növ səcə bənzəyir, bir fərqlə ki, səcdə iki sözün arasına ayrı bir söz girə bildiyi halda, məzduc sənətində buna yol verilmir.

Məsələn:

tacir və fəxir, ədib və ərib, həkim və rəhim,
rəfiq və şəfiq, talib və rəğib, aşiq, sadıq və layiq
kimi tərkiblər bu qəbildəndir.

Füzuli yaradıcılığında həmin poetik kateqoriyadan geniş və rəngarəng şəkildə istifadə edilmişdir:

**Nə əcəb gər olsa qəmdən dünümü günüm bərabər,
Nəzərimdən o üzü gün neçə gün ki, ғаib olmuş.²**

**Eylə üşşaqə cəfalar ki, vəfalar görəsən,
Sanma kim, zae olur eylədiyin ehsanlar.³**

Şeirin ritmikliyinə xidmət edən bu poetik forma aşiq

¹ M.H.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 161.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 178.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 135.

yaradıcılığında özünə geniş yer tutub:

**Başına döndüyüm gül üzlü xoca,
Canım xoca, nənəm camedə qaldı.
Nə gündüzüm gündüz, nə gecəm gecə
Canım xoca, nənəm camedə qaldı.¹**

**Əyrim-üyrüm gedən yollar,
Yollar, Əslini gördüzmü?
Düşmüşəm yarın izinə,
İzlər, Əslini gördüzmü?²**

**Qədir mövlam heçdən yaratmış bizi,
Gecəyə qatdılar günlü-gündüzü,
Kərəm, Əsli xanım axırkı sözü:
Ərzruma varsa, könlüm xoş ola.³**

Və ya:

**Kərəm deyər: öldüm, itdim,
Bu fani dünyadan getdim;
Qocalardan sual etdim,
Kimsə bilməz yaşın sənin.⁴**

**Məşuqun olmasa cövri-cəfası,
Hərgiz sürülməz ki, zövqi-səfası,
Mən bilirəm vardı mənə vəfası,
Ana, mən Şirindən dönə bilmərəm.⁵**

¹ Azərbaycan dastanları, Aşıq Qərib, c. 3, s. 82.

² Azərbaycan dastanları. Əsli və Kərəm, c. 2, s. 41.

³ Azərbaycan dastanları. Əsli və Kərəm, c. 2, s. 66.

⁴ Azərbaycan dastanları. Əsli və Kərəm, c. 2, s. 42.

⁵ Azərbaycan dastanları. Fərhad və Şirin, c. 5, s. 133.

Başqa bir misala müraciət edək:

**Səni bəsləyənin qız, evi abad,
Mən öləndən sonra ömür eylə şad,
Eşqə tutulanı biçarə Fərhad,
Elindən, günündən avara düşür.¹**

Aşıq yaradıcılığı və dastanlarda məzducdan geniş şə-kildə istifadə edilib: el-gün, bağ-bağça, dost-aşna, dərd-sər, cövr-cəfa, zövq-səfa, əyri-üyrü, gündüzüm gündüz, günlü gündüz və s.

Bu vasitə əsasən ritm və ahəng baxımından marağ doğursa da, sözün bədii məna çalarına da təsir göstərir.

TƏKRİR

Təkrir – palilogy

Sintaktik təkrir – Parallelism

Sözün hissi-emosional təsirini qüvvətləndirmək üçün eyni sözlərin şeirdə təkrarlanmasına bədii təkrir deyilir.² Təkririn çeşidli düzümləri vardır. Bir sıra hallarda təkrar olunan söz mənaca eyni olur, ardıcıl surətdə təkrarlanır və təkid məzmunu bildirir:

**Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim.³**

Təkririn başqa işləmi zamanı sözlər qeyri-ardıcıl şə-

¹ Azərbaycan dastanları. Fərhad və Şirin, c. 5, s. 152.

² M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 180.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 234.

kildə misralarda təkrarlanaraq, söz düzümünə ritmik rəng verir. Bu baxımdan Füzulinin aşağıdakı beyti səciyyəvidir:

**Səbr qıl, səbr ilə məqsudinə səbr əhli yetər
Səbr edən səbrilə sərrişteyi-məqsud tutar.¹**

Burada təkrirlə yanaşı, s, b, r səslərinin təkrarı ilə “touzi” sənətindən də istifadə edilmişdir.

Klassik şeirdə qafiyə, rədif, səc və s. sözün ritm və ahəngini təmin edən cəhətlər kimi çıxış edir. Təkrir sənəti isə başqa bir yöndə sözün iç ahəngini zənginləşdirir. Şeir in hissi-emosional təsirini artırmaq baxımından da təkririn xüsusi yeri vardır.

Təkrir sənətində mühüm cəhətlərdən biri Quran üslubundan gələn təkidlə ifadə tərzidir ki, bundan da klassiklərin şeirlərində geniş istifadə olunur. Bu növ müasir poetik dildə sintaktik paralelə uyğun gəlir.

Həmin üsluba daha çox Nəsimidə rast gəlirik:

**Mən mülki-cahan, cahan mənəm, mən.
Mən Həqqə məkan, məkan mənəm, mən.**

**Mən ərşilə fərşü kafu nunəm,
Mən şərhü bəyan, bəyan mənəm, mən.**

**Mən surəti-mənidə Həqqəm, həqq
Mən Həqqi-əyan, əyan mənəm, mən.²**

Aşıq yaradıcılığında təkrir sənəti ilə yanaşı, sintaktik təkrarlara da geniş yer verilib ki, bunların hər ikisi bəndin

¹ Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda, s. 49.

² İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki cahan, s. 89.

həməhəngliyi ilə bərabər, onun həmqafiyəliliyini və əsasən də məna aydınlığını təmin edir.

“Tahir və Zöhrə” dastanının bir məqamında qoşalaşmış sözlərin təkrar işlədilməsi, yəni təzvic-təkrir sənəti bəndə xüsusi rəvnəq vermişdir:

**Tahir ağlar yana-yana,
Yana-yana yetdim cana;
Ahım çıxıb asimana,
Ana, mən qanlar ağlaram.¹**

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi poetik dilin, üslub işləmələrinin başlıca stimullarından biri kimi çıxış edir. Epik mətni təkrarsız təsəvvür etmək olmur. Epik mətnlərin təşkilində də sintaktik təkrarın hər iki növü: kontaktlı (təmaslı) və distant (aralı) təkrar mühüm rol oynayır.²

Kamil Vəlinin fikrincə, mətn daxili paralelizmi iki mənada qəbul etmək olar:

1. Cümlə hədudundan kənarında olan paralelizm.

2. Bütöv mətnin struktur əsası kimi götürülən paralelizm.

Bu sayaq mətnlərdə ritmiklik, şeir əlamətləri güclüdür və əslində qədim türk şeiri bu sistemə söykənir.³

Söz sənətinin inkişafı paralel komponentli mətnləri nə qədər dəyişib zənginləşdirsə də, onun kökü, yaranışı ilə bağlı həmin ana xətt qorunub saxlanılmışdır. Elə bu səbəbdən klassik aşıq şeirində həmin növ təkrarlar geniş işlənir.

¹ Azərbaycan dastanları. Tahir və Zöhrə, c. 5, s. 127.

² Kamil Vəli Nərimanoğlu. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi (monoqrafiya), s. 163.

³ Kamil Vəli Nərimanoğlu. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi (monoqrafiya), s. 165.

Aşıq yaradıcılığında təkrarlar özünü cümlə, misralar və bənd boyu göstərir.

Cümlənin sintaktik təkrarı:

**Baxça burda, bağman burda, bar burda
Heyva burda, alma burda, nar burda,
Xoca deyən bir qohumum var burda,
Şəhri-Tiflis dedikləri budumu?¹**

**Könül, sənə vəsfi-halım söyləyim,
Ya Rəb, bu dünyada necolur könlüm?
Hərdən dərviş olur, hərdən dilənir,
Hərdən bəzircandan xac olur könlüm.²**

Bənd boyunca işlənən təkrarlar:

**Hərdən dəryalarda qarğı, qamışdı,
Hərdən bostanlarda dürlü yemişdi.
Hərdən əsrəfidi, hərdən gümüşdü
Hərdən də pas tutub tuc olur könlüm.³**

Sintaktik paralellər dastanlarda daha geniş vüsət alıb:

**...Bir dəm səyyah olur, qılınc qurşanır,
Bir dəm turab olub, yerə döşənir,
Bir dəm haqdan qorxu çəkir, üşənir,
Bir dəm padşahnan bac olur könül.**

¹ Azərbaycan dastanları. Aşıq Qərib, c. 3, s. 81.

² Azərbaycan dastanları. Aşıq Qərib, c. 3, s. 144.

³ Azərbaycan dastanları. Aşıq Qərib, c. 3, s. 144.

Bir dәм göldә bitән qarğı, qamışdı,
Bir dәм bağçalarda dürlü yemişdi,
Bir dәм qızıl olur, bir dәм gümüşdü,
Bir dәм paslanır da, tunc olur könül.

Bir dәм piyadadı, bir dәм atlanır,
Bir dәм şəkər olur, bir dәм dadlanır,
Bir dәм olur hər cəfaya qatlanır,
Bir dәм zəhərdən də acı olur könül.

Bir dәм abdal olur, girir şallara,
Bir dәм dəllal olur, düşür dillərə,
Bir dәм yolçu olur, gedir yollara,
Bir dәм keçənlərdən bac alır könül...¹

TOUZI'

Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsində adı çəkilməyən, lakin klassik Azərbaycan şairləri tərəfindən geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biri də touzi'dir.² "Touzi" sözünün lüğəvi mənası paylaşdırma, səpələmə, pərakəndə salma deməkdir. Touzi' – poetik kateqoriya kimi misra və ya beytdə eyni səslə düzülən sözlərin təkrarı ilə yaranan ahəngdarlıqdır. Bu bədii ifadə vasitəsi təkrirdən fərqlənir, şeirin ritmik-intonasiya gözəlliyini təmin edən vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Təkrirdə sözlərin, touzi'də isə səslərin təkrarlanması müşahidə olunur. Ona görə də bu sənət daha çox cinasla səsləşir.

Touzi' Qurandan irəli gələn bədiyyatdır. Quran mət-

¹ Azərbaycan dastanları. Əsli və Kərəm, c. 2, s. 61-62.

² M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 186.

nini səlis və ahəngdar bilənlər onun mətninin ritminə və sözlərdəki səslərin ahəngdarlığına bələddilər. Bu poetik vasitə əski abidələrdə geniş işlənir. Allahın öyümü "Kitabi-Dədə Qorqud"da həmin bədii ifadə vasitəsilə necə gözəl verilmişdir:

**Ucalardan ucasan, uca Tanrım
Kimsə bilməz necəsən, görklü Tanrı.¹**

Allaha şəriq çıxan, Onun təkliyini danan büt-pərəstlərin, Hz. Musanın dediklərini təhrif edən yəhudilərin, Hz. İsanı elçi deyil, Allahın oğlu sanan xristianların tövhidə xələl gətirən sözlərinə, ümumiyyətlə, hər cür büt-pərəstlik təzahürünə cavab mövqeyindən Quranda ucalan "subhanəkə" (yəni "haşa, Sən bütün bunların fəvqündəsən") ifadəsini "Qorqud" müəllifi "ucalardan ucasan" deyərək, yığcam və gözəl tərcümə etmişdir. Allah sevgisindən ilham alan "Dədə Qorqud"da tərcümə təfəkküründən gələn Tanrı öyümləri ilə yanaşı, xalis milli öyümlər də var ki, bunların da dilimizin gözəlliyi baxımından səslənməsi ecazkarlıqdır:

**Urduğun ulıtmayan ulu Tanrı!
Basdıgın bəliirtməyən bəlli Tanrı!
Götürdüyün göyə yetirən görklü Tanrı!
Qaçdıgın qəhr edən qəhhar Tanrı!²**

"Dədə Qorqud" abidəsində alliterasiya mətnə emosionallıq bəxş edir və burada daha çox «q» səsi üzərində

¹ Kamil Vəli Nərimanoğlu. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi (monoqrafiya), s. 232-235.

² Kamil Vəli Nərimanoğlu. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi (monoqrafiya), s. 354.

musiqililik yaranır. Kamil Vəli Nərimanoğlu bu barədə maraqlı nümunələr verir:

**Qarşı yatan qara dağlar,
Qarıyıbdır otu bitməz.
Qanlı-qanlı ırmaqlar,
Quruyubdur suyu gəlməz.¹**

Aşıq yaradıcılığında da bu poetik vasitədən istifadə edilir:

**Dərin-dərin dəryaları boylandı,
Xəncər alıb qara bağrım teylədi,
Oğlu ölmüş Vəzir qəza eylədi,
Getməz damağımdan dudi-ah mənim.²**

Və ya:

**Dastan olub düşüb dildən-dillərə,
Sürgün olub tənha düşdüm çöllərə,
Dünyanı gəşt edib yetdim Fəğfura,
Türkə, Misrə düşdü yollarım mənim.³**

Qeyd etdiyimiz hər iki bəndin birinci mısrası “d” səsinin təkrarı ilə “touzi” sənəti üstündə qurulmuşdur.

Başqa bir nümunəyə müraciət edək:

¹ Kamil Vəli Nərimanoğlu. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi (monoqrafiya), s. 232-235.

² Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 88.

³ Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 53.

**Canan bilsə, gəldiyimi can eylər,
Canımı canına ərmağan eylər,
Qəzəbkardı qəmzələri, qan eylər,
Mələklər şahidi, sitəmkarıdı.¹**

“Qurbani” dastanından nümunə gətirdiyimiz bu beytdə “can, canan” sözlərinin təkrarı təkrir, bu sözlərdəki səslərin təkrarı isə touzi sənətinə nümunədir. Eyni bəndin üçüncü misrası “q” səsinin təkrarı üzərində qurularaq, şeirin ritmik-intonasiya gözəlliyini təmin etmişdir.

HƏZF

Həzf – Elision/Lipogram

"Həzf" sözünün mənası "silmək", "pozmaq", "düşmək" deməkdir. Şairlər öz məharətini göstərmək üçün əvvəlcədən müəyyən hərfi tamamilə işlətməkdən vaz keçirlər. Bu isə son dərəcə gərgin axtarış tələb edir, bəzən isə bu iş tamamilə dolaşiq şeirlə nəticələnərdi.² Hər halda sənətkarlıq xüsusiyyəti kimi bu məsələ klassik ədəbiyyatda nəzərdən qaçırılmamışdır. Bir neçə nümunə ilə tanış olaq:

1. Əlif hərfinin düşməsi.
2. Nöqtəli hərfin düşməsi.
3. Nöqtəsiz və ya nöqtəli hərfin işlənməsi.
4. Birləşən (bitişik yazılan) hərflərin düşməsi və ya birləşməyən hərflərin işlənməsi.
5. Birləşməyən hərflərin düşməsi və ya birləşən hərflərin işlənməsi.

Həmin vasitə bir növ sınaq məqsədilə ortaya atılmışdır.

1. Əlif hərfinin düşməsi.

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. I, s. 104.

² M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 199.

Bu üsuldan istifadə edən şair öz şeirində bir dənə də əlif hərfi işlətməz.

2. Nöqtəli hərfin düşməsi.

Bu üsuldan istifadə edən şair əsərində heç bir nöqtəli hərf işlətməz. Uzun qəsidə və qəzəllərdə bir dənə də nöqtəli hərfin işlədilməməsi, doğrudan da şairdən böyük məharət tələb edir. Məsələn, Mücirəddin Beyləqaninin aşağıdakı şeirini əski əlifba ilə yazsaq, nöqtəli hərfin işlədilməməsinin şahidi olarıq:

**Surur-e əhl-e məkarim həlake-omre-ədu
Sər-e muluk-e delaram mulk-e əsl-e hikəm.¹**

Tərcüməsi:

**Kəramət əhlinin fərəhi düşmənin ömrünü pozar
Xeyrxah şahların başları düzlüyə hökm verər.**

3. Nöqtəsiz hərflərin düşməsi.

Bu üsuldan istifadə edən şair öz əsərində bir dənə də nöqtəsiz hərf işlətməz.

4. Birləşən hərflərin düşməsi.

Muqəttə' adlanan bu şeir növündə yalnız birləşməyən hərflər işlənir. Şairin yazdığı şeirdə heç bir hərf özündən qabaqkı və sonrakı hərflə bitişə bilmir. Yəni bütün şeir ərəb əlifbasında olan 7 bitişməyən hərflə (əlif, dal, zal, ra, ze, je və vav) yazılır. Bu halda iki bitişməyən hərfin arasına düşən bitişən hərf də tək qalmalı olur.²

5. Birləşməyən hərflərin düşməsi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz üsulun əksinə olaraq, "mu-vassal" adlanan bu növdə şair öz əsərində birləşməyən hərf

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 199.

² Zibaşinasıyi-süxəni-parsi. Mir Cəlaləddin Kəzzazi, c. 3, s. 170.

işlətmir. Bu üsuldan istifadə edən Sədrül-Əfəzil əski əlifba ilə yazılmış "mulah" sözündəki 5 hərfdən istifadə edərək, böyük bir kitabə yazmışdır.

Riqta' və xeyfa. Riqta' – şeirdə və ya nəsrədə işlədilən hərflərin nöqtəli (mənuqut) və nöqtəsiz ('atlı) olmaqla, bir-birini izləyərək işlədilməsinə deyilir.

Xeyfa – nöqtəli hərflərlə yazılmış sözün nöqtəsiz hərflərlə yazılan sözlə bir-birini izləməsidir.¹

Müsəhhəf – nöqtə və hərəkə dəyişikliyi hesabına tərifin həcvə çevrilməsinə deyilir.

Təfsil və ya tousil.

Əslində bu poetik növlər ərəb əlifbasına xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən irəli gəlir və klassik dönəm ədəbiyyatına şamil edilir. Lakin bunların hamısını bu gün kölgədə qalıb? Heç də yox! Hərflərin yazılışı və bəzən də hərəkə dəyişikliyi nəticəsində yaranan bədii vasitənin növləri ərəb əlifbasının dəyişməsi ilə əlaqədar nəzəriyyənin müəyyən tarixi səhifəsində qalsa da, "tousil" və ya "təfsil" növləri, yəni səslərin dodaqdəyən və dodaqdəyməz şəkildə işlədilməsi halları aşiq yaradıcılığında öz yaşamını davam etdirməkdədir. Xüsusilə "təfsil" sənətinə aşiq yaradıcılığında geniş yer verilir və hətta "Dodaqdəyməz təcnislər" başlığı altında bu qəbildən olan şeirlər Aşiq Ələsgər yaradıcılığında ayrıca şəkildə öz inikasını tapmışdır:

AY EYLƏR QIY-QIY

**Şin şəhər axtarar, şəc ara dəyər,
Şeytan şəer eyləyər, şəc ara dəyər.
Daşar çaylar, qalxar şəcarə dəyər,
Hərlənər daşları, ay eylər qiy-qiy.**

¹ Zibaşinasıyi-süxəni-parsi. Mir Cəlaləddin Kəzzazi. c. 3, s. 170.

Aşıq çaşsa, dildə “qara” “qar” qalar,
Dağlar sinəsində qara qar qalar.
Gəştə çıxsə ərsə qara qarğalar,
Çalar qanadların, ay eylər qıy-qıy.¹

ÇATA-ÇAT

El yeridi, yalqız qaldın səhrada,
Çək əstərin, çal çatdığın çata-çat.
Hərcayılar səni saldı irağa,
Həsət əlin yar əlinə çata-çat.

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz-qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat.

Ələsgərin xəddi çıxdı çal indi,
“He”yi, “ye”yə, “dal”ı “re”yə çal indi,
Hərcayının kəlləsindən çal indi,
Çal çəngəlin, çək ciyərin çata-çat.²

Təfsil sənətində tamamilə dodaqdəyməz səslərdən istifadə edilir.³ Bu sənətin bariz nümunəsini Aşıq Ələsgərin “A yağa-yağa” dodaqdəyməz təcnisində də görmək olar:

Səyyad dəryalarda alar çənk ələ,
Həsət çəkər: çiskin gələ, çən gələ!

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 158.

² Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 159.

³ Zibaşinasıyi-süxəni-parsi. Mir Cəlaləddin Kəzzazi, c. 3, s. 172.

**Əzrayıl sinəni çəkər çəngələ,
Qəssal qəss eyləyər ay ağa, ağa.¹**

Tousil sənətində isə əsasən dodaqdəyən səslər işlənir və bu sənət növündən nadir hallarda istifadə edilir.

TƏŞXİS

Təşxis – Personification, Prosopopeia

Klassik ədəbiyyatda işlənən önəmli bədii vasitələrdən biri də təşxis sənətidir. Təbiət hadisələrini insana xas xüsusiyyətlərlə təsvir etmək, onları canlı insan kimi təsəvvür etmək həmin vasitələrlə gerçəkləşir.² Bu isə bir növ Avropa poetik sistemindəki personifikasiya kateqoriyası ilə uzlaşır. Füzuli şeirlərində bu sayaq deyimlər çox işlənmişdir. Bir neçə nümunə gətirək:

**Məhi-növ camini dövrə gətirə saqi-yi-dəhr,
Əncümi-çərxə sala nəş'eyi-tə'siri-həva.³**

Bu beytdə kainat üçün saqiyyə xas olan xüsusiyyət nəzərdə tutulub. Təzə ayın hərəkəti isə şərab dolu camın dövr etməsi kimi təsəvvür edilir, ayın doğuşu – saqi tərəfindən camın dövrəyə gətirilməsinə bənzədilir.

**Bərqu baran sanma kim, gördükdə ahu əşkimi,
Bilməzəm nəmdir mənim, ağlar mənə, yanar
səhab.⁴**

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 157.

² Mahirə Quliyeva. Şərqi poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 229.

³ Məhəmməd Füzuli. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 70.

⁴ Məhəmməd Füzuli. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 78.

Bu beytdə təcahülül-arif sənəti işlənmişdir, şairin ahı və göz yaşı buludlar arasında şimşəyə və yağışa bənzədilir. Buludun bəşər kimi yanıb ağlaması düşüncə tərzinə bədii rəng qatır.

Bu poetik forma şairdən və aşığından böyük istedad və bacarıq tələb edir. Şəxsləndirilən əşya insan təfəkkürü tərəfindən məqbul olmalı və ruhunu oxşamalıdır:

**Gözəllər köksündə sərxoş gəzəndə,
Gül nərgizi dəst tutub üzəndə,
Qəza qələm alıb yazı yazanda,
Bəxtin qara yazan yerdi güllü bağ.¹**

“Dilsuz və Xəzangül” dastanının bu məqamında Xəzangül söylədiyi bu sözlərlə bir növ “gül”ü şəxsləndirir, onun nərgizi dəst əlində tutmasına və hətta üzməsinə belə işarə edir. Üçüncü misrada isə “qəza”nın şəxsləndirilməsinə və qələmi əlinə alaraq yazı yazmasına işarə edir ki, bunun sətiraltı mənası isə insanın qədərinin əvvəlcədən yazılmasıdır.

Eyni zamanda bir başqa məqamda Xəzangülün Dilsuza yazdığı məktubda çox maraqlı təşxisdən istifadə edilir:

**Şükür haqqa, mənə yetişdi namən,
Oxudum məzmunun didəm ağladı.
Kağız aldım sənə yazam halımı,
Od tutub əlimdə qələm ağladı.²**

Həqiqi eşqi kağızda tərənnüm edən, onu yazıya alan

¹ Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 42.

² Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 63.

qələm necə də bu eşqin böyüklüyündən od tutub ağlama-
sın?!

BƏDİİ MÜKALİMƏ VƏ SUAL-CAVAB

Mükalimə insanlar arasında söhbət deməkdir. Bədii mükaliməyə gəlincə, üslubi bir fənd olaraq dilin bütün qəbul olunmuş qaydalarına riayət etməklə, oxucunun təfəkkür, düşüncə və duyğularına təsir etmək məqsədi daşıyır. Ədəbiyyatda mükalimə fərqli şəkillərdə təzahür edir. Ona görə mükalimə sual-cavab şəklində daha çox işlənir.

Mənbələrdə sual-cavab söz düzümündə fikrin bədii cəhətdən təsir gücünü təmin etmək üçün işlədilən bədii forma kimi dəyərləndirilir.¹

Mükalimənin kökləri qədimdir. Deyişmə mənşə etibarlı ilə hələ cahiliyyə dövründə Məkkədəki Ukaz bazarına ticarət sövdələşmələri ilə yığışan şairlər arasında yaranmağa başlamış² və 90 illik tarixi dövründə çoxcəhətli inkişaf yolu keçmiş Əməvilər dövrü ədəbiyyatında özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Bu dövrdə siyasi şeir özünün ən yüksək mərhələsinə çatır.³

Əsasən, “mədhiyyə” xarakterli olan bu deyişmələr bədii mükalimə və xitab üstündə qurulurdu. Bir çox şairlər el içində mükalimələşən tərəflər kimi tanındıqları üçün bədii mükaliməyə xas olan “dedim”, “dedi” ifadələrinin işlədilməsinə ehtiyac qalmırdı. Belə şeirə parlaq nümunə kimi Əməvilər dövrünün tanınmış nəqaid ustadları Cərir (653-733) və Fərəzdəkin (641-732) yaradıcılığını göstərmək

¹ Rəşidəddin Məhəmməd Ömər Katib Bəlxi məruf bi Vatvat. Hədayiqüs-sehr fi dəqaiqış-şir. Təshif Ustad Abbas İqbal Aşitani, s. 26.

² Mahmudov M. Ərəb klassik ədəbiyyatı, s. 18.

³ Mahmudov M. Ərəb klassik ədəbiyyatı, s. 49.

olar.

Fərəzdək adlı-sanlı bir ailədə, Cərir isə ərəblər arasında çox da nüfuzu olmayan bir ailədə dünyaya gəlmişdir¹. Tale onları üzləşdirmiş və 44 il bir-birinə müqabil tərəf olaraq mükalimələşmiş, müxatib tərəflər olmuşlar².

Mövzu və sənətkarlıq baxımından bu şairlərin yaradıcılığı həmişə seçilmişdir. Nümunə kimi misal gətirdiyimiz beytlər fikrimizi təsdiqləyər. Belə ki, bir dəfə Fərəzdək qasid vasitəsi ilə Cərirə bir beyt göndərir və ürəyində özünü beytinin məğzinə görə qalib sayır.

إني انا الموت الذي هو نازل
بنفسك انظر كيف انت محاوله³؟

Tərcüməsi: **“Mən sənənin üstünə gələn bir ölüməm
İndi bax gör, özünü ondan necə xilas edə biləcəksən?”**

Hazırcavab Cərir şeiri əlinə alan kimi bədahətən cavablandırır:

انا دهر يفني الموت والدهر خالد
وجنتي بمثل الدهر شيئا يطاوله؟

Tərcüməsi: **“Mən ölümə üstün gələn kainatam. Sən mənə elə bir şey göstərə bilərsənmi ki, onun ömrü kainatdan uzun olsun!”**

İslamdan sonrakı dövr ərəb ədəbiyyatında mükalimə ənənəsi davam etdirildi və bəlağət elmində öz yerini tutdu. Qeyd edək ki, XIII əsrdə tam sistem şəklində yaranmış Şərq bəlağət elmi ümummüsəlman ədəbiyyatının nəzəri baxımdan özülünü təşkil edir. İslam dinini qəbul etmiş xalqlar ərəb dilində yazıb-yaratmaqla yanaşı, öz doğma dillərində də bu ənənəyə sadıq qalaraq şeirlər yazırdılar.

¹ Mahmudov M. Ərəb klassik ədəbiyyatı, s. 65, 59.

² Mahmudov M. Ərəb klassik ədəbiyyatı, s. 60.

³ Mahmudov M. Ərəb klassik ədəbiyyatı, s. 18.

Yaranmış bu ənənə ərəblərdən farslara, islam dinini qəbul etmiş iranlılardan isə onların öz nüfuz dairəsinə aldıkları türklərin ədəbiyyatına yüzlərcə təsirini göstərir.¹

Müsəlman xalqlarının ədəbiyyatına sirayət edən bu nəzəri sistem bütövlükdə qəbul olunsa da, milli adət və ənənələrdən, zamanın və ictimai həyatın tələblərindən asılı olaraq istifadəsi baxımından fərqlənir – bədiyyatın bir qismi çox, digər qismi nisbətən az işlənir, ərəb dilinin qrafik incəliyindən irəli gələn poetik kateqoriyalar, o cümlədən müqəttə, muvəssəl, rıqtə, xifa, müsəhhəf və s. isə istifadədən kənar qalır.

Bir qisim poetik fiqurlar isə bədii təfəkkürə təsirinin oxşar cəhətləri baxımından ümumi bir başlıq altında birləşdirildi.²

Şübhəsiz ki, prosesin belə təkamülünü zamana, ictimai-siyasi həyata bağlamaq o qədər də düzgün olmaz. Çünki bu irsdə ədəbiyyatın ümumi axarının zövq və üslubunun da özünəməxsus yeri danılmazdır. Hələ şairin dil, zövq və fərdi üslubunu demirik!...

Yeri gəlmişkən, A.Tvardovskinin bu məsələ ilə bağlı maraqlı fikrini qeyd etmək istərdik: «У писателя не может быть иного языка, чем его родной язык, язык его народа. Однако у писателя не только может, но и должен быть язык иной, чем у других писателей».³

Farsdilli ədəbiyyatda sual-cavab (dialoq) adlanan bu bədii ifadə vasitələrindən geniş istifadə edilib. Raduyaniyə görə, şair beyt və ya bənddə sual verir, sonra onu cavablandırır, iki şəxs arasında mükəlimə gedir. Müəllif şeirdə

¹ Türk ədəbiyyatında ilk mütəsaqqıflar. Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü, s. 20-21.

² Məcəmiul-ədəb. Sahibi və nəşiri: Kitabçı Qasbar. s. 238; 354; 368.

³ Структура и функционирование поэтического текста. Очерки лингвистической поэтики., s. 11.

şairin sual verib, onu özünün cavablandığı halların mövcudluğunu da qeyd edir.¹

Bu bədii ifadə vasitəsinə xüsusi dəyər verən Rəşid Vatvat yazır: «Персы этот прием почитают и употребляют и пишут касыды, построенные так от начала до конца». Şəms Fəxrinin fikrinə görə, şeirin əvvəlində şair kiminlə müxatib olduğunu qeyd etməlidir. Əks təqdirdə bu mükəlimələşməni o, yanlış hesab edir.²

Kaşifiyə gəlincə o, bu fiquru iki qrupa bölür:

1. Birinci qrupa “quftam-u-quft” – “mən soruşdum, o cavab verdi”,
2. İkinci qrupa isə mükəlimənin başqa mövcud növlərini daxil edir.³

Ataallaha gəlincə isə, o, “sual-cavab”ın ərəb poetikasında muracaat («возвращение», обращение) başlığı altında öyrənildiyini qeyd edir.⁴ Müəllifə görə, bu poetik formadan 2 cür istifadə oluna bilər.⁵

1. Bir beyt və ya bənd daxilində
2. Müxtəlif müəlliflərin yaradıcılığında

Mənbələrdə sual-cavab və ya mükəlimə kimi adlandırılan bu bədii ifadə vasitəsi özünü üç şəkildə göstərir:

1. Sual-cavabın Quran üslubu kimi təzahürü.
2. Sual-cavabın (aşıq şeirində deyişmə) şeir növü kimi dəyərləndirilməsi.

¹ Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика XV вв., s. 58.

² Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика XV вв., s. 58.

³ Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика XV вв., s. 58.

⁴ Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика XV вв., s. 59.

⁵ Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика XV вв., s. 59.

3. Sual-cavabın misra və ya beyt daxilində bədii ifadə vasitəsi kimi təzahürü.

Bədii mükalimənin ədəbiyyatda təzahürünün müxtəlif şəkillərini nəzərdən keçirək:

I. Sual-cavabın Quran üslubu kimi təzahürü

Son illərdə Quran və hədislərin bədii söz yaradıcılığına təsiri haqqında araşdırmalara çox rast gəlirik. Araşdırmalarda bu mövzuya müxtəlif cəhətlərdən və müxtəlif məqsədlə yanaşılır. Fikrimizcə, burada üç ümumi istiqamət daha çox diqqəti cəlb edir.

Bunlardan birincisi Dr. Əli Əsgər Hələbinin, öz araşdırmasında qeyd etdiyi kimi, söz sənətində Qurandan “işarə”, “təlmih”, “təzmin”, “həll və ya təhlil”, “iqtibas”, “təmsil” kimi istifadə edilərək, yeni məna çalarlarının yaradılmasıdır.¹

İkincisi, Quran anlamlarının bədii təfəkkürdə işlənmə dairəsi və onun genişliyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan Quran qissələrinin özünəməxsus və əvəzsiz yeri vardır.

İmanı, əməli-salehliyi, haqq işləri, səbr və dözümlü tövsiyə edən Qurani-Kərim bəşəriyyəti səadət yoluna hidayət etmək üçün nazil olmuşdur. Onun özünəməxsus və təkrarolunmaz bir üslubu vardır.

Üçüncü istiqamət klassik ədəbiyyatda Quran üslubundan geniş şəkildə istifadədən ibarətdir. Belə ki, Quran boyu Allahın insanlara xidməti, Onun fəziləti, Ona məxsus sifətlərlə bəşər övladına yardımı, onları doğru yola dəvəti, Hz. Məhəmmədə verilən möcüzənin bəlağəti ilə, özü də mükalimə yolu ilə aparılır.

Mövzu ilə bağlı maraqlı fikirlər E.A.Rezvanın «Коран и его мир» kitabında da qeyd edilir: «Большая часть текста Корана – полемика в форме диалога между

¹ Quliyeva M.H. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 154.

Аллахам, «говорящим от первого, или третьего лица либо через посредников (дух.Джибрил), но всегда устами Мухаммада и противниками Пророка или обращение Аллаха с увещеваниями и предписаниями к его последователям».¹

«Синтаксис Корана обусловлен формой диалога»²... fikri də dediklərimizi bir daha təsdiqləyir.

Allah-Təala ilə Hz. Məhəmmədin mükəlimələşməsinə də Peyğəmbərin Ona bağlılığı mənbələrdə:

«Коран, ниспосланный Пророку чудесным образом, – главное чудо ислама».³

«Пророк был обращен к Богу всем своим существом; зрением, слухом и сердцем»⁴ – kimi dəyərləndirilir.

Bu bərdə İmam Sadiqin (ə) buyurduqları da olduqca maraqlıdır. Belə ki, müəllif ərəb dilinin önəmliyini vurğulayır və Uca Allahın bəndəsi ilə məhz bu dildə danışdığını (mükəlimələşdiyini) qeyd edir:

تعلم العربية فانها كلام الذي تكلام به خلقه⁵

Qurani-Kərimin ayələrində qismən də olsa, Allah-xilqət, Allah – peyğəmbərlər, peyğəmbərlər – xalq arasında gedən mükəlimələri izləyək.

Quranda: **Nuh Rəbbinə (dua ilə müraciət edib dedi: “Ey Rəbbim, Oğlum (Kənan) mənim ailə üzvlərimdən-dir. Sənin vədin, sözsüz ki, haqdır. Sən hakimlərin hakimisən!”**

Quranda: (Allah) buyurdu: “Ey Nuh! O sənin ailəndən deyildir. Çünki o (küfr etməklə) pis bir iş

¹ Резван Е.А. Коран и его мир, s. 38.

² Резван Е.А. Коран и его мир, s. 39.

³ Резван Е.А. Коран и его мир, s. 39.

⁴ Резван Е.А. Коран и его мир, s. 38.

⁵ İsmayılzadə Hacı İlqar. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 542.

görmüşdür (Və ya sənin Məndən onu xilas etmək xahişin yaxşı iş deyildir). Elə isə bilmədiyin bir şeyi Məndən istəmə. Sənə cahillərdən olmamağı nəsihət edirəm (məsləhət görürəm)". (Hud: 45-46)

Quranda: (Zəkəriyyə) Rəbbinə gizlicə dua edib yalvardığı zaman (Hud: 45-46)

Quranda: Belə demişdi: "Ey Rəbbim. Artıq sümüyüm sustalmış, başım ağappaq ağarmışdır. Ey Rəbbim! Sənə dua etməklə heç vaxt naümid olmamışam (Nə dua etmişəmsə, qəbul olunmuşdur) (Məryəm: 3-4).

Quranda: (Allahdan belə bir nida gəldi: "Ey Zəkəriyyə! Sənə bir oğulla (oğlun olacağı ilə) müjdə veririk ki, adı Yəhyadır. Biz bu adı əvvəllər heç kəsə verməmişik (Məryəm: 7).

Quranda: (Zəkəriyyə) dedi: "Ey Rəbbim! Zövcəm doğmayan bir qadın, mən də qocalıb əldən düşmüş, (sümüyü) sustalmış bir kişi) ikən mənim necə oğlum ola bilər?" (Məryəm: 8).

Quranda: (Zəkəriyyə) dedi! "Ey Rəbbim! Mənim üçün (ürəyim arxayın olsun deyə, bu barədə) bir əlamət müəyyən et!" (Allah) buyurdu: "Əlamətin budur ki, sən sağlam ikən üç gün-üç gecə adamlarla danışa bilməyəcəksən!" (Məryəm: 10).

Quranda: Ya Musa! Sağ əlindəki nədir? (Taha: 17).

Quranda: (Musa) dedi: "O mənim əsamdır. Ona söykənir, onunla qoyunlarıma xəzəl silkələyirəm. O, başqa işlərdə də karıma gəlir!" (Taha: 18).

Quranda: (Allah) buyurdu: "Ya Musa! Onu (əsanı yerə) at" (Taha: 19).

Quranda: (Musa əsanı yerə) atan kimi o dərhal bir ilan (əjdaha) olub sürətlə sürünməyə başladı (Taha: 20).

Quranda: (Allah) buyurdu: "Tut onu, qorxma. Biz

onu qaytarıb əvvəlki şəklinə salacağıq! (Taha: 21).

Qurani-Kərimin əksər surələrində (Hud: 45-48, Məryəm: 3-10, Taha: 46-52 və s.) bədii mükalimədən istifadə edilir ki, bu da Allah-Təalanın nəsihət, ibrət və hikmətinin onun xilqətinə çatdırılmasında önəmli rol oynayır, bəşər övladını haqq yoluna dəvət edir. Hər şeyin – ilahi-bəşəri eşqin, dünyanın yaranışının, axirət, cəhənnəm, cənnət və insan qədərinin Allaha məxsusluğu dəlillər, ayələr və surələr vasitəsilə bədii şəkildə insana çatdırılır.

Nümunələrin hər birinə nəzər salsaq, bədii mükalimənin (sual-cavabın – “dedi”, “buyurdu”, “sordu”, “demişdi”) bədii xitabla yanaşı işləndiyini görürük. Bədii mükalimə, bədii xitab, istifhəm, təkrir və bu kimi üslubi formaların işlədilməsi Qurani-Kərimin ecazkar bəlağətindən irəli gəlir.

I. Sual-cavabın aşığı şeirində (deyişmə) şeir növü kimi dəyərləndirilməsi

Aşığı şeirində mükalimə xislətli deyişmələr xüsusi yer tutur. Deyişmələr həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş istifadə olunan bir formadır. Deyişmədən klassik aşığılarımız hansısa bir mövzu ətrafında yarışma, mövzunun özəlliklərini qabarıq şəkildə üzə çıxarmaq məqsədilə, həm də rəqiblərinə qarşı ən tutarlı bir vasitə kimi istifadə etmişlər.

Aşığı şeirinin tədqiqində özünəməxsus yeri olan Mürsəl Həkimov deyişmənin iki formada aparıldığını qeyd edir:

1. Deyişmənin birinci mərhələsi dəvət xarakterindədir. Belə ki, adı dillərdə dastan olan bir aşığı başqa birisi saz meydanına çağırır: **“Əgər aşığı isən, bu meydana gəl”**, – deyə onu deyişməyə dəvət edir.¹

¹ Həkimov Mürsəl. Aşığı sənətinin poetikası, s. 454.

2. Deyişmənin ikinci mərhələsində aşıqlar üz-üzə durur. Bu səhnədə hər iki aşiq elmə, bilik-bacarığa, aşiq ədəbiyyatının növlərinə, şeirlərin incəliyinə necə bələd olmalarından söhbət açırlar. Bu, el aşıqları arasında **“Hərbə-zorba”** adlanır.¹

Zənnimizcə, bu ad deyişmənin qeyd etdiyimiz növünə o qədər də uyğun gəlmir.

3. Hərbə-zorbadan sonra deyişmənin üçüncü mərhələsi gəlir. Burada aşıqlar şeir texnikasını nümayiş etdirirlər. İlk sözü deyən aşiq hansı rədifdə, hansı hava üstündə oxusa, ikinci aşiq da o hava üstündə oxumalıdır.² Bu, cahiliyyə dövründə geniş şəkildə istifadə edilən bir ənənədir.

4. Qıfılənd və onun açıqlanması üstündə qurulan deyışmələr.

Bu mövzu ilə bağlı deyışmələr mənbələrdə çoxluq təşkil etsə də, ayrıca bölmə şəklində qeyd edilməmişdir.

Aşiq şeirindən dediklərimizə nümunə gətirək:

**Dil deyir: cananın sadağası can,
Cananı da deyir: nə yaxşı, yaxşı.³**

Bu misalda mükəlimə ilə yanaşı, “canan” sözünün təkrarı və cananın, can, cananı sözlərində işlənən səslər baxımından “touzi” sənətindən də ustalıqla istifadə edilmişdir.

Başqa misal:

**Nurani dediyin nuri-mərfətdi,
Mədinə dediyin bizim tərəfdi,**

¹ Həkimov Mürsəl. Aşiq sənətinin poetikası, s. 455.

² Həkimov Mürsəl. Aşiq sənətinin poetikası, s. 456-457.

³ Aşiq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 165.

**Qurbani der: ağam əsli ərəbdi,
Ağalar ağası, ya Murtuza Əli!.**¹

Adətən, mükalimə birinci və ikinci şəxslər arasında aparıldığı halda, bu bənddəki mükalimə ikinci və üçüncü şəxs adından aparılır. Bədii mükalimədə xitabın işlədilməsi (ya Murtuza Əli!) əsas şərtlərdəndir. Aşıq bu bənddə Hz. Əlinin adını ona məxsus sifətlə işlətməklə, xitabı məntiqi vuruğu baxımından qüvvətli, təsirli şəkildə verməyə çalışmışdır.

Bədii mükalimənin aşıq yaradıcılığında xüsusi yeri var. Həmin üslubda söylənilən şeirlərin bir qismi deyişmə şəklində işlənirsə, başqa bir qismi qıfılbənd və onun açılışı üzərində qurulur. Bu növə aid səciyyəvi bir nümunə verək. Birinci dörd bənd qıfılbənd və onun açıqlaması üzərində qurulan sual-cavabdır:

**Məsum deyir: kimdi sahibi-qüdrət?
O nə idi, ona vurubdu zinət?
O kim idi himnən danışdı xəlvət?
Onu bilən kəsə biz indi quluq.**²

**Valeh der: Məhəmməd sahibi-qüdrət
O cənnətədi, ona vurubdu zinət,
Min kəlmə meracda danışdı xəlvət,
Qadir ləmyəzələ yoxdu söz indi.**

**Valeh deyər: bir əliflə bir ğayn
Necə elər, mənasını siz deyın.
Necə addır, bəyanını söyləyin,
O nədi ki, demək olmaz ikidi?...³**

¹ Azərbaycan dastanları, c. 1, s. 100.

² Azərbaycan dastanları. Valeh və Zərnigar, c. 3, s. 356.

³ Azərbaycan dastanları. Valeh və Zərnigar, c. 3, s. 356.

Valeh əbcəd hesabını yad elər,
Belə mənaları tez savad elər,
Bir əlif, bir ğayn min bir ad elər,
Ancaq ona demək olmaz ikidi.¹

Aşağıdakı nümunələrdə bütün misralar sual-cavab üstündə qurulmuşdur. Əvvəlki nümunələrdən fərqli olaraq, sualı verən də, onu cavablandırان da elə aşığın özüdür. Bu da fikrin məntiqi bütövlüyünü təmin edir.

Dedim: gülşən nədi? – Dedi – bağımdı.
Dedim: səfalıdı? – Söylədi: yox-yox.
Dedim: işrət nədi? – Dedi: səfamdı.
Dedim: gəlsən sürək, – Söylədi: yox-yox.

Dedim: əla nədi? – Dedi: gözümdü,
Dedim: şəkər nədi? – Dedi: sözümdü,
Dedim: alma nədi? – Dedi: üzümdü,
Dedim: öpməlisən? – Söylədi: yox-yox.²

Aydın təşbehdən istifadə edərək, **bağını gülşənə, sözünü şəkərə, üzünü almaya** bənzədən sənətkar bənddaxili mükəlimə ilə şeirin ritmikliyini daha da artırmışdır.

Aşiq Ələsgər yaradıcılığında da bədii mükəliməyə geniş yer verilib:

Ələsgərəm, hər elmdən halıyam,
Dedim: sən təbibsən, mən yaralıyam,

¹ Azərbaycan dastanları. Valeh və Zərnigar, c. 3, s. 367-368.

² Azərbaycan dastanları. Əmrah, c. 3, s. 145.

**Dedi: nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım yanıma düşdü.¹**

Sual-cavabın ayrı-ayrı misralarda işlədilməsi hər iki müxatibin fikrini bir-birinə qarşı qoyaraq incə və zərif tərzdə oxucusuna çatdırır.

Sözün qüdrətini həqiqətdə görən, yaradıcılığında sözün ali dərəcə və rütbəsinə önəm verən, öz bədii sözünün məna və ləfz yükünü daima yeniləyən Füzuli təkcə özünə qarşı deyil, hətta dövrünün sənət adamlarına qarşı da tələbkar olmuş, “söz və səslə” qənaətlənməyib, məna feyzi əldə etməyi, mərifət paltarından məhrum olmamağı tələb edirdi.²

Füzulinin poetik məharəti “bədii-mükəlimə və ya sual-cavab”da da özünü göstərir:

**Dün sayə saldı başımə bir sərvi-sərbülənd
Kim, qəddi dilruba idi, rəftarı dilpəsənd.
Göftarə gəldi nagəh acıb ləli-nuşxənd,
Bir püstə gördüm, onda təkər rizə-rizə qənd.
Sordum: məğər bu durci-dəhəndir – dedim, dedi:
Yox-yox, dəvayi-dərđi-nihanım durur sənini!³**

Klassik ədəbiyyatda bədii mükəlimə özünü necə göstərir?

1. Qəzəlin “dedim-dedi” üstündə qurulması;
2. “Dedim-dedi” – ifadələrinin misrada cütləşmiş (yanışı) işlədilməsi;
3. Misrada “dedim-dedi” ifadələrinin işlədilməsi;

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 60.

² Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, s. 111.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 358.

4. **Beyt** (və ya bənd) daxilində “dedim-dedi”-nin işlədilməsi;
5. “**Dedim-dedi**” ifadələrinin ayrı-ayrı beyt və ya bəndlərdə işlədilməsi;
6. **Mükalimənin** bir tərəfinin şeirdə işlədilməsi (birtərəfli mükalimə);
7. **Bədii mükalimənin** şairin öz daxili aləminin “sual-cavabı” kimi tərənnümü.

II. “Dedim-dedi” ifadələrinin qoşa (cütləşmiş) işlədilməsi:

**Bunlar nədir, nə dürri-Ədəndir? – dedim, dedi:
Əbsəm Füzuli, əski-rəvanın durur sənin.¹**

**Əqrəb məhi-münirə vətəndir? – dedim, dedi:
– Ey cox xətalı, kəndi qıranun durur sən!²**

Nümunə gətirdiyimiz misallarda “dedim-dedi” ifadələri iki müxtəlif şəxsə aid olunmalarına baxmayaraq, ayrı-ayrı misralarda deyil, bir misra daxilində (şəklən müzavvac kimi) işlədilərək, oxucunun diqqətini hər iki müxatibə eyni vaxtda cəlb edir.

III. Beytdə “dedim-dedi” ifadələrinin işlədilməsi:

**Nədir, – dedim, – ruxi-safində əksi-mərdümi
çəşmim?
Dedi: gəlmiş gəmilə Ruma dərya qət edib hindu.³**

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 359.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 359.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 281.

Sözün emosional təsirini artırmaq üçün “sual-cavab”ın qəzəl boyu işlədilməsi vacib deyil. Ayrı-ayrı beytlərdə, misralarda da bu təsir özünü yetərincə göstərə bilər.

Bu nümunələrdə mükəlimə beytin iki misrası arasında, həm də təsviri yolla incə bir bənzətmə yaratmışdır: saf üzdəki göz bəbəyinin əksi gəmi ilə Rum ölkəsinə gələn hinduya bənzədilir və sual-cavab zərif bir təşbeh sənəti ilə qoşalaşaraq, beytə özəl bir gözəllik bəxş edir.

IV. Beyt daxilində “dedim-dedi” ifadələrinin işlədilməsi:

**Qəddinə dedim ki, sərv-i-bustandır bu!
Tünd oldu ki, ey xəstə, nə hədyandır bu,
Pabəstəvü ürü bizəbandır dediyin,
Xəndanü qəbapüşü xuramandır bu.**

**Dedim ləlinə: ləli-Bədəxşandır bu!
Güldü, dedi: ey fəqir, böhtandır bu!
Bir daşə nə rəng ilə qılırsan nisbət,
Şirinü şəkərfəşanü xəndandır bu.¹**

**Dedim: hər baxışla, ey sənəm, nədən
Qəlbimə vurursan qəmzə oxu sən?
Söylədi: bu təsir özgə yerdəndir,
Vallah, özümdən də xəbərsizəm mən.²**

Bu beytdə Quran üslubuna xas olan üç bədii ifadədən – mükəlimə, istifhəm və bədii xitabdan istifadə edilmişdir

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 398.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 3, s. 449.

ki, bu da Füzuli məharətini, onun sənətinin fəşahət və bəlağətliyini bariz şəkildə üzə çıxarır.

Şairin rübailərindən nümunə gətirdiyimiz bu beytlərdə birinci müxatib “dedim-dedi” sözlərini işlətməklə, diqqəti daha qabarıq şəkildə **qəddinin sərvü-büstan, ləlinin – ləli-Bədəxşanlığına** yönəldir. Müqabil tərəf isə yenə də eyni üsulla fikri təkzib edərək, onun böhtan olduğunu qeyd edir.

Aydın təşbehdən məharətlə istifadə edən şair ikinci beytin sonunda özünəməxsus sənətkarlıqla – **“Bir daşı nə rəng ilə qılırsan nisbət, Şirini şəkətfəşanü xəndandır bu”**, – deyərək üstün təşbeh yaratmışdır.

V. “Dedim” – “dedi” ifadələrinin sual-cavab olaraq ayrı-ayrı beytlərdə işlədilməsi:

Dedim dünyaya, ey zalım, nədəndir etmişən rağib
Elə bir zatı ki, qəlbən ona mən müxlisəm sadıq

Dedi: etmə təğafül, çünki əvvəldən rəqibik biz,
Mənim də var ona meylim, ona çün olmuşam aşiq.¹

Yarə sordum ki, dəhanın qönçədir, ya zərrədir
Yar eydir: – Mən dəxi bilməm, binişanıdır sən
deyən.

Bu Xətayi dedi kim, yüzində gördü həq yüzün
Der: – Xəyalındır sənin, gözdən nihandır sən
deyən.²

Bu misalda mükəlimə özünəməxsus bədii bir üslubda

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 3, s. 428.

² Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən, s. 147.

qurulmuşdur. Mükalimənin cavab tərəfinin məntiqi düzümü daha önəmlidir və sözün estetik dəyərini gücləndirir.

VI. Mükalimənin bir tərəfinin şeirdə işlədilməsi

Bəzi şeirlər mükalimə şəklində yazılmasına baxmayaraq, “dedim, dedi” ifadələrinin hər ikisinin işlənməsinə ehtiyac duyulmur:

**Dedim: “kimdir pərişan eyləyən aşıqlər əhvalın?”
Səbə göstərdi tari-sünbülü-zülfün ki: “bu eylər!”¹**

Füzulidən başqa bir misal:

**Dün demişsən ki, Füzuli mənə qurban olsun!
Sənə qurban olayım, yenə nə ehsandır bu?²**

VII. Bədii mükalimənin – şairin özünün daxili aləminin sual-cavabı kimi tərənnümü:

**Dedi Əhməd: Əli mənə olub Harunla Musa tək,
Şəriqlik rəmzi var bunda, kəmalu-çahü izzətdir.**

**“Nübuvvətdə Əlinin dəxli yoxdur”, – ey deyən
kimsə!
Nübuvvət əmrinə şirkət deyil, bu, hifzi-ümmətdir.**

**Deyirlər dari-dunyadan gedən vaxtında peyğəmbər,
Əlini, söyləmişdir hifz qılmaq eyni-itrətdir.³**

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 137.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 280.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 3, s. 432.

Şair Hz. Məhəmmədin dililə Hz. Əliyə öz münasibətini Harunla Musaya bənzədərək, hər iki müqayisə olunan insanlar arasında kəmalu-çahü-izzət baxımından oxşarlıq olduğunu qeyd edir.

“Ey deyən kimsə” və “deyirlər” ifadələrindən də xətibin və müxatibin (yəni sual və ona cavab verənin) şairin özü olduğu bəlli olur. Füzuli sadəcə öz ürəyindən keçənləri mükəllimə şəklində verərək, söylədiyi fikirlərə nəzər-diqqəti daha çox artırmağa çalışmışdır. Əslində, bütün bu deyilənlər şairin öz daxili aləminin hayqırtısı, Ulu Tanrı başda olmaqla, Hz. Məhəmmədə və Əliyə atəşli məhəbbətinin şairanə əksi, ilahi eşqin və ona xidmətin dünyaya zinət olmasının tərənnümüdür.

Bu bədii ifadə vasitəsi Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları tərəfindən geniş istifadə edilmişdir. XIX əsr şairi Şüainin qəsidəsindən gətirilən aşağıdakı misal bədii mükəlliməyə gözəl nümunədir:

**Dedim: Əstəğfurullah, töbətənlillah, xəta etdim,
Vurub dəm şairiyyətdən, danışdım ləğvü hədyanı.
Çəkib əl bu təmənnadan, alıb bir guşeyi-üzlət
Kənar oldum bu mətləbdən, tutub bir küncü-
pünhanı.**

**Yetirdi guşimə naghə sədə bir məlhəmi-ğeybi.
Dedi: Ey bixəbər şair, çıxar başdan bu sevdanı.
Bu, bir bazarı-Yusifdir, mətain bir kələf olsa
Çıxar bazara, şərm etmə ki, yox, heç eybü nöqsanı.¹**

Bu ənənə müasir qəzəlxan şair Vahidin yaradıcılığında da davam etdirilib:

¹ Şüai. Divan. (Əski çap kitabı), s. 17.

**Dedim: Ey qönçədəhan, könlümü qan eyləmişən,
Dedi: – Bica yerə eşqində fəğan eyləmişən.¹**

Aşıq yaradıcılığında istifadə olunan bədii mükaliməni Şərq poetik sisteminin ən möhtəşəm tərənnümçüsü Füzuli və onun ədəbi məktəbinin nümayəndələri ilə müqayisə etməkdə məqsədimiz, bu poetik formanın klassik irsdə olduğu qədər, aşıq yaradıcılığında da çeşidli növlərinin olmasını və qeyd etdiyimiz dönmənin ədəbiyyatında yerini göstərməkdən ibarətdir. İkinci bir tərəfdən isə məkanından, zamanından asılı olmayaraq, bu bədii ifadə vasitəsinin həm bədii kateqoriya kimi, həm də Qurana xas üslubi vasitə kimi əhəmiyyətini vurğulamaqdır.

Bədii mükalimə təkcə ədəbiyyatda deyil, ictimai-siyasi həyatda da geniş vüsət almışdır. Belə ki, bu gün ən ümdə, qlobal məsələlər belə dialoq (mükalimə) vasitəsi ilə həll edilir.

İRSƏLÜL-MƏSƏL VƏ YA TƏMSİL

Klassik ədəbiyyatda və aşıq yaradıcılığında ən geniş istifadə olunan poetik vasitələrdən biri də “irsəlül-məsəl və ya təmsildir”.

İrsəl (ارسال) ərəb sözü olub göndərmə mənasını verir.²

Məsəl (مثال) sözünə gəlincə, nümunə götürmək anlamındadır.³

“Təmsil”ə gəlincə, bu poetik kateqoriya öz inkişaf yolunda müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, dərsliklərdə alleqoriya kimi dəyərləndirilmişdir. Burada iştirak edən tiplər

¹ Əlağa Vahid, Qəzəllər, s. 159.

² X.K.Баранов. Арабско-русский словарь, с. 372.

³ X.K.Баранов. Арабско-русский словарь, с. 947.

əsasən heyvanlar, bitkilər və cürbəcür şeylər simasında göstərilir... heyvanlara, cansız təbiətə nitq verilir. Təmsilin əvvəlində və ya sonunda, bəzən, yazıçı tərəfindən əsas əxlaqi, tərbiyəvi fikir də verilir.¹

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən fərqli olaraq bu poetik formada isə “təmsil” “irsəlül-məsəl”in adekvatıdır.

R.Musulmankulov tədqiqatında “təlmih”in hikmətli ifadələr və atalar sözü baxımından “irsəlül-məsəl”ə yaxın olduğunu söyləyərək yazır: «Надо сказать, что в отношении пословиц талмих близок к самостоятельной фигуре “ирсал-и-масал” (“использование афоризма”). Разница между ними заключается в том, что в первой фигуре на пословицу делается намеки, а во второй она непосредственно приводится».²

Təlmih – görmək, işarə etmək, nəzər salmaq və aşkar etmək deməkdir. Təlmihin geniş əhatə dairəsi vardır. Burada əqidə və düşüncələr, əsatirlər, tarixi əsatiri və dini şəxsiyyətlər haqqında əhvalatlar və qissələr daxildir. Bunlarla yanaşı, ayələr, hədis və xəbərlər də təlmih sənəti vasitəsilə bəyan edilə bilər.³

Göründüyü kimi, təlmihin əhatə dairəsi daha genişdir. Bir tək məsələlə məhdudlaşmır. Bu baxımdan da biz R.Musulmankulovun yuxarıda qeyd etdiyi fikri ilə tam razılaşmırıq.

Təlmihin əsas özəlliklərini qeyd etməklə fikrimizi daha aydın şəkildə açıqlamış olarıq:

1. Sözüün bədii məna dəyərini artırır, müqayisə və təşbehlə qovuşaraq bədii təsir dərəcəsini gücləndirir.

¹ С.Х.Насиёв. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, s. 137-138.

² Р.Мусулманкулов. Персидско-Таджикская классическая поэтика. X-XV вв., с. 47.

³ М.Қулиева. Құран бәлағәти вә Азәрбајҹан әдәбијјәти, s. 158.

2. Bu sənət yığcam (icaz) ifadə üçün ən gözəl bədii üsuldur.
3. Təlimih sənəti məna oyunu yaratmaq baxımından geniş imkana malikdir.
4. Bu sənət rəmz və təmsil kimi də işlənərək sözün bədii estetik dəyərini artırır.¹

Təlimih böyük əhvalatı yığcam şəkildə bir rəmzə, bədii deyimə çevirir. Ona görə onun məzmun mehvəri əsas yer tutur, bütün tərkib hissələri də həmin mehvərə tabedir.

Bu növ bədii deyimlər Füzuli lirikasında çox geniş işlədilmişdir. Folklor düşüncə tərzilə bağlı olan bu bədii ifadə vasitəsi peşəkar sənətkarlarda yüksək intellektual obrazlarla zənginləşərək daha böyük məzmun kəsb edir. Füzulidən bəzi misallarla tanış olaq:

**Cismimi yandırma, rəhm et yaşıma ey bağır daş!
Ehtiyat et, yanmasın nagh quru odunda yaş.²**

Və ya:

**Sürdü Məcnun növbətin, imdi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər hər zaman bir aşiqin dövranıdır.³**

**Hər dərdsizdən umma, Füzuli, dəvayi-dərd,
Səbr eylə, kim ki, dərd veribdir, dəva verər.⁴**

Qüdsinin rübailərində təmsillər çoxluq təşkil edir:

¹ M.Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 158.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 183.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 144.

⁴ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 154.

**Yaxşılıq sevməyir dünyada riya,
Hünərlə eyb ki, birləşməz əsla.¹**

Öncə dastanlarda iki misra daxilində məsəllərin istifadəsini nəzərdən keçirək:

**Kiçiklərdən xəta, böyükdən əta,
Mərd iyid odur ki, dediyin tuta.
Şahlar şahı mənə veribdi buta,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm.²**

Bu bədii ifadə vasitələrindən aşığı ədəbiyyatında daha geniş istifadə edilib. Böyük el nəğməkarı Aşığı Ələsgərin "Yaxşısı" və "Görmədim" qoşmaları və xüsusən də "Ustadnamə"lərin böyük əksəriyyəti bu sənətə gözəl nümunədir:

**Arif olan, gəlin sizə söyləyim,
İyid sözü mərd-mərdanə yaxşısı.
Kişi gərək dediyindən dönməsin
Bilqardan bir zənana yaxşısı.³**

Aşığı yaradıcılığında klassik irsdən fərqli olaraq, bu poetik forma özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. Beləki, mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən "irsəlül-məsəl" in "irsəlül-məsələyn" adlanan ikinci bir növü də vardır. Birinci növdən fərqli olaraq, ikinci növdə iki məsəldən, iki atalar sözündən, iki hikmətli ibarədən istifadə edilir.

Klassik ədəbiyyatdan gətirdiyimiz nümunələr əsasən

¹ Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. s. 401.

² Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 57.

³ Aşığı Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 125.

birinci növə – irsəlül-məsələ, Aşiq Ələsgərdən nümunə gətirdiyimiz bənd isə ikinci növə – irsəlül-məsələynə nümunədir. Məsələ burasındadır ki, aşiq yaradıcılığında bütövlükdə bir bənd, hətta ustadnamələr irsəlül-məsəllər üzərində qurulur ki, bu da aşiq yaradıcılığının həm məzmun, həm də həmin məzmunun təqdim poetikası baxımından zənginliyinə dəlalət edir.

Başqa bir tərəfdən sətr, misra şəklində işlədilən məsəllər məqamına görə fikri yekunlaşdırıb, ona məntiqi çalar vurursa, bənd və ustadnamələr boyu işlədilən irsəlül-məsəllər isə zamanın, ictimai həyatın müəyyən məsələ və hadisələrinə ümumiləşdirilmiş ibrət və nəsihətlərini çatdırır.

Aşiq Ələsgər yaradıcılığında bəndin “irsəlül-məsəl”-lər üstündə nəzmə çəkilməsi ilə tanış olaq:

**Zikirsiz mömini şeytan aldadar,
Sayğısız iyidi düşman aldadar,
Ağılsız cahili kirşan aldadar,
Günü keçmiş qarı qız olmaz, olmaz.¹**

Zəngin Qurani-Kərimin, Nizamının “Sirlər xəzinəsi” əsərinin açarı, giriş qapısı “bismillahir-rəhmanir-rəhim” olduğu kimi, dastanların giriş qapısı üç hissədən ibarət olan “ustadnamə”lərdir. Ustadnamələrin böyük əksəriyyəti başdan axıra qədər “irsəlül-məsəl” üstündə nəzmə çəkilib. “Məsum və Diləfruz” dastanının ustadnaməsi bütövlükdə dediklərimizi təsdiqləyər:

**Özündən özgəyə bir iş buyurma,
Sözün yerə düşər, qiyməti olmaz.**

¹ Aşiq Ələsgər. Şerlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 107.

Hər iş tutar olsan, öz əlinlə tut,
Cəfası çox olar, minnəti olmaz.

Obadan obaya dolanma, könül,
Doğru söz deyəndə bulanma, könül,
Avara-avara dolanma, könül,
Doğru yol tutanın bələdi olmaz.¹

Və ya:

Dəli könül, nə divanə gəzirsən?
Bivəfa dilbərdən sənə yar olmaz.
Düz çıxmaz ilqarı, əhdi-peymanı,
Hərcayıda namus, qeyrət, ar olmaz.

Sirr vermə nadana, sirr vermə pisə,
Axır qəlbin ya inciyyə, ya küsə,
Ot bitər kök üstə əsli nə isə,
Yovşan bəsləməkdə çəmənzar olmaz.

Vəfahya əmək çəksən, itirməz,
Bədəsil nəsihət, öyüd götürməz,
Qabaq tağı tər şamama bitirməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz.

Təklif olunmamış bir yerə varma,
Nər olmaz meydanda hər bığiburma,
Səryaqıb adama heç yaxın durma,
Xain çıxar, onda düz ilqar olmaz.

Xəstə Qasım günü keçmiş qocadı,
Gələn bəzirqandı, gedən xocadı,

¹ Azərbaycan dastanları. Məsum və Diləfruz, c. 2, s. 269.

Sərv ağacı hər ağacdən ucadı,
Əsli qıtdı, budağında bar olmaz.¹

Başqa bir nümunəyə müraciət edək:

Yığıdın bu dünyanın malın, dövlətin
Əllini keçirdin, yüzə nə qaldı?
Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,
Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı?

Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmrdən,
İpək tora halqa salma dəmirdən,
Aydı, gündü gələr, gedər ömürdən,
Tələsərik: görən yaza nə qaldı?

Havaya baxıram hava məxsuşdu,
Gördüyüm oylaqlar yadıma düşdü,
Bir gün eşidərsən Alı da köçdü,
Sındı simli tarı, saza nə qaldı?²

Və ya:

Neylərəm bağçanı, barı olmasa,
Neylərəm heyvası, narı olmasa;
Bir igidin dünya varı olmasa,
Yeləksiz ox kimi çovar deyərlər.

İsgəndər atlandı, çıxdı zülmatdan,
Qasım, Xıız içdi abi-həyatdan;
Söz düşsə igiddən, qılıncdan, atdan,
Süfrəni hamıdan kübar deyərlər.³

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 19.

² Azərbaycan dastanları. Lətifşah, c. 1, s. 239.

³ Azərbaycan dastanları. Lətifşah, c. 1, s. 240.

EYHAMÜL-VƏSL

Eyhamül-vəsl birləşmə yolu ilə "işarə" deməkdir.¹ Şair nəzərdə tutduğu fikri və ya məfhumu müəyyən hərflərin birləşməsi ilə verir. Oxucu isə şairin demək istədiyi sözü və ya müəyyən fikri başa düşmək üçün həmin hərfləri inamla birləşdirir.

Şərqdə klassik bədii irsin qeyri-adi söz – məna incəliyi, bənzərsiz poetik düzəni, bu düzənin qəliblənmiş nizamlı kateqoriyaları ilk növbədə dünya elm və mədəniyyətinin möhtəşəm söz abidəsi olan Qurandan qaynaqlanır. Müsəlman xalqları məhz Quranın söz – məna gözəlliyindən, onun vəhdətinin bəlağətliliyindən doğan möcüzə müqabilində öz ədəbi yaradıcılığını daha da cilalamış,² onun təkrarolunmaz ecazından istifadə etməyə çalışaraq yaradıcılıqlarına rəng qatmışlar.

Müsəlman xalqlarının dini-əxlaqi və ictimai həyatını təmsil edən Qurani-Məcidin məna və məfhumları müxtəlif istiqamətlərdə bizim ictimai və fərdi həyatımızın ayrı-ayrı sahələrinə birbaşa və dolaylı yolla təsir göstərmiş³ və bədii söz sənəti üçün örnək olan bu əsər XX əsrin əvvəllərində öz təsirini davam etdirmişdir.⁴

Təsadüfi deyil ki, bəşər tarixində sözün əsl mənasında möcüzəvi rol oynamış bu qaynaq öz məna və məzmun qatlarının zənginliyi baxımından ən nadir kitablardan sayılır:⁵ “...Коран неисчерпаем и еще множество поколений ученых будет находить в его изучение свое призвание”.

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 284.

² M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 18.

³ M.Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 234.

⁴ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 18.

⁵ E.A.Резван. Коран и его мир, с. 7-8.

– deyən Rezvan söylədiklərimizi daha gözəl və dəqiq şə-
kildə təsdiqləyir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı – ümumən Şərq bədii
ədəbiyyatı Quranın üslub, məzmun və forma müxtəlifliyi,
ibrətəməz nəsihəti, ayrı-ayrı ayə, surə, söz, kəlmə və hətta
hərflərin işlədilməsi baxımından xüsusilə seçilir. Belə kəl-
mələrdən biri də “Ya. Sin”dir:

**Səndən bulubdur Əhmədi-mürsəl məqami-qürb,
Təhsini "Ya" vu "sin" ilə təşrifi "Ta" vu "ha".¹**

Bu misalda Füzuli “eyhamül-vəsl” sənəti ilə adını
qeyd etdiyimiz mubarək ayəyə işarə edir.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında istifadə edilən, “ya” və
“sin” hərfləri də onların birləşməsindən əmələ gələn və
“mərhumun ruhunu yad etmək” duası mənasında vahid söz
kimi qəbul edilməyə başlayan “Yasin” surəsinə işarədir.²

Bu mövzu Aşıq Ələsgər yaradıcılığında da öz əksini
tapıb:

**Geydim qəm libasın yasin içində
Gələcək Nəkreyn ya sin içində
Doxsan min kəlmədə “Yasin” içində
Neçə yerdə müttəsildi “dal”, “dal”a?³**

Qurani-Kərimin giriş hissəsində bu surəyə verilən iza-
hatda həmçinin qeyd edilir ki, 37-ci sürənin 130-cu ayə-
sində oxşar “il-yasin” ifadəsi var. Onu belə yad edirlər: “İl-

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 52.

² Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, s. XXXVII.

³ Aşıq Ələsgər, Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 144.

yasinə (İlyasa) salam olsun!” سلام علي آل ياس

Məhəmməd Əliyə gəlincə, (Quran, Lahop, 1920, s. 356, birinci ayə, qeyd 2064) Yasini – Ey insan kimi oxuyur.

Göründüyü kimi, istər “ey insan” ifadəsi, istərsə də “İlyas” kimi oxunan bu iki ifadə altında Hz. Məhəmmədə işarə edilir.

**Gözüm qaldı “əlif”, “be”yə, “yasin” də,
Yaradanım, kömək eylə ya sində.
Qaldım səməndər tək qəm dəryasında,
Yandı balu pərim nara dəyməmiş.¹**

Qeyd etdiyimiz bənd öz bədii vüsəti, məzmun və mənə dərinliyi, xalqın ruhuna yaxın tərzdə yazılmış dil sadəliyi və səlisliyi ilə oxucunu özünə məftun edir. Bu deyilənlər yalnız verilmiş bəndə deyil, bütövlükdə fitri istedad sahibi olan Aşıq Ələsgər yaradıcılığına xasdır.

“Gözüm qaldı “əlif”, “be” də, “yasin”də – deyən aşıq ilk növbədə incə eyhamla “Bismillah”a – Allah-Təalaya, onun sifət və əzəmətinə, ecazkar Qurani-Kərimin hikmət qapısının açarına, digər tərəfdən isə bütövlükdə gözəl söz düzümü, yüksək fəsaḥət və bəlağətliliyi, ecazkar söz sənəti və möcüzəsi ilə heç bir şeyə bənzəməyən, ahəngdarlığı ilə seçilən və nitqin ali mərhələsini təşkil edən mötəbər qaynağa – Qurani-Kərim və onun hikmətinə işarə edir.

(Ya Peyğəmbər! Qurani-Kərimi bütün məxluqatı yoxdan yaradan Rəbbinin adı ilə bismillah deyərək oxu. (Ələq: 1) – ayəsi bu ifadənin dəyərini daha qabarıq göstərir.

Təfsirlərin bir qisminə də “Ya. Sin”lə bağlı maraqlı

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 52.

məlumatlar vardır.¹

هذه السورة تبدأ – كما هو الحال في ثمان و عشرين سورة
أخرى بحروف مقطعة و هي (ياء) و (سين)

Tərcüməsi: **Bu surə, 28 başqa surədə olduğu kimi, hürufü müqatta'a ilə başlayır və o (“ya”) və (“sin”)dir.**

Mətləbdən bir qədər uzaqlaşsaq da, əsas məqsədimiz klassik və aşıq yaradıcılığının daxili zənginliklərini yetərin-cə işıqlandırmaq, yerli folklor və Quran özəlliklərinin bu yaradıcılıqda əvəzolunmaz yerinin olduğunu, həmçinin dil-üslub ənənələri ilə zəngin olan bu yaradıcılığın İslam mədəniyyəti və özəlliklə də Qurani-Kərimin bəlağət möcüzəsi ilə bağlılığını göstərməkdir.

Beləliklə, 29 surə var ki, əlifat hərfələri ilə (hurufül-muqatta'a) başlayır.²

Cədvəl № 1

1. Bəqərə, Ali-İmran, Ənkəbut, Rum Logman, Səcdə.	əlif, ləm, mim hərfələri ilə başlayır الم
2. Yunus, Hud, Yusif, İbrahim, Hicr.	əlif, ləm, ra الر
3. Möminun, Fussilət, Şura Zuxruf, Duxxan, Casiyə, Əh-qaf.	Ha, mim حم
4. Əraf surəsi.	əlif, ləm, mim, sad المص
5. Rə'd surəsi.	əlif, ləm, mim, ra المر
6. Şüəra və Qəsəs surələri.	Ta, sin, mim طسم
7. Məryəm surəsi.	Kəf, hə, yə, ayn, sad كهيعص
8. Qaf surəsi.	Qaf ق
9. Taha surəsi.	Ta, ha طه
10. Nun vəl – Qələm surəsi.	Nun ن
11. Yasin surəsi.	“ya və sin” hərfələri ilə başlayır

¹ Kitəbul əmsəl fi təfsiri kitəbil-lahil münəzzəl, s. 95.

² Kitəbul əmsəl fi təfsiri kitəbil-lahil münəzzəl, s. 95.

	يس
12. Sad surəsi.	“sad” hərfi ilə başlayır ص
13. Nəml surəsi.	“ta, sin” hərfləri ilə başlayır طس

Düz yoldasan! Doğru yol ilə göndərilən peyğəmbərlərdənsən. Allahın əsl Tövhid dini olan islam dinindənsən. Bu yolu tutub gedən haqqa yetişəcək.

(Yasin: 3-4)

Bədii ədəbiyyatda geniş istifadə edilən eyhamül-vəsl (hərflərin eyhamla birləşdirilməsi) əslində Qurani-Kərim ənənələrindən irəli gələn bədii ifadə vasitəsidir. Buna görə də “hürufül-müqatta’a” haqqında mövcud məlumatı sizinlə paylaşmaq istərdik.

Qurani-Kərimin ən böyük surəsi 282 ayədən ibarət olan “Bəqərə” (2) surəsi, ən kiçik surəsi isə 3 ayədən ibarət olan “Kövsər” (108) surəsidir.¹

Hacı İlqar İsmayilzadə Hüveyzinin “Təfsiri nuris-səqələyn” kitabına əsaslanaraq (1/6/14) səhifələrinə istinadən müqəttə’ hərflərinin ayə hesab olunduğunu yazır.

Qurani-Kərimin ən böyük ayəsi “Bəqərə” surəsinin “Deyn” (borc) adı ilə tanınan 282-ci ayəsi, ən kiçik ayəsi isə “müqəttə hərfləri”ndən sayılan və iki hərfdən ibarət olan ayələrindən ibarətdir.²

Hacı İlqar “Quran elmləri ensiklopediyası” kitabının iyirmi birinci fəslini Qurani-Kərimdə “müqattaa” hərflər mövzusunə həsr etmiş və bölmənin giriş hissəsində bu haqda geniş məlumat vermişdir.³

Fəslin başqa bir yerində müəllif Quran surələrinin

¹ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 158.

² Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 158.

³ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 158.

“müqattaa” hərfələri ilə başlamış ayələrinə işlənən hərfələrin sayının 78, təkrar işlənən hərfələri saymadan isə 14 hərfin uyğun ayələrdə işləndiyini qeyd edir.¹

Əlif ا

Ha ح

Ra ر

Sin س

Sad ص

Ta ط

Əyn (ayn) ع

Qaf ق

Kaf (kəf) ك

Lam (ləm) ل

Mim م

Nun ن

Ha (hə) ه

Ya ی

Bədrəddin Zərkeşi bu hərfərdən aşağıdakı cümləni düzəltmişdir:

نص حكيم قاطع سر.²

Tərcüməsi: “(Yəni bu hərfələr) Hikmətli Allahın müəyyən sirrə malik olan aydın dəlilidir”.

Feyz Kaşari isə bu hərfərdən aşağıdakı cümləni düzəltmişdir:

صراط علي حق نمسكه³

Tərcüməsi: “Əlinin(ə) yolu doğrudur və biz bu yola **təbə oluruq**”.

Bütün bu deyilənlərlə, apardığımız müşahidələrə əsasən demək olar ki, sadələdiyimiz ayələrin bir qismində (Bə-

¹ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 230.

² Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 158.

³ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası, s. 158.

qərə, Ali-İmran, Əraf, Ta, Ha, Mumin, Qəsəs, Ənkəbut, Loğman, Yasin və s.) hürufül-müqattaa ayə hüququna malik olub, müstəqil şəkildə nömrələnib.

Bir qisim ayələr də vardır ki, onlar hürufül müqattaa ilə başlayır (Yunus, Hud, Yusif, İbrahim, Rəd. Sad, Qaf və s.). Lakin əvvəlkilərdən fərqli olaraq, bu hərflər ayrıca deyil, ayənin tərkib hissəsi kimi nömrələnib. Bu, çox müəmmalı və maraq doğuran məsələdir. Allahın kitabına məxsus sirlərdəndir, – desək, daha doğru olar. Məsələn:

1. Əlif. Lam, Mim, Sad (Əraf)

1. Ya. Sin! (Yasin)

1. Qaf! (Ya Peyğəmbər!) Şanlı Qurana and olsun (ki, Məkkə müşrikləri sənə iman gətirmədilər!)

1. Sad! (Şanlı-Şərəfli) öyüd-nəsihətlə dolu Qurana and olsun! (Sad)

Hürufül-müqattaa, qeyd etdiyimiz kimi, Allahın sirlərindəndir. Bəzən bu hərflərin köməyi ilə müəyyən tarixi hadisələrin açıqlaması da verilir. Məsələn, **“Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən möcüzələr”** kitabında **“Məaniul-əxbar”** kitabına (s. 28, h. 5) istinad edilərək, Ümeyya hakimiyyətinin çökməsi xəbəri verilmişdir.

Rəhmət b. Sədəqə belə deyir: Ümeyyə oğulları tərəfdarlarından olan dinsiz və münafiq bir nəfər İmamın (ə.s.) yanına gələrək dedi: “Quranda “Əlif-ləm-Mim-Sad” ayəsinin mənası nədir? Onda ki halal və haramlar nələrdir və xalqa nə kimi faydası vardır?”

İmam əsəbi bir şəkildə belə buyurdu:

“Kifayətdir, heyflər olsun sənə! Əlif (əbcəd hesabına görə) birdir. Ləm-otuz, Mim – qırx, Sad isə doxsandır. Bunların cəmi neçə edər?”

Sual verən şəxs: “Yüz altmış bir” – dedi. Sonra İmam belə buyurdu:

“Yüz altmış bir il keçdiyi zaman ərbabların (əməvilərin) dövləti süquta uğrayacaqdır. Həqiqətən, yüz altmış birinci il, Aşura günü qara libas geymiş kimsələr Kufəyə girərək, Əməvi səltənətinə son qoydular.¹

“Eyhamül-vəsl” Qurani-Kərimin müxtəlif ayələ-rindəki hürufül-müqattaa ənənəsinin bədii ədəbiyyatda inikas formasıdır.

Bədii bir vasitə kimi “eyhamül-vəsl” ədəbiyyatda necə istifadə edilir?

Apardığımız araşdırmalara əsasən “eyhamül-vəsl” istər aşıq, istərsə də klassik ədəbiyyatda aşağıdakı şəkillərdə öz əksini tapır:

1. Şairin hərfləri birləşdirərək asanlıqla arzuolunan məqsədə nail olması;
2. Şairin hərfləri sadalaması və sonda incə eyhamla onları birləşdirərək, arzuolunan mətləbi əldə etməsi (izahlı eyhamül-vəsl);
3. Hərflərə məna yükü verilərək, arzulanan mətləbin əldə edilməsi;
4. Ərəb dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən meydana gələn “eyhamül-vəsl”.

1. Birinci bölməni misli-bərabəri olmayan Füzuli yaradıcılığından istifadə etdiyimiz nümunə ilə izah edək.

Şair maraq yaratmaq məqsədilə əksər halda məsələnin kəşfini oxucunun ixtiyarına qoyur. Farsdilli şeirdə bu növdən daha çox istifadə edilmişdir.

Bu sənətlə sadəcə hərflərin birləşməsindən yeni söz yaratmaqla kifayətlənilmir, hansısa bir mətləbin mahiyyə-

¹ Hz. Peyğəmbər və əhli-beytindən möcüzələr. Hz. Peyğəmbər və əhli-beytindən qeybi xəbərlər, s. 110.

tinə işarə edilir. Füzuli qəzəlindən nümunə gətirilən beyt eyhamül-vəslin bu növünə səciyyəvi nümunədir:

**Səndən bulubdur Əhmədi-mürsəl məqami-qürb,
Təhsini "Ya" vü "sin" ilə təsrifi – "Ta" vü "ha"¹**

Müəllif bu qəzəldə Allaha müraciət edərək, Qurani-Şərifin otuz altıncı "Ya. Sin" və iyirminci "Ta. Ha" surələri ilə Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) bəyənilməsi və şərəflənməsinə işarə edir.

Bu ənənə Qurbanı yaradıcılığında da öz geniş əksini tapmışdır:

**Sidqi dürüst olan yetişər haca,
Kimsə də kimsəyə etməz iltica,
Peyğəmbər ki, qədəm basdı meraca,
Pişvazinə gəldi mimü lamü kaf.**

(Mələk)

**Mehdi görər qoşununun sanını,
İnsan üçün qurar haqq mizanını,
Bir gün alar Qurbaninin canını,
Bir gözləri cəllad, kafü lamü kaf.²**

(Kələk)

**Dost bizi buyurdu xidmət şərifə
Dedik ki, baş üstə, kafü lamü kaf!**

(Kələk)

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 52.

² Azərbaycan dastanları. Qurbanı, c. 1, s. 35.

Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiyim,
Çoxlarımı eyləyib həyyəü lamü kaf.¹
(Həlak)

2. Hərfləri sadaladıqdan sonra şairin incə eyhamla onları birləşdirməsi (izahlı eyhamül-vəsl).

Bu qismə Xaqaninin izahlı "eyhamül-vəsl"i gözəl nümunədir:

Surət-e-eyn-o-şin-o-qaf dər sər, yə'ni eşq,
Nəqş-e-əlif, ləm, mim dər del, yə'ni ələm.²

Tərcüməsi: "Ayn", "şin" və "qaf"ın surətləri, yəni eşq başımdadır.

"Əlif", "ləm", "mim" in naxışı, yəni ələm qəlbimdədir.

Nümunə gətirdiyimiz misaldan bəlli olduğu kimi, Xaqani "ayn", "şin" və "qaf" hərflərini birləşdirərək, birinci misalın sonunda "eşq", "əlif", "ləm", "mim" hərflərini birləşdirərək, ikinci misranın sonunda "ələm" məfhumlarını nəzmə çəkmişdir.³

Aşiq yaradıcılığında eyhamül-vəslin bu növündən geniş istifadə olunur. Xəstə Qasımın aşağıdakı şeiri dediklərimizə nümunədir. Aşiq eyni zamanda eyhamül-vəslə rəddül-acüz-aləs-sadr sənəti üstündə qurub:

Düşübdür güzarım xublar yerinə,
Verdi saqi ləbdən mənə «mim»ü «ye».
«Mey»dən məst olubdur bu sınıq könlüm,
Götür niqabını göstər «re»vü «xe».

¹ Azərbaycan dastanları. Qurbani, c. 1, s. 34.

² Əfzələddin Xaqani. Divan. Təshih Doktor Ziyaəddin Səccadi, s. 265.

³ Əfzələddin Xaqani. Divan. Təshih Doktor Ziyaəddin Səccadi, s. 265.

«Rüx»üm şölə saçıb cümlə cahana,
Eşqindən olmuşam dəli, divana.
Kafirlər də görsə gələr imana,
Görmədim sənin tək «mim»ü «əlif», «ha».¹

3. Hərflərə mənə yükü verərək, incə eyhamla arzulanan məqsədin əldə edilməsinin maraqlı misallarından biri də Aşıq Ələsgərin "Əlif-ləm" adlı şeiridir. Burada "əlif" ilə "ləm" hərflərinin birləşməsindən yaranan vahid Allaha işarə edilməklə yanaşı, hər bir hərfin müəyyən simvolik mənası da verilir. Diqqəti cəlb edən hal ondan ibarətdir ki, hər bir hərf üçün işarə edilən məzmun ümumi "əlif-ləm" birləşməsinin mənasından kənara çıxmır:

İbtidaki "əlif" – Allah,
"Bey" – birliyə dəlalətdi.
"Tey" – təkdi, vahidi-yekta,
Arif bu elmə bələddi.
"Sey" – sabitdi doğru yola,
"Cim" – ucadı, bax cələla,
"Hey" – mehribandı halala,
Münkir ondan xəcalətdi.
"Xey" – birdi xaliqu-əkbər,
"Dal" – doğru doqquz fələklər,
"Zal" – zikr eylə dildə əzbər,
"Rey" – Rəsuli-Əhməddi.
"Zey" – zəbanı aç xudaya,
"Sin" – salam et, getməz zaya,
"Şin" – şövq elə o mövlaya,
Qeyri söhbət mə'siyyətdi.

¹ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 253-254.

"Sat" – səbri-Şahi-Heydərə,
 "Zat" – zərbin vurdu əntərə,
 "Tey" – tə'rif çıxdı göylərə,
 Ağam kani-şucaətdi.
 "Zay" – zülm edəcək düşməyə,
 "Ayn" – həyatı-çəşminə,
 "Qayn" - qül-qüli-dövrənə,
 "Fey" – fəna, "qaf" – qiyamətdi.
 Kaf – kon ilə tutub qərar,
 Lam – lal, necə hesab verər?!
 "Mim" – mö'minə yol göstərər,
 İsmi-paki Məhəmməddi.
 "Nun" – nida eylər hər zaman
 "Vav" – vay deyər, yatma, oyan!
 "Hey" – hamıya yetər fərman,
 Sanma səhni-zərafətdi.
 "Yey" – yekdi adil padişah,
 "Lam-əlifla" – birdi Allah.
 Ələsgər, tutduğun günah
 Bağışlansa, çox hörmətdi.¹

4. Ərəb dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən meydana gələn eyhamül-vəsl.

Leyli yolunu tutub durardı,
 "Sən gördün ola?" – deyib sorardı.
 Yəni bu bəhanə ilə bir dəm,
 Yarın görə, ola şadü xurrəm.
 Elmi-xətə ömrün eyləyib sərf,
 Məşq etmiş idi həmin iki hərf:
 Bir səfhədə "lam"ü "ya" mükərrər,

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 29.

**Yazardı onu, qılardı əzbər
Kim: “bu iki hərfdir muradum,
Rövşən bular ilədir səvadım”.¹**

Bu misalda Füzuli (ərəb sözü olan mükərrər – təkrarlanan) ərəb kəlməsinin hesabına zərif bir eyhamül-vəsl ilə arzuladığı mənanı əldə edir. Belə ki, ərəb əlifbasında “ləm” ilə “yey” hərfləri təkrar edilərsə, “Leyli” kimi oxunar.

**Doğruluq ilə istə ülvvi-məqam kim,
Gəldikcə halinə verə dövri-fələk rəvac.
Doğruluğ ilə hərflərə sədrdir əlif,
Ya hərfini ayağə buraqmışdır evicac,
Doğrular ilə göz ki, səni sərbülənd edə,
Əkrilər ilə eyləmə, əlbəttə, imtizac.
Ya ixtilatı ilə sərir oldu payimal,
Başda məqam tutdu əlif nüsrətilə tac.²**

Füzuli bu qitəsində “əlif” və “ya” hərfinə, onların şəkli formasına və ərəb əlifbasında tutduğu yerinə görə mənə yükü verərək nəzmə çəkmişdir. Allahın adının ilk hərfi onun simvolu olan “əlif”i bütün hərflərə sədr, sıra etibarı ilə sonuncu və şəkli formasına görə əyri olan “ya” hərfini isə ayrılıyın simvolu, ayaqda duran bir hərf kimi dəyərləndirir.

Müəllif incə eyhamla “əlif” hərfi ilə böyüklüyə – Uca Allaha, “ya” hərfi ilə isə əksinə olaraq, yolunu azmışlara, dindən sapınanlara işarə edir.

Xalq-xilqət arasındakı həyatı əks etdirən ədəbiyyat Quranın nəsihət, ibrət, hikmətindən, onun üslub və ecazkarlığından bəhrələndiyi kimi, Allah-Təalanın sirri kimi qeyd

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 2, s. 59.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 382.

rasında izahı ilə oxuculara çatdırılmasıdır ki, bu da nizamlı (mürəttəb) və qarışıq (müşəvvəş) olmaq üzrə iki yerə bölünür. Əgər aydınlaşmağa, açılmağa ehtiyacı olan bir söz (ləff) aydınlaşdırıcı və izahedici söz (mənsurə) ilə eyni sırada, eyni ardıcılıqla olarsa, belə növ nizamlı ləff və nəşr (mürəttəb) adlanır.¹

a. Bu poetik vasitə, birinci misrada verilən sözlərin mənasını ikinci misrada izah etməklə, beytin ümumi məzmununu dəqiqləşdirir və bütövləşdirir:

**Canü dil qeydini çəkməkdən özüm qurtardım,
Canı cananəyə etdim, dili dildarə fəda.²**

Nizamlı ləff-nəşr sənəti işlənən beytdə can ilə canan və dil ilə dildar sözləri arasında həm mənə əlaqəsi, həm də söz ahəngi baxımından zərif bir uzlaşma nəzərə çarpır ki, bu da beytin bədii-estetik və ritmik-emosional təsirini gücləndirir.

b. Bu misalda birinci sözün izahı ikinci yerdə, ikinci sözün izahı isə birinci yerdə verilib. Nəsimidən bir misal:

**Könül laçın deyü düşdü ki, ala ol göyərçini
Göyərçin bayquşa döndü, yazıqlar şimdiki laçınə.³**

Bu poetik vasitənin mürəkkəb növü də vardır ki, Məhəmməd Füzuli və başqa Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində məharətlə istifadə edilmişdir. Füzuli qəzəllərində bu sənət çeşidli düzüm və mənə çalarları baxımından xüsusilə seçilir. Bir qəzəlin üç beytinə diqqət yetirək:

¹ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 254-255.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 65.

³ İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki cahən, s. 39.

**Zəhi, zatın nihanü ol nihandan masiva peyda,
Bihari-sün'ünə əmvac peyda, qə'r napeyda.**

**Büləndü pəsti-aləm şahidi-feyzi-vücutundur,
Degil bihudə olmaq yox ikən ərzü səma peyda.**

**...Dəmadəm əks alır mir'ati-aləm qəhrü lütfündən,
Onunçün gah kədurət zahir eylər, gah səfa peyda.¹**

Birinci beytdə **zat** ilə **masiva** təzadı qarşılaşdırılır, dəryanın dalğası və dərinliyi ilə müqayisə edilir. **Zat** görünməzdir və ona görə **qə'r** (dərinlik) ilə müqayisə edilir. Burada gizli təşbeh sənəti işlənir. **Masiva** isə maddi aləmdəki varlıqlardır və ona görə dərya üzərində zahir olan dalğalarla (**əmvac**) müqayisə edilir.

Burada çarpaz növ ləff-nəşr sənəti işlənmişdir, yəni birinci misrada sıra ilə “**zat**” və “**masiva**” ikinci misrada əks istiqamətdə işlənən “**əmvac**” və “**qər**” ilə qarşılaşdırılır:

Başqa bir nümunəyə müraciət edək:

**Ah, necə mən tapım bu dərdə dərman,
Ki, zülfü, dodağı, rüxsarı haman –
Sünbül tək, qönçə tək, lalə tək mənə –
Dağıdır, qan edir, yandırır hər an.²**

Qüdsinin "Seçilmiş əsərləri"ndən gətirilmiş nümunə bir tərəfdən ləff və nəşrin mürəkkəb növü haqqında fikrimizi təsdiq edirsə, digər tərəfdən isə orta əsr poeziyasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin, klassik poetik ənənələrin

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 54.

² Abbasqulu ağa Bakıxanov. Qüdsi. Seçilmiş əsərləri, s. 404.

XIX əsrdə belə işlənməsini əyani sübut edir. Bu misaldakı ləff və nəşr sənəti təşbeh-istiara əsasında üçpilləli quruma malikdir:

Zülfü – sünbül tək – dağdır
Dodağı – qönçə tək – qan edir
Rüxsarı – lalə tək – yandırır.

“Sünbül” saçın, “qönçə” dodağın, “lalə” isə üzün (rüxsarın) istiarəsidir.

Belə bir poetik formanın zəngin aşiq yaradıcılığında istifadə olunmaması fikri ilə razılaşa bilmədiyimizə görə, araşdırmaları davam etdirdik və belə qənaətə gəldik ki, ləffü-nəşr aşiq yaradıcılığı və dastanlarda, klassik ədəbiyyatda olduğu qədər olmasa da, istifadə edilmişdir.

Zülflər o rüxsara salıbdı saya,
Sanasan buluddu gəlibdi aya,
Bənzərsiz tovuza, göldə sonaya,
Xoş gəlibsiz siz də bu bağa, qızlar.¹

Nizamlı ləff-nəşr sənəti işlənən bu beytdə zülflər və bulud, rüxsar və ay sözləri arasında mənə əlaqəsi, özü də biri-digərinə aydınlıq gətirmək şərti ilə nəzmə çəkilməlidir.

Tədqiqat əsnasında orta əsr qaynaqlarına istinadən yazılmış mənbələrdə “ləffü nəşrə” verilən dəyərlərlə də üzləşdik. Bunlardan birinin üzərində dayanmağı lazımlı hesab etdik: ...«Шараф Рами, цитируя частично «Хадайик», привел примеры, относящиеся к фигуре лафф-у нашр. На сложность данной фигуры указал и Кашифи. А.Атааллах, объясняя и иллюстрируя примером эту

¹ Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 9.

фигуру, явно возражает Рашиду Ватвату, тоже считавшему фигуру сложной: «Я удивлен, что Рашид, с его совершенными познаниями и эрудицией, с его мощью в арабской и персидской поэзии, сказал, что «эта фигура очень трудна».¹

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sitatın məğzinə əsasən bu poetik formanın çətinliyini, Rəşidəddin Vatvat kimi Kaşifi də təsdiqləyir. Ataallah bu bədii ifadə vasitəsini izah edib nümunələr gətirməklə, bir növ Rəşidəddin Vatvatın fikrinə qarşı çıxaraq yazır ki, çox yüksək və hərtərəfli biliyə və erudisiyaya malik olan, ərəb və fars poeziyasında əvəzsiz güc sahibi olan Vatvat nədən bu poetik fiquru çətin adlandırır?

Əslində, həqiqətən də Rəşidəddin Vatvat kimi alim və nəzəriyyəçi üçün bu, çətin deyildir. Vatvat bunun çətinliyini şair və yazarlar baxımından dəyərləndirir və zənnimizcə də düz dəyərləndirir. Məsələn, geniş yazarlar bucağından qiymətləndirilir.

Ləff və nəşr bölməsini Aşiq Ələsgərin “Seçilmiş” adlı qoşması ilə tamamlamaq istərdik:

**Olum sadağası bu gözəllərin,
Mərifətdə kamildir, kamalda dərin.
Əsəli-müsəffadı, şəhdi-ləblərin,
“Əsəl” baldı, “müsəffa”sı seçilmiş.²**

Bu bəndin üçüncü misrasında “**əsəli-müsəffadı, şəhdi-ləblərin**” ilk öncə təqsim sənəti üzərində qurulmuş, növbəti misrada isə “**əsəli-müsəffadı**” ifadəsinin ayırı-ayrı

¹ Р.Мусульманкулов. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв), стр. 51.

² Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 114.

kəlmələri – əsəlin-bal, müsəffanın isə seçilmiş, saf mənəsində işlədilməsi şəklində aydınlaşdırılır. Belə ki, sözlərə aydınlıq dil və sözlərin mənası baxımından gətirilir. Araşdırmalar onu göstərir ki, aşıqlar öz yaradıcılıqlarında Şərq nəzəri sisteminin söz və mənə incəliklərindən, özü də ən incə növlərindən belə yetərinə bəhrələnmişlər.

TƏQSİM

Təqsim – Merismus

Forma cəhətdən ləffü nəşrə oxşayır, ancaq bu sənətdə əvvəlcə müəyyən sözlər və məfhumlar verilir, sonra isə onların təkrar adı çəkilmədən, məzmunları dəqiq olaraq bölüşdürülür və ayırd edilir.¹ Onu da qeyd edək ki, ləffü nəşrdə sözlərin açılışı yanaşı deyil, alt-alta verilir, təqsimdə isə deyilən sözlərin fərqləndirici tərəfləri həmin sözlə yanaşı qeyd edilir.

Aşıq yaradıcılığında bu poetik formaya tez-tez rast gəlinir:

**Xaraba qalasan, ay qərib ölkə,
Heç səndə oynayıb, gülən yox imiş!
Bülbül susub, bağ pozulub, gül solub,
Yad bağların etibarı yox imiş!²**

TƏNASÜB VƏ YA MURA'ATUN-NƏZİR

Tənasüb və ya mura'atun-nəzir – Congeries
(Tənasüblük və ya mənaca yaxın və bir silsilədən olan

¹ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. s. 275.

² Azərbaycan dastanları. Aşıq Qərib, c. 3, s. 94.

sözlərin ardıcıl işlənməsi). Təzaddan fərqli olaraq, mütənasib və yaxınmənalı sözlərin bir sırada işlədilməsinə “mura'atun-nəzir” və ya sadəcə olaraq “tənasüb” deyilir. “Nalə, ah, fəryad”, “mah, aftab, sitarə”, “gül, nərgiz”, “gül, bülbül, şam və pərvanə” kimi sözlər bu qəbildəndir. Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində bu poetik vasitə geniş işlənib.

Qeyd etmək lazımdır ki, tənasüb sənəti yaxınmənalı və ya eyni dəstədən olan sözlər arasında mənə əlaqəsi yaratmaqla, şeirin bədii məzmununu qüvvətləndirir və emosional təsirini artırır. Mütənasib sözlərin işlənməsi oxucu və ya dinləyicinin diqqətini müəyyən bir mənaya yönəldir. Bu baxımdan Füzuli yaradıcılığında işlənən tənasüblük sənəti öz rəngarəngliyi ilə seçilir:

**Güldü gül, açıldı nərgis, lalə doldu jalədən,
Ey xoş ol kim, işrətü eyş etməyə əsbabı var.¹**

Birinci misrada işlənən gül, nərgis və lalə sözləri mütənasib sözlər olmaqla, ikinci misradakı eyş və işrət motivi ilə uzlaşdırılmışdır. Başqa bir misala müraciət edək:

**Şahi-mülki-möhnətəm xeylü sipahim dərdü-ğəm,
Xeyli-bihəddü sipahi-bişümarımdan saqın!²**

Qeyd etdiyimiz nümunələr əsasında Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında “muraatun-nəzir” bədii ifadə vasitəsinə izlədikcə, şairin, şeirin ritmikliyini, bir-birinə bağlı və bir-birini tamamlayan mənə zənginliyini, ümumiyyətlə, Füzulinin söz xəzinəsindən necə məharət və incəliklə istifadə

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 148.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 257.

etdiyinin şahidi oluruq. Bu bədii fiqur klassik ədəbiyyatda çox geniş şəkildə və böyük ustalıqla qələmə alınmışdır.

Şeirə tənasüblük gətirən və mənbələrdə “müraatun-nəzir” və ya “tənasüb” adı ilə qeyd edilən bu poetik formaya bədii ədəbiyyatda böyük önəm və yüksək qiymət verilir. Ataallahın bu halda maraqlı fikirləri mənbələrdə öz əksini tapıb: ...трудно найти стихотворение, в котором не было бы фигуры танасуб. Однако ценность стихотворения, по его мнению, не просто в употреблении фигуры, а в том, каково соотношение между этими понятиями и насколько глубоки и устойчивы смысловые связи между ними. Именно от этого зависит успех стихотворения.¹

Qeyd olunan özəlliklər klassik dövr ədəbiyyatında özünü bariz şəkildə göstərir.

Bəzi bədii ifadə vasitələri klassik dönəm ədəbiyyatından fərqli olaraq aşiq yaradıcılığında az istifadə olunur. Lakin sözügedən bu bədii ifadə vasitəsi özünün bütün incəlikləri ilə aşiq yaradıcılığı və dastanlarda öz əvəzolunmaz yerini almışdır.

Klassiklərin söz düzümündə ayrı-ayrı məzmunları ifadə edən çeşidli söz qrupları işlənir.

1. Mülk və səltənətlə bağlı mütənasib söz dəstəsi

2. Şərablə bağlı mütənasib söz qrupu

3. Kainat, dövr və dünya ilə bağlı mütənasib söz qrupları

4. Dərd-dərmanla bağlı söz düzümü

5. Yazı və kitab mədəniyyəti ilə bağlı söz qrupu.

Bu söz qrupu ədəbiyyatda daha geniş işlənir və Füzuli yaradıcılığında xüsusilə seçilir.

¹ Р.Мусульманкулов. Персидско-таджикская классическая поэтика, X-XV вв., стр. 66.

6. Təbiətlə bağlı söz dəstinin yaratdığı tənəsüb sənəti.

“Müraatün-nəzir və tənəsüb” bir poetik forma olaraq şeirin ritmikliyini artırdığı üçün, sözlərin, daha doğrusu, mütənəsib sözlərin sadalanması baxımından aşığı yaradıcılığının ruhuna daha yaxın olan bir fiqurdur. Ona görə də, aşığı yaradıcılığı və dastanlarda onun istifadə dairəsini izləməyi vacib bildik:

Fürsət əldə ikən yaxşılıq elə,
Həmişə əlində ixtiyar olmaz,
Gəl güvənmə dövlətinə, malına,
Mala, mülkə, ömrə etibar olmaz.¹

Aman cəllad, gəl rəhm elə,
Dərd məni alacaq oldu,
Malım, mülküm, küllü varım
Kimlərə qalacaq oldu?!²

Bu iki bənddə mal və mülklə bağlı mütənəsib sözlər işlədilərək bənddəki fikrə bütövlük gətirmişdir.

Ələsgərəm, ismim deyim aşikar,
Qədir bilən dostu başu can nisar.
Təvəlla, təbərri şəriətdə var,
İstəyən şad olsun, düşman kor olsun!³

Təriqətlə mərifətə qulaq ver,
Şəriətdə yol-ərkanı biləsən.

¹ Azərbaycan dastanları. Tahir və Zöhrə, c. 1, s. 119.

² Azərbaycan dastanları. Tahir və Zöhrə, c. 1, s. 128.

³ Aşığı Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 254.

Həqiqətdə nədən xəlq eylədi haqq Ərşi, kürsü, asimanı biləsən.¹

Yuxarıda qeyd etgdiyimiz bəndlərdə şeirin məzmununa uyğun olaraq mütənasib tərzdə şəriətlə bağlı sözlərdən istifadə edilmişdir.

TƏFRİQ

Adından bəlli olduğu kimi, fərqləndirmə deməkdir, cəmin əksinə olaraq, şair iki və daha artıq insanı bir-birindən fərqləndirir.

Bu sənətin əsas məqsədi təsvir edilən obrazların özünəməxsus xüsusiyyətlərini bir-birindən ayırd etmək və oxucunun diqqətini həmin fərqli cəhətlərə yönəltməklə bədii duyğu yaratmaqdır.

Yenə də bu sənətin ən gözəl nümunələri Füzuli qələminə xasdır. Şairin "Leyli və Məcnun" əsərində verilən böyük bir şeir parçası təfriq poetik vasitəsinə gözəl və əvəzolunmaz nümunədir:

Leyli demə – şəm'i məclisəfruz,
Məcnun demə – atəşi cigərsuz
Leyli demə – cənnət içrə bir hur.
Məcnun demə – zülmət içrə bir nur.
Leyli demə – övci-hüsnə bir mah,
Məcnun demə – mülki-eşqə bir şah.²

Burada həm də gizli bənzətmə əlaqəsi ifadə edilir. Füzuli sənətini əbədi yaşadan, sevdiren onun yaradıcılığın-

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 233.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Leyli və Məcnun, c. 2, s. 72-73.

dakı daxili məzmun çalarları ilə zahiri sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin gözəl vəhdətidir.

Füzulinin "Hədiqətüs-süəda" əsərindən nümunə gətirdiyimiz bu gözəl məzmunlu parça "təfriq" sənəti üstündə nəzmə çəkilmişdir.

**Sifəti – Hz. Hüseynü Həsən,
Cümleyi-kainatdır rövşən.
Ol biri nəqdi-paki-Müstəfəvi,
Bu biri nuri-çəşmi-Murtəzəvi
Ol biri bədri-asimani-kəmal,
Bu biri sərvə-cuybari-cəmal.
Ol biri afitabı-övcü-yə'qin,
Bu biri gülbinə-hədiqeyi-din.¹**

Bir igidi xalqa sevdirmək üçün mütləq ona xas olan müsbət tərəfləri, şücaət və qəhrəmanlıqları sadalayaraq, onu digərindən fərqləndirmək lazımdır. Bu baxımdan təfriq sənəti aşiq şeirində çox işlənən poetik vasitələrdəndir:

**Getdi bu dünyadan neçə şiri-nər,
Bahram şah hünərvər, Xosrov dilavər.
Aşiq Xeyri, sözünlə söylə dil əzbər,
Ustamlara rəhmət deyilsin gərək!²**

**Gözlərin qövsü-qüzeh, kirpiklər müjkan kimidi,
Bal dodaq, büllur buxaq xəstəyə dərman kimidi,
Baxışı ahu kimi, gərdişi tərnan kimidi,
Gözəllikdə tək yaranıb, hureyi qılman kimidi,
Gözəllikdə Züleyxa tək, kamalda loğman kimidi.³**

¹ Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda, s. 149.

² Azərbaycan dastanları. Fərhad və Şirin, c. 5, s. 122.

³ Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 14.

**Birinin ayağında məsti var,
Birinin can almağa qəsdı var,
Birinin burda yaxın dostu var,
Üç gözəlin birinə mən qurban.¹**

Birinci bənddə Bəhram şah Xosrovdan hünəri, Xosrov isə Bəhram şahdan dilavərliyi ilə fərqləndirilir.

İkinci bənddə isə gözəl iki yöndən təfriqlənərək, siması ilə Züleyxaya, ağıl-kamalı ilə isə Loğmana bənzədilir.

Üçüncü bəndə gəlinə isə üç gözəl ayrı-ayrı misralarda səciyyəvi xüsusiyyətlərilə bir-birindən fərqləndirilərək nəzmə çəkilməmişdir.

TƏŞBEH

Təşbeh – Simile

Təşbehin leksik mənası müəyyən xüsusiyyət və şəraitə görə iki şey və ya məfhum arasında uyğunluqdur.² Bədi təşbeh iki və ya daha çox predmet və məfhum arasında müqayisə aparmaq, hər hansı sifət və ya sifətlərə görə onlar arasında oxşarlıq və bənzətmə yaratmaqdır. Təşbeh dörd ünsürdən təşkil olunur və bunlar təşbehin sütunları (ərkanüt-təşbeh) adlanır. Bunlar qaynaqlarda aşağıdakı kimi adlanır:

1. **Əl-müşəbbəh** – bənzəyən
2. **Əl-müşəbbəh-bihi** – bənzədilən
3. **Ədatüt-təşbeh** – təşbeh ədati
4. **Vəchüt-təşbeh** – təşbeh sifəti.

¹ Azərbaycan dastanları. Aşıq Qərib, c. 3, s. 87.

² Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 39.

Təşbehi təşkil edən bu dörd ünsür klassik poetikada qəbul edilmiş ümumi prinsip olaraq sonrakı dövrlərdə yaranmış istər elmi əsərlərdə, istərsə də dərsliklərdə saxlanılmışdır. Maraqlı haldır ki, Avropa poetik sistemində də müqayisənin dörd ünsürü göstərilir. Bu ünsürlər təkcə say baxımından deyil, həm də məzmun cəhətdən bir-birinə uyğun gəlir. Lakin Şərq və Avropa poetikası təşbehin növ və bədii-estetik xüsusiyyətləri, eyni zamanda onların formaları baxımından fərqlənir.

Təşbeh məna baxımından aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Mükəmməl və ya yetkin (bəliğ) təşbeh

2. Mütləq və ya aydın təşbeh

3. Müfəssəl (geniş) təşbeh

4. Üstünlük təşbehi (təfzil)

5. Şərti təşbeh

6. Yiğcam təşbeh

7. Müstəqil təşbeh

8. Kinayəli təşbeh

9. Ləğvetmə təşbehi

10. Təşabeh

11. Təsviri təşbeh

12. Təmsil təşbeh¹

Klassik irsin bədiiyyat baxımından təhlilində əksər hallarda müəlliflər təşbehə böyük önəm verirlər. Lakin təəssüflər olsun ki, onların böyük əksəriyyəti təşbehin məna və quruluşca növlərini, onlara məxsus adlar altında deyil, ümumiləşdirilmiş təşbeh adı altında tədqiq edirlər. Halbuki hər bir növ, təşbeh olsa belə, onları fərqləndirən incə cəhətlər vardır. Təşbehin təkcə məna baxımından on iki müxtəlif və müstəqil adlı növləri var. Öyrənilməyən və ya az öyrənilən məqamları üzə çıxarmaq üçün təşbehin bəzi növlərini də bu

¹ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 47-51.

kitabə salmağı zəruri hesab etdik.

Aşıq yaradıcılığı təşbehlərlə zəngin olsa da, qeyd etdiyimiz kimi, biz onun daha maraqlı və az öyrənilən məqamlarının bir qismini üzə çıxaracağıq.

Təşbehi təşkil edən ünsürlərin bədii təsvirdə yeri barədə müəyyən təsəvvür əldə etdik. Göründüyü kimi, təşbeh ünsürlərinin uğurlu və düzgün seçimi bədii obrazların estetik dəyərini artırdığı qədər, uğursuz bənzətmələr də sözün dəyərini o qədər aşağı salır.

Mütləq və ya aydın təşbeh (Absolute simile)

Burada oxşayan və oxşadılan predmetlər arasındakı bənzəyiş heç bir təhlil aparmadan birbaşa aydın olur və təsdiqlənir.¹

**Yanaqları lalə, gözlər badamı,
Bağrımı qan etdi, ləli-gülfamı.²**

Klassik aşiq şeirində bu növ təşbehlər daha geniş işlənir:

**Ala göz tərhanım, bir şux nigarım,
Afitab tələtli o gülüzarım,
Durmayıb qayıtdı, aldı bu canım,
Dilsuzu atəşə saldı, qayıtdı.³**

**Dağlar damənindən su olar carı,
Açıldı, könlümün getdi qubarı,
Yada saldın məntək qəmli bimarı,
Ala gözlü, zülfü qara, xoş gəldin.⁴**

¹ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 47.

² Nəbati. Seçilmiş əsərləri, s. 156.

³ Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 11.

⁴ Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 35.

**Yəqindi dünyada səntək maralı,
Görənlərin olar bağı yaralı.
Sən huri mələksən, əslin haralı?
Ahu gözlü oğrun baxan gözəlim.¹**

**Sürahi gərdənsiz tamam xoşnəzər,
Bu güllü bağlara edirsiz güzar,
Qəddiniz sənubər minaya bənzər,
Xoş gəlibsiz siz də bu bağa, qızlar.²**

Müfəssəl (geniş) təşbeh.

Bu növ təşbehin hər dörd elementi çıxış edir və buna görə də müfəssəl (geniş) təşbeh adlanır. Bu növ aşiq şeirində geniş şəkildə işlənir:

**Gözəl, sənin mah-camalın laleyi-əhmər kimidir,
Elmin, əqlin, kamalın Firdovsi, Loğman kimidir.
Çəkilibdir müjganların naviki-peykan kimidir,
Sədəf dəhanında dişlərin düzülüb mərcan kimidir,
Sərvi-sənubər qamətin sərvi-xuraman kimidir.³**

Üstünlük təşbehi (təfzil). (Preferential simile/ comparative simile)

Bu zaman oxşayanın oxşadılardan daha üstün olduğu vurğulanır.⁴

¹ Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 10.

² Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 9.

³ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 48.

⁴ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 48.

**Rə'nalıq ilə qaməti-şümşadı qılan yad,
Olmazmı xəcil sərv-i-xuramanını görgəc?¹**

Öz yaradıcılığında zəngin poetik vasitələrdən istifadə edən Füzuli qəzəllərində, bəzən bir qəzəlin böyük qismi eyni bədii ifadə vasitəsi üzərində qurulur. Üstün təşbeh üzərində qurulan bu qəzəlin hər beyti öz deyim və məna gözəlliyi ilə seçilir:

**Xətti-rüxsarın edər lütfdə reyhan ilə bəhs,
Hüsni-surətdə cəmalın güli-xəndan ilə bəhs.²**

Aşıq yaradıcılığında geniş istifadə edilən poetik formalardan biri də üstünlük təşbehidir:

**Sallana-sallana seyrə çıxanda,
Sərv qamətindən xəcalət çəkər,
Lalə yanağından, nərgiz gözündən,
Qönçə gülüşündən nədamət çəkər.**

**Nəstərən, bənövşə çalısa yüz il,
Çətindi ömrünə yetəndə müşkül,
Məgər zülflərinən bəhs edən sünbül,
Düşər ayaqlara, qərabət çəkər.³**

Təmsil-təşbeh

Təmsil-təşbeh mürəkkəb bənzətmənin daha yetkin və geniş variantıdır. Təmsil növündə bənzətmənin tərəfləri arasında bir neçə poetik əlaqə yaranır. Təşbeh sifəti daha dol-

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 99.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 95.

³ Azərbaycan dastanları. Valeh və Zərnigar, c. 3, s. 348.

ğun hala gətirilir. Beləliklə, şair bədii təsvir yolu ilə öz poetik təxəyyülünü daha gözəl tərzdə ifadə etməyə imkan tapır. Bu sayaq təşbəhlərdə poetik təxəyyül geniş, canlı, aşkar və aydın olmalıdır.¹

Təmsil məntiqdə dəlil kimi, poetikada bədii bir fənd kimi qəbul edilir. Adi bənzətmədə iki tərəf arasında oxşarlıq münasibəti ifadə edilir, təmsildə isə dəlildən dəlilə keçid yolu ilə bədii təsvirə incə məzmun çaları verilir və iki bədii təsvir arasında yaranan bənzətmə dəlil üzərində qurulur.

Aşağıdakı beytdə isə səhərin açılması ilə fələyin al rəngli göz yaşı tökməsi, qürub çağı ilə onun üzünün saralması arasında zərif bir bənzətmə əlaqəsi verilir. Burada bənzətmə adi qaydada deyil, təsviri yol ilə düzəlidir:

**Gərmdir şamü-səhər mehrinlə çarxi-lacivərd,
Gəh sirişki-al edər izharü gəh rüxsari-zərd.²**

Bənzətmənin şeirdə əsas məqsədlərindən biri bədii təsviri qüvvətləndirmək və ifadə tərzinə daha çox aydınlıq verməkdir. Bu məqsədlə işlənən təşbeh “**təcəssüm**” adlanır. “**Təcəssüm**” adətən hissi və ya əqli məfhumları hissi məfhumlarla müqayisə edərkən yaranır. Məsələn, fəna ilə biyaban arasında olan bənzətmə. Klassik ədəbiyyatda geniş işlənən tufani-bəla, səngi-mələmət, zəhri-hicr, dövləti-qəm və s. kimi deyimlər “**təcəssüm**” sənətinə nümunədir:

**Ucaldın qəbrim, ey bir dərdlər, səngi-mələmətdən
Ki, mə'lum ola dərd əhlinə qəbrim ol əlamətdən.³**

¹ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 51.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 111.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 263.

Təmsil-təşbeh eyni zamanda iki hadisə və ya predmet arasında misal gətirməklə düzəlir. Burada “tək”, “kimi” və s. təşbeh ədatları işlənir.

Aşiq yaradıcılığında bu növ ilə daha çox üzləşirik:

**Məcnun könül oldu hicranla viran,
Gözəllər söhbəti saldı, qayıtdı.
Əzrailtək aldı tiri xədəngi,
Bu dərdli canımı aldı, qayıtdı.¹**

**Gülüstan gözəllər seyrangahıdı,
Gəşt eləyib mən gəzirəm bu bağı.
Əslimi gəl sorma, düşmə bəlaya,
Məcnun tək gəzərsən çölləri, dağı.²**

**Qarşıda əyləşib bir sultan kimi,
Canım alır zalım, can alan kimi,
Bir dəstə gözəllə mahtaban kimi,
Qırmızı geyinib, əlvən gəlibdi.³**

Bu beytdə məşuqun gözü cəllada bənzədilir, cəllad isə mənfi təsir oyadan sözdür. Əslində məşuqun canahıcı baxışı aşiq üçün ehsan kimi qəbul edilir və buna görə də ümumi məzmun müsbət təsir bağışlayır.

TƏ'LİL VƏ YA HÜSNÜ-TƏ'LİL

Tə'lil və ya hüsnü-tə'lil – Phantastic etiology

Tə'lil – ərəb sözü olub, mənası səbəblərin izahı,

¹ Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 11.

² Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 9.

³ Azərbaycan dastanları. Dilsuz və Xəzangül, c. 5, s. 13.

bağlılıq deməkdir. Bəzən tə'lil yerinə yaxınmənalı illət sözü də işlədilir.¹ Bu poetik vasitə hadisənin səbəbini gözəl mənə incəliyi ilə izah və bəyan edir ki, bu da Füzuli yaradıcılığında xüsusi yer tutur:

**Ah eylədiyim sərv-i-xuramanın üçündür,
Qan ağladığım qönçeyi-xəndanın üçündür.²**

mətləli qəzəli bütövlükdə bu sayaq hüsnü-tə'lil sənəti üzərində qurulmuşdur.

Və ya:

**Pərişan xəlqi-aləm ahu əfqan etdigimdəndir,
Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdigimdəndir.³**

Birinci misrada xalq pərişandır, çünki mən ahu əfqan eyləyirəm, ikinci misrada pərişanam, çünki xalqı pərişan etmişəm. Hər iki hadisə bir-birinin səbəb və nəticəsi olaraq ifadə olunur. Burada güclü məntiq vardır və hər iki misrada ayrı-ayrılıqda hadisə və onun səbəbinin poetik şərhı verilir. Hüsnü-tə'lil sənəti Füzuli sözünə xüsusi gözəllik verir, burada verilən məntiqi bağlılıq və səbəb-nəticə münasibəti ən zərif biçimli deyimlərlə ifadə olunur.

Aşiq yaradıcılığında da “tə'lil” sənətindən istifadə edilib:

**Ələsgərəm, qəmü möhnətdi yüküm,
Fil çəkməz bu dərdi, mən necə çəkim?!**

¹ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, s. 100.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 130.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, s. 122.

**Haqq ilə nahaqqı axtaran hakim
Tapar qulaq ilə göz arasında.¹**

Və ya:

**Yazın bir ayında xoş keçsə illər,
Zoğ verib rişədən açılar güllər.
Qışın zəmhəririn çəkən bülbüllər
Şeyda olsun, gülüstana “can” desin.²**

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 35.

² Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr, s. 43.

SON SÖZ

Dünyada mövcud olan üç böyük poetik sistem (hind, yunan-Avropa və ərəb-müsəlman) arasında Şərq poetikası öz zənginliyi və qəliblənmiş ənənəvi strukturu ilə xüsusi yer tutur. Şərq poetikası dedikdə, orta əsrlər ərəb, fars və türk dillərində yazılan ədəbi irsin dəyərləndirilməsi üçün işlənən şeir texnikası, ədəbi üslub və bədii ifadə vasitələrini sistem halında əks etdirən nəzəri və praktik prinsiplər nəzərdə tutulur.*

Ərəb-müsəlman ictimai-mədəni və elmi mühitində dilçilik, lüğətçilik və filologiya elmləri Quranı öyrənmək zərurətindən yaranmış, hətta Quranın təfsirində dilçilik metodundan geniş istifadə edilmişdir.

İslam dünyasında poetika və bəlağət elmi də Quranın məna incəliklərini öyrənmək istəyindən yaranmış, sonrakı tarixi inkişaf dövründə isə müstəqil elm sahəsi kimi seçilmişdir. Quran bəlağəti, Quran mətninin yüksək bədii-estetik dəyəri araşdırıcılar, təfsirçilər, kəlam mütəxəssisləri və filoloqların diqqətini cəlb etmiş, həmin maraq zəminində bəlağət elminin əsası qoyulmuşdur. Beləliklə də, Şərq bəlağət sistemi Quranın ecazkarlığını, Qurani-Kərim isə Şərq nəzəriyyəsini bir sistem olaraq dəyərləndirmək baxımından mühüm rol oynamışdır.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsi keçmiş sovetlər dönəmində öz nəzəri qaynaqlarından uzaq düşmüş, klassiklərin yaradıcılığında işlənən zəngin və çeşidli vasitələr, söz və məna üzərində qurulan poetik kateqoriyalar sovet ədəbi məktəbinin irəli sürdüyü qəliblər çərçivəsində tədqiq edilmişdir. Təqribən 2000-ci illərdən başlayaraq, bəlağət elmi

* Bax: Mahirə Quliyeva. Son söz. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları.

haqqında yazılan əsərlər sayəsində bu sahədə köklü dəyişikliklər özünü göstərməyə başlasa da, bədiyyatın tədqiqində ikili yanaşma hələ də özünü göstərməkdədir.

Bu hal, yəni ikili yanaşma aşiq yaradıcılığı poetikasının öyrənilməsində də özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Qurana, islamın qayda-qanunlarına söykənən hikmətli aşiq sözü və onun bütövlükdə kəlamı mayalandığı nəzəri sistem baxımından öz təqdim poetikasını düzgün şəkildə tapmamışdır. Buna görə də bu monoqrafiyada aşiq yaradıcılığının poetikasına, qısa da olsa, yer ayırmağı vacib hesab etdik.

“Aşiq yaradıcılığının poetikası” adlanan II fəsildə söz incəlikləri və ya ləfzi sənətlərə, bədiyyat və məna gəzəlliklərinə xidmət edən poetik formalarla yanaşı, fiqurların səsleşməsi baxımından sistemə salınmış bədii ifadə vasitələrini qeyd etsək də, tədqiqata fərqli yöndən – aşiq yaradıcılığında işlənən, bu günə qədər qismən və hətta heç öyrənilməyən, lakin ədəbiyyatda öz geniş inikasını tapmış bədii ifadə vasitələrindən söz açdıq.

Söz incəlikləri və ya ləfzi sənətlərə aid edilən “əks”, “təbdil” və “tədvir” bədii ifadə vasitələrini aşiq yaradıcılığı və dastanlar əsasında tədqiq edərkən, “əks”in bu yaradıcılıqda digər iki növə rəğmən üstünlük təşkil etdiyinin şahidi olur. Klassik ədəbiyyatda “əks” sənəti üstündə yazılan şeirlər simmetrik olaraq birə-bir əksinə çevrilirsə, (“Cana, Nəsimini gör, gör Nəsimini cana”; “Zülfü-pərişan, xəmə tapmış üzde, Xəmə tapmış üzde, zülfü-pərişan” və s.) aşiq yaradıcılığında da (“Şamü subhə, sübhü şama çəkirsən”; “Xə-dənginə, cənginə, cənginə, xə-dənginə”) eyni hal müşahidə olunur.

Klassik ədəbi irsdə “əks”in Şərq bələğət nəzəriyyəsi əsasında tədqiqi zamanı əldə olunan qənaət aşiq yaradıcı-

lığında müşahidə etdiklərimizlə üst-üstə düşür:

1. İstər misradaxili, istər beyt, istərsə də bənddaxili nitq parçasının çevrilməsi mütənasib (simmetrik) bir tərzdə baş verir ki, bu da söz düzümünə xüsusi ahəngdarlıq bəxş edir.
2. Burada söz ahəngini təkmilləşdirən ünsürlərdən biri də təkrar ilə yaranan ritmdir.
3. Bu bədii ifadə vasitəsi şair və aşıqdan xüsusi məhərət tələb edir. Çünki əksinə çevrilmiş ifadə məzmun baxımından əvvəlkindən daha üstün olmalı, ona yeni çalarlar qatmalıdır. Elə bu baxımdan da “əks”, sözə xidmət etdiyi kimi, mənə zənginliyinə də xidmət edən bədii ifadə vasitələrindəndir.
4. Klassik ədəbiyyatda özünü geniş şəkildə göstərən və şeirə yeni mənə çaları qatan nitq parçasının çevrilməsi, dövr etməsi halına aşıq yaradıcılığında rast gəlmədik.

Söz incəlikləri və ya ləfzi sənətlər qrupuna daxil edilən bədiyyat növlərindən biri də “məzduc”dur (muzəvəc). Təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, cütləşmə, qoşalaşma nəticəsində şeirin qafiyəliyini daha da gücləndirən məzduc bu monoqafiyaya qədər aşıq yaradıcılığı ilə əlaqədar tədqiqat obyektı olmamışdır. Halbuki sözlərin qoşa və qafiyəli şəkildə işlədilməsi (el-gün, bağ-bağça, dost-aşna, dərd-sər, cövr-cəfa, zövq-səfa, əyri-üyrü və s.) istər klassik, istərsə də aşıq şeirini ruhən xalqa daha da yaxınlaşdıran bir vasitədir.

“Təkrir” qismən tədqiq olunan bədii ifadə vasitələrindəndir. Monorafiyada “təkrir” qısa şəkildə səciyyələndirildikdən sonra onun Quran üslubundan irəli gələn təkidli vasitə olduğu qeyd edilib. Daha sonra əsas yer müasir poetik dildə sintaktik paralellər adlanan təkrarlara verilib.

Çünki türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi poetik dilin üslub işləmələrinin başlıca stimullarından biri kimi çıxış edir. Epik mətni isə təkrarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Kamil Nərimanoğluya görə, söz sənətinin inkişafı paralel komponentli mətnləri nə qədər dəyişib zənginləşdirsə də, onun kökü, yaranışı ilə bağlı həmin ana xətt qorunub saxlanılmışdır. **Elə buna görə, aşıq şeirində təkrarları izləməyi qərara aldıq və bu yaradıcılıqda, aşıq şeirinə əsasən, onun cümlənin sintaktik təkrarı, bənd boyunca işlənən təkrarlar və dastan boyu sintaktik paralellər şəklində işlədilməsini tədqiq edərək sistem halına saldıq.**

Müsəlman xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına sirayət edən Şərqi bələğət nəzəri sistemi bütövlükdə qəbul olunsa da, milli adət və ənənələrdən, zamanın və ictimai həyatın tələblərindən asılı olaraq istifadəsi baxımından fərqlənir: bədiyyatın bir qismi çox, digər qismi nisbətən az işlənir, məsələn, ərəb dilinin poetik incəliklərindən irəli gələn bədiifadə vasitələri, o cümlədən müqəttə, müvəssəl, rıqtə, müsəhhəf və s. istifadədən kənarda qalır.

Aşıq yaradıcılığını araşdırarkən, “həzf” və onun növləri ilə üzləşdik. Bu bədiifadə vasitəsi klassik ədəbiyyatda çox işlənən poetik formalardandır. “Həzf” və onun növləri ərəb, fars və türk dillərində yazılmış şeirlərdə, xüsusilə qəsidə və qəzəllərdə şairlər tərəfindən böyük ustalıqla işlədilmişdir. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, əski əlifbanın dəyişməsi ilə əlaqədar Azərbaycan poetikasının klassik ənənələri kimi həzf də “formalizm” pərdəsi altında unuduldu.

“Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərqi poetikası və is-

lami dəyərlər baxımından” adlı monoqrafiyanın “Aşiq yaradıcılığının poetikası” adlı II fəslini işləyərkən, hərf-lərin yazılışı və bəzən də hərəkə dəyişikliyi nəticəsində yaranan bədii ifadə vasitələrinin nəzəriyyənin müəyyən tarixi səhifəsində qaldığını izləsək də, “tousil” və “təfsil” növlərinin, yəni səslərin dodaqdəyən və dodaqdəyməz şəkildə işlədilməsi hallarının aşiq yaradıcılığında öz yaşamını davam etdirməsinin şahidi olduq. Aşiq yaradıcılığında geniş yer tutan “Dodaqdəyməz təcnislər” “təfsil” sənəti üstündə yazılmış və bu haqda məlumat ilk dəfə olaraq bu monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

“Bədii mükəlimə və ya sual-cavab” adlanan fiqur bədiiyyat və mənə gözəlliklərinə xidmət edir. Əslində, bu poetik vasitədən araşdırmalarda qismən də olsa, söz açılmışdır. Nədən qismən deyirik? Çünki faktik material əsasında bu bədii ifadə vasitəsi sistem halında tədqiq olunmuşdur.

Fəsildə istər klassik, istərsə də aşiq yaradıcılığında eyniadlı bədii ifadə vasitəsinin nümunələr əsasında ədəbiyyatda təzahür formalarını izlədik və belə qənaətə gəldik ki, ədəbiyyatın hər iki qolunda bədii mükəlimə, əsasən, özünü üç şəkildə göstərir ki, onların da özlərinə məxsus yarım-növləri vardır:

1. Sual-cavabın Quran üslubu kimi təzahürü;
2. Sual-cavabın aşiq şeirində deyişmə növü kimi dəyərləndirilməsi;
3. Sual-cavabın misra, beyt və ya bənd daxilində bədii ifadə vasitəsi kimi təzahürü.

Folklor düşüncə tərzilə bağlı olan “irsəlül-məsəl” peşəkar sənətkarlar və klassik dönəm şairlərində yüksək intellektual obrazlarla zənginləşərək böyük məzmun kəsb etsə də, bu poetik formanın yalnız “irsəlül-məsəl” növün-

dən istifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, aşığı yaradıcılığında istifadə edilən atalar sözləri “irsəlül-məsəl” adı altında deyil, məhz atalar sözləri kimi öyrənilmişdir. Halbuki klassik irsdən fərqli olaraq bu poetik forma məhz aşığı yaradıcılığında özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. Belə ki, klassik ədəbiyyatda izlədiyimiz nümunələr birinci növə – “irsəlül-məsəl”ə, aşığı yaradıcılığı və dastanlardan gətirdiyimiz nümunələr isə ikinci növə – “irsəlül-məsələyn”ə (iki hikmətli söz və ya iki atalar sözü) və hətta “irsəlül-əmsal”a bariz nümunələrdir.

Araşdırmamız nəticəsində məlum oldu ki, aşığı yaradıcılığında bütövlükdə bir bənd və ya ustadnamələr bir tam olaraq “irsəlül-əmsal” (məsəl) üstündə nəzmə çəkilib.

Sətr və ya misra şəklində işlədilən “irsəlül-məsəl” məqamına görə fikri yekunlaşdırıb ona məntiqi vurğu qatırsa, “irsəlül-məsələyn” və “irsəlül-əmsal” zamanın, ictimai həyatın müəyyən hadisə və problemlərinin yaddaşlarda örnək olaraq həkk olunan ibrət və nəsihətə çevrilmiş şəklini çatdırır.

Müsəlman xalqlarının dini-əxlaqi və ictimai həyatını tənzim edən Qurani-Məcidin məna və məfhumları müxtəlif istiqamətlərdə bizim ictimai və fərdi həyatımızın ayrı-ayrı sahələrinə birbaşa və dolayısı yolla təsir göstərmiş və bədii söz sənəti üçün örnək olan bu mötəbər əsər XX əsrin əvvəllərində öz təsirini davam etdirmişdir.

Bədii ədəbiyyatda geniş istifadə edilən “eyhamül-vəsl”, əslində Qurani-Kərim ənənələrindən, daha doğrusu, bir qisim ayələrdəki hürufül-müqattaa ənənəsindən irəli gələrək, bədii ədəbiyyatda inikasını tapmışdır.

Apardığımız araşdırmalara əsasən “eyhamül-vəsl”in istər klassik, istərsə də aşığı yaradıcılığında istifadəsini aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmişik:

1. Şairin hərfləri birləşdirərək, asanlıqla arzuolunan məqsədə nail olması;

2. Şairin hərfləri sadalaması və sonda incə eyhamla onları birləşdirərək arzuolunan mətləbi əldə etməsi. Buna “izahlı eyhamül-vəsl” də demək olar.

3. Hərflərə məna yükü verilərək arzuolunan mətləbin əldə edilməsi;

4. Ərəb dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən meydana gələn “eyhümul-vəsl”.

Aşiq yaradıcılığında hərfləri sadaladıqdan sonra şairin incə eyhamla onları birləşdirərək arzuolunan mətləbi əldə etməsi növünə daha böyük yer verilmişdir. Yeri gəlmişkən, müşahidələrimizdən birini də qeyd edək. Belə ki, orta əsr şairlərinin yaradıcılığında bu növdən istifadə ilə, əsasən, surə, ayə, hansısa bir tarixi hadisə və islami dəyərlərə işarə edilirdisə, aşiq yaradıcılığında bu növ bədii ifadə vasitəsilə qadın adlarının ifadəsinə üstünlük verilib.

Onu da qeyd edək ki, “eyhamül-vəsl” və onun hürüful-müqattaa ənənəsindən irəli gəlməsinə ayrıca bir məqalədə^{*} toxunulsa da, ilk dəfə qeyd etdiyimiz ədəbi forma bu əsərdə təfərrüatlı şərhini tapmışdır.

Maraqlı, lakin bu günə qədər aşiq yaradıcılığı çərçivəsində adı çəkilməyən bədii ifadə vasitələrindən biri də “muraatun-nəzir” və ya “tənasüb”dür. Təzaddan fərqli olaraq “tənasüb” sənətində sözlər bir-birinə qarşı qoyulmur,

* Кулиева М.Г. Ашугское творчество и классическое наследие в контексте художественности восточной теоретической системы.

Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века. Материалы II Международной научно-практической конференции 23-24 апреля 2015 года. Пятигорск.

Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики – Грант № EIF-2013-9(15)-46/36/5 стр. 106-118

əksinə, eyni qəbildən olan sözlər arasında sıx bağlılıq nümayiş etdirilir. Bu da öz növbəsində şeirin bədii məzmununu güvvətləndirir və onun emosional təsirini artırır.

Bu poetik formanın istifadəsi baxımından ədəbiyyatın hər iki qoluna nəzər salsaq, istər klassik dönəm ədəbiyyatında, istər də aşiq yaradıcılığında onun geniş yer aldığı şahidi olarıq. Sadalanan sözlərin sayı, şeirin ritmikliyi, sözlər arasındakı sıx bağlılıq xalqın ruhuna yaxın olsa da, bu bədii ifadə vasitəsi istifadə dairəsi baxımından aşiq yaradıcılığında klassik ədəbiyyata nisbətən ikinci yerdə durur.

Klassik irsin və ya aşiq yaradıcılığının bədiiyyat baxımından təhlilində əksər hallarda müəlliflər təşbehə üstünlük verirlər. Çünki iki və ya daha çox məfhum arasındakı oxşarlıq məhz təşbehlə müəyyən edilir ki, bu da şeirə bəlağətliklə yanaşı, həm də aydınlıq gətirir. Lakin təəssüflər olsun ki, tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti təşbehin mənə və quruluşca növlərini onlara məxsus adlar altında deyil, ümumiləşdirilmiş təşbeh adı altında tədqiq edirlər. Halbuki hər bir növ, təşbeh olsa belə, onları fərqləndirən incə cəhətlər vardır.

Təşbehin təkə məna baxımından on iki müxtəlif və müstəqil növü var:

1. Mükəmməl və ya yetkin (bəliğ) təşbeh
2. Mütləq və ya aydın təşbeh
3. Müfəssəl (geniş) təşbeh
4. Üstünlük təşbehi (təfril)
5. Şərti təşbeh
6. Yığcam təşbeh
7. Müstəqil təşbeh
8. Kinayəli təşbeh
9. Ləğvetmə təşbehi
10. Təşabeh

11. Təsviri təşbeh

12. Təmsil təşbeh

Öyrənilməyən və ya az öyrənilən məqamları üzə çıxarmaq üçün təşbehin bəzi növlərini – mütləq və ya aydın təşbeh, müfəssəl (geniş) təşbeh, üstünlük təşbehi (təfzil), təmsil təşbehi tədqiqatımıza yönəldik və hər bir növün düzgün şəkildə təhlilinin əhəmiyyətini vurğulamağa çalışdıq. **“Təlil və ya hüsni-təlil”** aşıq yaradıcılığında ilk dəfə tədqiq edilən bədii ifadə vasitəsidir. Təlil hadisənin səbəbini (istər müsbət, istərsə də mənfi anlamda) mənə incəliyi ilə izah edən bədii vasitədir. **Bir növ, hikmət və nəsihətdir. Bu anlamda atalar sözləri (“irsəlül-məsəllər”)** ilə səsləşən bədii ifadə vasitəsidir desək, yanılmarıq. Sadəcə atalar sözləri və hikmətamiz ibarələr artıq qəbul olunmuş və qəliblənmiş ifadələrə çevrildiyi halda, **“hüsni-təlil”** məqamına, yerinə görə səbəb və ondan irəli gələn nəticəni göstərən bir ibrətdir. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, **“hüsni-təlil”**in ədəbiyyatın hər iki qolunda istifadə dairəsi geniş və özəldir. Bütün bu dediklərimizə baxmayaraq, təəssüflər olsun ki, belə bir bədii ifadə vasitəsi **(Haqq ilə nahaqqı axtaran hakim, Tapar qulaq ilə göz arasında; Yazın bir ayında xoş keçsə illər, Zoğ verib rişədən açılar güllər)** sözügedən yaradıcılıqda öyrənilməmişdir.

Bütün bu dediklərimiz orta çağ müsəlman Şərq, o cümlədən də Azərbaycan filologiyasının nəzəri problemlərinin, xüsusən də bədiyyatın aşıq yaradıcılığı və dastanlar üzrə araşdırılması zərurətini qarşıya qoyur. Bu işi ayrı-ayrı aşıqların yaradıcılığı əsasında, eləcə də dövrləşmə apararaq tədqiq etməyin zamanı nəinki gəlmişdir, zənnimizcə, ötüb keçmişdir, – desək, daha düzgün olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları, c. 1. "Çıraq", Bakı, 2005.
2. Azərbaycan dastanları, c. 2. "Çıraq", Bakı, 2005.
3. Azərbaycan dastanları, c. 3. "Çıraq", Bakı, 2005.
4. Azərbaycan dastanları, c. 5. "Çıraq", Bakı, 2005.
5. Aşıq Ələsgər. Şeirilər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. "Çinar-Çap", Bakı, 2003.
6. Aşıq Ələsgər. Şeirilər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. "Çinar-Çap", Bakı, 2009.
7. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958.
8. Bakıxanov Abbasqulu ağa Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. "Yazıçı", Bakı, 1984.
9. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. «Русский язык», Москва, 1985.
10. Dk. Osman Kəşkioglu. Nüzulundan günümüzdə Qurani-Kərim bilgiləri. İkinci basğı. Ankara, 1989.
11. Əlağa Vahid. Qəzəllər. Bakı, Azərnəşr, 1989.
12. Əs-Seyyid Əhməd əl-Haşimi. Cəvahirul-bəlağə fil-məani vəl-bəyan vəl-bədi. Beyrut-Lubnən.
13. Əfzələddin Xaqani. Divan. Təshih Doktor Ziyaəddin Səccadi, Tehran, 1353.
14. Hacıyev C.X. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Azərnəşr, Bakı, 1958.
15. Həkimov Mürsəl. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı, 2004.
16. Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1961.
17. Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən möcüzələr. Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən qeybi xəbərlər.
18. İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki cahən. Bakı, 1973.
19. İsmayılzadə Hacı İlqar. Quran elmləri ensiklopediyası. Müqəddəs Qum şəhəri: Məhəmməd Hadi Mərifət. 18 Zülhiccə/1426 (Qədiri-xum bayramı) 19/01/2006.
20. Kitəbul əmsəl fi təfsiri kitəbil-lahlil münəzzəl. Beyrut-Lubnən, 2008.
21. Qazi Bührənəddin. Divan. Bakı, Azərnəşr, 1988.
22. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bün-yadov, V.M.Məmmədəliyev. Ankara, "Kozan Ofset", Məhər-rəm, 1418/1997, Ya.Sin: 40.
23. Quliyeva M. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı.

- “Nafta-Press”, Bakı, 2008.
24. Quliyeva M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. “Maarif”, Bakı, 2010.
 25. Mahmudov M. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2001.
 26. Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda, “Gənclik”, Bakı, 1993.
 27. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 1, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1958.
 28. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 2, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1958.
 29. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. 3, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1958.
 30. Məcəmiul-ədəb. Sahibi və nəşiri: Kitabçı Qasbar, 1308.
 31. Мусульманкулов Р. Персидско-Таджикская классическая поэтика X-XV вв. «Наука», Москва, 1989.
 32. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni: H.Araslı. Bakı, 1973.
 33. Nərimanoğlu Kamil Vəli. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi (monoqrafiya). “Oskar”, Bakı, 2009.
 34. Nəbatı. Seçilmiş əsərləri. “Yazıçı”, Bakı, 1985.
 35. Rəşidəddin Məhəmməd Ömər Katib Bəlxı məruf bi Vətvət. Hədayiqüs-sehr fi dəqaiqiş-şir. Təshif Ustad Abbas İqbal Aşitani. Tehran, 1362.
 36. Резван Е.А. Коран и его мир. Санкт-Петербург, 2001.
 37. Структура и функционирование поэтического текста. Очерки лингвистической поэтики. «Наука», Москва, 1985.
 38. Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən. “Yazıçı”, Bakı, 1988.
 39. Şüai. Divan. (Əski çap kitabı) AMEA. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
 40. Türk ədəbiyyatında ilk mütəasaffıflar. Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü. Ankara. Diyanet Bakanlığı, 1991.
 41. Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divanı-türki, “Əlhuda”-“Sabah”, Bakı, 1993.
 42. Zibaşinasıyi-süxəni-parsi. Mir Cəlaləddin Kəzzazi, c. 3. Bədi, Tehran, 1373.

SUMMARY

In various historical periods the literary kinds and genres were different in artistic heritage of some nations. Generally one can divide it into three main parts:

1. **Folklore and oral literary kinds;**
2. **Classical literary kinds;**
3. **New period and modern literary kinds.**

There is another branch in Azerbaijan literature that it consists of the minstrel poetry and sometimes it is presented wrongly as in the frame of the only oral literary traditions. In all cases the literary process firstly is welded from the oral traditions and having the same peculiarity as the minstrel literature having the author it corresponds with the classic written heritage.

One can meet the double approach to this thought in the book "Azerbaijan folk eposes" by M.H.Tahmasib:

"Each ashug creating his work usually uses the heritage which has become the collective activity production of his predecessors. Sometimes he even uses the ready plots, the description means, the style characters, the ready specific combinations, music tunes and etc. of this rich treasury.

Each created work becomes notorious, it is changed in the performance of the master and the best specialist ashug, it is worked and polished, it becomes perfect, if truly say, it becomes the more collective activity production than the work of the individual.

That is why we call the ashug activity as a branch of folklore which has the specific characters".

But in other place of the work the author writes:

"It is known that actually as ashug literature is not the quite written literature it is not quite folklore either. One can say the opposite side of this thought. It means the ashug literature is close to the written literature with its spreading by the oral ways, living in memories, being somehow anonym, multi-variants, not having the constant text, being close to the ancient traditions and etc., especially it is close to the written literature according to the folklore having the known "author".

According to the subject and form of the rich literary heritage of East nations written in the Arabic, Persian and Turkish languages are

having the common peculiarities, at the same time it is also differed with the local language-style characters. Though the classic ashug poem is loyal to the local and oral traditions according to many points, here one can meet the points coming from the classic literary process. In other words, there is an indestructible tie between the ashug poetry and the classic literary heritage and their attitude to each other was mutual.

The eposes told by the concrete authors and then being written are from this kind of eposes. Ashug poem has own kinds and forms, structures and compositions. That is why the eposes are differed according to its structure and they are chosen with its characters due to the epic genre. The eposes written in the form of distich in classic literature are also differed according to their structure and system. The distiches are usually begin with the glorifying Allah and are continued with the description of Prophet's "Nat" ("Nat" means the work written about the Prophet) and the Day of Ascension. These parts usually form the introduction of the work. Usually the traditional "ustadname" (the introduction part of the epos) forms the introduction parts of the eposes taking the important part in Azerbaijan literature. But the "ustadname"s consisting of three parts convey the traditional symbolic meaning. The classic traditions are continued in the eposes with the specific form.

It is necessary to note that there were done a lot of works in the sphere of investigation and publication of ashug poetry and folk eposes, one can generalize them as followings:

1. **The original roots and sources of ashug art, its development and evolution levels;**
2. **Collecting, systematizing and publication of ashug poem;**
3. **Kind, genre and forms of ashug poetry;**
4. **Creation, development, subject and kinds of folk eposes;**
5. **Collecting and publication of eposes;**
6. **The poetics of ashug poetry and eposes (mainly on Russian-Europe theoretical system)**
7. **The relation of ashug literature with the classic heritage (partial).**

One must specially estimate the services of the classic investigators such as M.H.Tahmasib, H.Arasli and A.Akhundov in the branch of investigation, collection and publication of ashug literature

and folk eposes.

The book "Azerbaijan folk eposes (Middle Ages)" by M.H.Tahmasib is one of the works which is important and valuable in every period. In the part "Some words" of the book the systematical and scientific summary according to the periods of this genre is given.

First of all the author gives the information about the existence of this genre with the ancient examples having in common with the events of the 10th-11th centuries.

Giving some information about the eposes which lived among the people till the 16th-17th centuries, but being forgotten as not getting written and absorbed its signs into the parts of the epos "The Book of Dede Gorgud" he elucidates the way of the epos.

The author doesn't put the importance of the epos in the shadow. That is why he mentions especially the epos "Gara Malik" which is living among the folk people, considering one of the best examples and having in common with the event of the 12th century.

According to the generalizations done by himself, M.H.Tahmasib appreciating the eposes due to the definite historical period estimates the 10th-16th centuries as the period of formation of the most powerful examples of love epos.

In principal the 16th century is estimated as Gurbani's period that created the eposes which now live in the performance of the ashugs, too.

Beginning from the first half of the 19th century, in general, to get written the folklore examples, including eposes begins to have the new importance.

Noting the much interest to the eposes in this period he writes: "If in past centuries this work couldn't rise from the memory of different professionals and amateurs, but now this rich treasury attracts the attention of the teachers, scientists, travelers and in the true meaning of the word, the collection works are not done systematically, it carries somehow the casual character..."

Hamid Arasli. "Azerbaijan literature: history and problems". This book compiled on the base of the author's books begins with the part consisting of investigation and propaganda of the epos "The Book of Dede Gorgud" which is one of the most ancient monuments of our literature and dedicated to investigation of ashug activity.

Approaching to the folklore with the special care, estimating the

collecting, publication and propaganda of the folklore H.Arasli has carried the richness of folk literature with the scientific bases in his books such as written for the history of literature books and in different articles. The author publishing in Azerbaijan for the first time the heroic epos "The Book of Dede Gorgud" which reflects the heroic traditions of our nation, its rigid nature, its endless rancor, courage and heroism, giving the full analysis of the eposes he showed the great service in the investigation of this monument. In H.Arasli's investigations the ashug activity has been studied with special methods, the information about ashug art, Gurbani, Sari Ashug, Abbas Tufarganli, Ashug Alasgar and other classic ashugs have been given.

The compiler Maryam Akhundova continuing her thoughts about H.Arasli writes so: "In his original investigation about the eposes "Asli and Karam", "Shah Ismayil", "Ashug Garib" and "Koroglu" the talented literary critic told the important considerations which haven't lost its scientific value now. Indeed it is true!

One can ask a question: "Why do we pay so much attention to this book?..."

It is a great service to publish the epos "The Book of Dede Gorgud" in Azerbaijan for the first time, to give the full analysis of the eposes in the investigation of this monument, isn't it?!

One of the points attracted our attention is to show the close connection among these literatures in the same book under the name "Ashug poetry and classics.

Let's mention that the connection of ashug activity with the classical heritage is one of the actual themes needing investigation today.

Aziz Mirahmadov has written the introduction with the name "Remembering the author and his fate" to the book and has ended it with the words written by H.Arasli at the end of the book "Great Azerbaijan poet Fuzuli": "Today the songs sung by the humanist master for the happiness of the humanity are sounded more sincerely".

Of course, the author sounding the songs sung by the master also gains eternity with his labor. It is always observed in H.Arasli's activity.

It is necessary to mention Professor M.Gasimli's special role in the investigation of ashug art sources, formation and development levels in modern scientific plane. The author has cleared up the

important directions of common Turkic spiritual values and culture, gam-shaman complex, Ozan ashug (folk poet) art and the historical-semantic essence of ashug art in conceptual and systematical form.

M.Gasimli has investigated some unknown problems, including the problem of "Ozan-ashug transition" in which the problem of passage of Ozan (folk poet) art leaves the history stage into the ashug art.

There is an important role of sphere, especially a school in the period of any literature creation and the following development period. The author shows the connection of "sphere" and "school" on the development way of ashug art and he investigates systematically the way of this art according to the regions. Of course, it is an important problem. Because the beginning of everything is a school, the following development period is connected to the sphere and school unity.

The books by M.Hakimov and S.Pirsultanli are very interesting in the investigation of ashug literature. But the book "The poetical syntax of Azerbaijan epos" by Kamil Narimanoglu is also considered as a monumental investigation in the problem of analysis on the base of modern scientific-theoretical conceptions of the epos poetics. We would like to tell about our attitude to the books written about the different points of ashug activity, its kinds and forms, including the book "Poetics of ashug art" by Mursal Hakimov.

In the part of "Introduction" of the book "Poetics of ashug art" the correspondent member of the ANAS A.Nabiyev writes: "M.I.Hakimov has investigated some new poem genres of ashug poetry and he has determined the investigation of original principles of their creation system and spreading. The scientist could substantiate his conclusions about some poetical forms in the theoretical polemics with the Russian, Turkish and other foreign investigators".

"...He is the worthy continuer of M.H.Tahmasib's school".

Another thought by A.Nabiyev is also attracted our attention:

The first part of the monographic book is dedicated to the poetics problems - problems of middle Ages ashug activity which have been studied very little. Let's confess that the poetics of Azerbaijan ashug poetry is an unknown branch in our folklore-study. It needs to be investigating according to this or other mastery problems of ashug art. On the one hand this investigation branch

needs to investigate about hundred genres and formations of ashug poetry, their genre characters, poetical structures and **on the other hand it needs to explain the mastership of ashugs (masters of words, it means poets) which have the unique characters.**

We looked through the fifth part called "The mastery characters of the Ancient and Middle Ages ashug activity" of the book "Poetics of ashug art". The author not only limited the ashug poem kinds and their genres on the base of the activity of masterly ashugs of Ancient and Middle Ages, but he also has drawn the poem genres used in the literary heritage of ashug-poets of the 19th-20th centuries into the research work.

...M.H.Tahmasib writes: "Today's Azerbaijan ashug poem is very colorful and rich due to its form". The kinds and genre peculiarities of ashug poem have been investigated in details.

The author in his work addressed to the word and expression means of Middle Age ashug poetry in a short form in the title "The description and expression means in Middle Age ashug poetry", he hadn't kept the order according to the quite East theoretical system and had given his explanation on the base of the examples.

Paying attention to the proverbs used in the ashug activity we see that they haven't been investigated as "irsalui-masal", they have just been investigated as proverbs; this fact also proves the need of investigating. There are many monographic books about ashug activity, especially about the poetics of ashug activity. Then why did we pay much attention to this book which had been written with very difficulties?

Because the notion "poetics" didn't include only the rhythm, couplet, aruz (the name of the rhythm), syllable, poem forms in itself. Its scientific capacity is more comprehensive. We think that investigating the definite sections of the poetics it would be right and the scientific method of approaching if to note the investigation object in brackets in order to give the concreteness to the essence and subject of the work.

Adjoining with it there are some problems about the ashug poem and eposes waiting for the investigation. First, it is necessary to carry out the determinations on the formation, genre, kind and types of ashug poem and the more scientific and general classification is needed here. If we look through the influence of Sufism motifs to the

folklore and eposes we can imagine the emptiness in this branch very clearly. Substantiating this problem scientifically and determining of its main points are one of the important duties.

One of the interesting investigations of the last period and the is the monographic book "Irfan and Sufism in the national memory system" ("Irfan" is an Arabic word, the meaning of the word is "the knowledge got with cleaning the soul and feelings with the way of discovery"). In this book written by Fakhraddin Salim the detailed information about the science "Irfan" and Sufism being the most important pages of Azerbaijan national ideology is given.

Besides it, one of the important problems is the relation of Qur'an and Islam enlightenment with the classic ashug literature. Each question of this problem has been touched episodically. At the same time the relation of ashug activity with the classical heritage has been investigated very weakly. Being mutual this relation shows itself both in form and subject. Unfortunately, the peculiarities of ashug poetry and the poetry parts of the eposes have been investigated not being based on the original sources, at the same time it has been studied mainly in Russian-Europe poetical system and in episodic form.

The written literature in all levels of its development has derived advantage from the subject and form of the folklore, its language-style characters, the artistic character system, the inexhaustible fluent word treasury and it has made branches on the same national foundation. It is naturally that the ashug activity firstly has been welded from the folklore culture and the oral traditions.

By the lapse of time the newness in the social-political and literary-cultural life changes the subject, topic aim of the ashug art, it becomes the cause for changing, perfection, richness with the new color and pigments of its artistic expression forms. In Islam culture sphere the ashug poetry and eposes developing side by side with the rich classic literature passed the new stage of growth and evolution with the influence of that sphere. The activity of great ashugs and the formation of the beautiful folk eposes were a cause for richness of our literature.

In the ashug literature "ustadname" is known as the important kind of poem and attracts the attention with its subject written in different forms of ashug poem, here mainly the didactic motifs carrying the lesson and admonition character, the wise points are

expressed. One of the main characters of "ustadname" is the richness of it with the proverbs and sayings. As it is known the wisdom, the admonition and the preaching take the special place in the classical heritage and the proverbs and sayings used in the East poetry are investigated with the special name – the term "irsalul-masal". There are too many such motifs in the works of Nizami, Khagani, Sadi and other East classics. Before "ustadname" was used very much in the activity of different master ashugs and later it was added into the beginning of the works as the introduction of this literary kind by the authors of the eposes.

The information about the eposes given in majority of books called "The theory of literature" repeats one another: "The plot line in eposes is strong and courageous, the auxiliary plot lines about the main problem are given and they don't disorder the common plot line".

According to the text capacity the folk eposes are with large range both due to the historicity and the form and content. In the introduction of the book "Azerbaijan folk eposes" it is noted that "... on the base of the epos texts stand the myth, mythological thinking and the legendary myth texts realizing this thought". But unlike the Greek in Turkic eposes the myths carry the episodic character and the life reality, the folk traditions, the life relations are expressed here in details and one of the ancient eposes "The Book of Dede Gorgud" is differed due to this point.

The epos being the difficult kind of our epic folklore creates as a result of the alternation of the prose with the poetry, it joins the music and begins to live in the form of epic-lyric. In the epos "The Book of Dede Gorgud" which is the first great folklore monument of our nation the situation is also so. In order to retell the eposes the special ashugs appeared among the nation. During the history the ashug was the favorite master of the nation. With his mastership he was always close to the nation, to its spirit, he always became sad with the nation, loved and found the comfort with the folk. Before retelling the epos the ashugs chose the "ustadname" according to the content of it. There are such master-ashugs that they are creative. They usually sang the quatrains, the eposes created by them adjoining with the oral folk poem examples and they distinguished from the professional ashugs.

According to the content the eposes are divided into two parts: heroic and love eposes.

The heroic eposes reflect the historical levels of our nation, the struggle against the inner and foreign enemies for its freedom in general form and with the high patriotic feelings. The eposes such as "Dede Gorgud", "Koroglu", "Gachag Nabi" are the heroic eposes.

The love eposes are about the fate of youths loving each other with the great love. Some heroes win their enemies with the power of the artistic word and gain their aims. But in some love eposes the hero can't join his lover and he perishes for his love in the struggle.

The "ustadname" is the wisdom door of the epos; it is the artistic kind personifying the thinness of the classic poetry with the alive, clear folk language. In this kind of poem the national thinking, the love to the humanity, kindness, justice, the ethical-spiritual motifs and the deep content are praised with the style due to the classic period. But it fulfils the beginning function in order to pass somehow into the epos. "Ustadname" – means "the master's admonition", "the master's word", "the master's will". There is no any word resembling this word according to its essence among Arabs, either Turks or Persians.

So the eposes are differed according to their special structures as "masnavi" (distich) used in classic written literature and the "ustadname" and the other poem parts given here find the way to the man heart with its artistic language-style beauty, fluency and fluidity, they influence to the thought and spirit of the readers.

A. Agayev writes: "Usage of "ustadname" at the beginning of the different eposes on the one hand it expresses the folk character which is the main point of the folklore color, the feelings of nation in the poem, on the other hand it expresses the easy language of the nation". But the main aim of the "ustadname" doesn't consist of it. Its main purpose is the wisdom, the lesson and the admonition. That is why the typological likeness between the "ustadname" and the Qur'an style mustn't be forgotten, it means the verses given in this heavenly book are estimated as the lesson for the people. As regards the repetition of some "ustadname"s as the introduction of the eposes its cause connects to the philosophical-edifying importance of the same "ustadname", the personality of the teller telling the "ustadname", his inspiration, his inborn talent and the miraculous power of the pen and

the place in the heart of the nation. For example, the "ustadname" by Ashug Alasgar is differed specially according to this point.

It means as the "ustadname"s take part one the one hand the as the main parts of the structure and composition of the epos from the other hand they strengthen its meaning spirit and mix the different rich colors to it. Though the motley of the form and content of "ustadname"s is changeable its completeness of thought, mastership is so clear, fluent, flowing, harmonious and rich.

Different conclusions are told about "ustadname" that some of them need to be defined more precisely. For example, in the book "The special course from Azerbaijan oral folk literature" by Mursal Hakimov is said:

"In ashug activity the "ustadname"s are mainly written in the form of "Bayati", "Garayli", "Goshma", "Muxammas", "Tajnis", "Divani", "Haydari", "Aliflam" (quatrains: all are the kind of the eastern poem) and etc." Then he continues his thoughts so: "Being as an artistic kind "ustadname" has been formed from the edifying folk sayings and proverbs. Being the brilliant expression of folk wisdom according to the content and thought the proverbs and sayings are the beautiful and lively examples of the artistic word due to the style. In this meaning in the ashug literature the proverbs and sayings take place in the centre of the "ustadname" which is the efficient circle kind."

"Ustadname" is not only the kind of ashug poem that enriches the form, but also it enriches the content. On the other hand it can't be considered correctly to identify it with the proverbs and sayings. Usually the "ustadname" is attracted as the wise saying and the edifying aphorism, but their poetical characters must not be investigated separately but in the frame of the poetics of ashug poem.

"In the "ustadname" the high logic, the didactics causing the reader to think, perfection in the art and other problems are drawn into the foreground". The "ustadname" has taken part in the literature according to the ashug's mastery, the "ustadname" has perpetuated the ashug's name, but the ashug's name and mastery have eternalized the "ustadname". Speaking about Ashug Abbas Tufarganli Hamid Arasli writes so: "Abbas's poems were so harmonic to the wishes of the nation that they have been caused to love the author as the master ashug among Azerbaijan ashugs".

In the book "The kind of ashug poems" by Mursal Hakimov the information about the "ustadname", including the "taassufname" ("regret" the kind of ashug poem) which takes the important part in ashug activity is given: "One can meet the term "ustadname" which connects the poem kinds such as "taassufname", "deyishme", "harba-zorba", "gifulband", "bayati", "garayli", "goshma", "tajnis", "divani", "mukhammas" (in general, Middle Ages eastern poem of five lines, quatrains and etc.) and etc. in itself in Azerbaijan ashug literature". There is a mistake here, it means, it's not right and logical to connect the different kinds of ashug poem on the behalf of the "ustadname". The "ustadname" can be written on these poem kinds and on their elements. As we mentioned before the "ustadname" is a kind of poem which is not differed due to the form and the shape, it is also differed according to its content. On the other hand in comparison with the word "ustadname" to call the "harba-zorba" ("threat") as the "ustadname" is sounded strangely, it impairs the essence of this word.

In other part of the same work the author writes the information with the special title about "taassufname": "Including "oyudname", "nasihatname" ("reprimand", "admonition") there is also a special place of "taassufname" ("regret") in ashug literature. As it is seen from the name of it the "taassufname" is about the inherent feelings, wills and wishes of the masters". The author gives one of the ancient examples from the parts "The Book of Dede Gorgud":

Aruz!

**Mene bu ishi edejeyini bilseydim,
Garagochda gazilig atini minerdim.
Eyni berk demir donu geyerdim,
Gara polad uz gilinjim belime baglardim.**

(Aruz! If I knew that you would do that work, I would mount a horse in Garagoch. I would wear the firm iron cloth and I would take the black, steel sword on me.)

The definite scientific exactness is needed in this thought. It means the feelings and anxieties of the people are so different, if we discover a poem for each of them it will be a lot. The second, it is pity that there is no any term called "taassufname" ("regret") in the

sources. At the same time, the terms "oyudname" and "nasihatname" ("reprimand" and "admonition") are needless and unnecessary, they form the content of the "ustadname". In this way we must create the new kinds of poem such as "hikmetname" and "ibretname" ("wisdom" and "lesson") which contain the essence of the "ustadname" according to the knowledge and the lesson.

Sometimes we meet the discrepant thoughts and confusions in the presentation of the subject: in one part of the book as the author gives the "taassufname" the main part of the "ustadname", in other part he considers it equally to the "ustadname". We think that "taassufname" is not the main part of the epos, it is the topic shade and motley of the "ustadname". The author mentions that "... "taassufnames" are the results affirmed in the position of observation and in the place of evidence testimony. Such wise results are the wills and admonitions from the masters of word to the future generations in order no to be deceived and to make mistakes." So as a result the content and the target of the "ustadname" are the wisdom, the admonition and the lesson.

The thought of three traditional main parts of the eposes, it means "ustadname", the epos and the part "duvaggapma" ("duvaggapma" is a kind of ashug poem used at the end of the epos) has been shown in a short form in the introduction of the first volume of the book called "Azerbaijan eposes". This thought is given differently in the book "Investigations about ozan-ashug activity" by Sadnik Pasha Pirsultanli: "The alike points between the eposes "Asli and Karam" and "Leyli and Majnun" are striking very much. Though many of our eposes end with the "duvaggapma" and weddings both of these eposes end with the tragedy".

According to the author if the roots of the epos "Leyli and Majnun" by Nizami passing from the literary genius have again become the epos which go to the Arabian eposes, then the epos "Asli and Karam", vice versa, is just the product of the artistic thought of nation and having the strict national color it is the local epos theme which has formed in Azerbaijan area.

By the way it is necessary to mention that "Leyli and Majnun" has spread in Arabians as a legend and the Arabian poets haven't appealed to this subject. But in Azerbaijan literature this epos has been brought to the written literature and has been the basis the following

versions of the work by Nizami Ganjavi.

But the ending of the eposes is depended by its content and the individual approach of the master creating the epos. On the other hand the eposes such as Gurbani, Shahzade Abulfaz, Abbas, Farhad and etc. don't end with the "duvaggapma" ("duvaggapma" is a kind of ashug poem used at the end of the epos). In order to clear up this problem we compared the endings of thirty five eposes and the following results were got by us:

twenty seven eposes end with the "duvaggapma", it means this kind takes the important place;

three eposes end with the crying and weeping;

coming from the classical literature "Leyli and Majnun" ends with the "complaint";

"Abbas and Gulgaz", "Bahman and Humay" end with the happy ending;

"Farhad and Shirin", "Asli and Karim" ends with "curse";

"Tanriverdi and Kamal" ends with the "heroism".

The information given about the endings of the epos in the book "Hearings from the country" by Pirsultanli is more extensive than the previous one: "At the beginning of the eposes three "ustadname"s, then the country of the epos, the narration part are given, if the epos ends with the happiness the "duvaggapma" is given, but if ends with the tragedy the "jahannname" (a kind of poem about the world) is given.

In his other work Pirsultanli speaking about the love eposes mentions that the "ustadname" given at the beginning of the epos belongs to the ashugs writing that eposes or the master ashugs lived many years ago. But at the end he pretends that the "mukhammas-duvaggapma" or "jahannname" belonging to the creative ashug are given. In short the epos ends with the name of the person who creates it. According to the author at the beginning of the heroic eposes the "vujudname" (ezel-akhir) (the kind of poem written about the age level of the man), the country of the epos and at the end the "jahannname" are given. Including the interesting opportunities, there is also some superficiality, sparseness and confusion in these considerations. First of all, it is not right to give the decisive order about the end of the love eposes and then the author doesn't explain the content of the "jahannname". If cosmography given in the classical

literature about the creation and the future of the world is intended it is not considered the kind of ashug poem and we can not meet such term in any source; the second, "vujudname" (the kind of poem written about the age level of the man) is the term from the classical literature and we meet it in the examples by Nizami, other classics and in Sufism literary examples.

The author mentions that in some eposes the "arzulama"s (the kind of poem with the content pray) are given instead of the "duvaggapma". We think that being the literary type and poem kind this term can't be accepted as the "taassufname" either. As the wisdom, the admonition and the lesson belong to the content of the "ustadname", the "arzulama" also expresses only the content shade of the "duvaggapma".

We come to the conclusion that the limit among the poem kinds and its content shades has not been determined quite correctly. We would like to note that the eposes collected and published during Soviet periods were told by different people and their old versions haven't been kept. Except the eposes with the known authors the poems by Ashug Alasgar, Dallak Murad and Khasta Gasim are seen more acceptable and impressive among the "ustadname"s of the ancient eposes. But no any examples from the master Ashug Ali are given. May be in the old versions of many eposes the more famous "ustadname"s according to the content and poetics were used. In the "ustadname"s by Ashug Alasgar the wisdom, the admonition and the lesson are expressed more vividly. Even some of them are used as proverbs and sayings:

**Arif olub diyar-diyar gezenin,
Evvel, bashda pur kamali gerekdi.
Oturub-durmagda edebin bile,
Merifet elminde dolu gerekdi.**

(The wise man walking along the country, First of all needs the perfect knowledge. He must know good manners, He must be well-brought up man)

According to the classic poetics the "ustadname"s correspond to the kinds of "irsalul-masal" or the fable. This poetical means serve to

the aesthetic beauty and the intensification content of the word. In fact, this method has crossed to the written literature by the influence of the oral folk literature. This expression means being connected with the folklore thinking style attains the more content becoming richer with the high intellectual characters in the professional masters. These artistic expression means have been used in ashug literature. The poems called "Yakhshidi" ("It is good") and "Gormedim" ("I didn't see") by great folk poet Ashug Alasgar are the perfect examples to this art:

**Bivefanin, mukhannasin, nakesin,
Dogru sozun, duz ilgarin gormedim.
Namerdin dunyada chokh chakdim bahsin,
Namusun, geyretin, arin gormedim.**

(I didn't see the right word and the honest devotion in a false, a coward and a dishonest person. I argued against the betrayer, and I didn't see his honor, self-respect and shame).

In sayings as "irsalul-masal" take the extensive place in Qur'an. In the 69th verse of the surah "Yasin" it is said: "And We have not taught him (Muhammad) poetry, nor is it suitable for him. This is only a reminder and a plain Qur'an."

In other verse it is said:

"Therefore remind (men) in case the reminder profits (them)"
(Al-A'la, 9)

Or:

"Nay, verily, this (Qur'an) is an admonition" (Al-Muddathir, 54)

Everything told by us informs about the origin of the wisdom and admonition, just the unprecedented origin, doesn't it? Doesn't it emphasize the importance of investigations studied basing on Qur'an?

We would like to mention Professor Gazanfar Pashayev who attained the authority as a philologist, folklorist, literary critic, translator and publicist among the scientists investigating the ashug art. The author has told widely about the kinds of ashug poem, their places taken part in ashug art, he has also won the sympathy of the literary-scientific community and ashug fans.

The book called "Goja Azafliyam" ("I am old Azaflı") (Baku, "Nurlar", 2008) which is about the activity of ashug-poet Mikayil Azaflı is one of his great services.

In the "Introduction" we gave the great importance to the "The kinds, genres and forms of ashug poetry" and "The relation of ashug literature with the classical heritage" from the chain of problems about the ashug poetry and investigations of eposes. One of the interesting problems is to organize the continuation of recollecting of ashug poem again, its systematizing according to its place and publication, to tell the truth, the new publication.

That is why the article called "Alasgar soragında" (In Alasgar's tidings) ("Giliyye" gozellemesi (a kind of poem) and the poem "Bu giz" ("This girl")) attracted our attention. It is about the problem not existing in ashug activity, but the author who was very famous had investigated the problem heard different sources.

... Many parts of valuable examples of Alasgar's art treasure needs investigating. The academician Isa Habibbaylı writes: "... That is why collecting, investigating of the ashug's poems is continued successfully".

The author writes in his article that the poem "Bu giz" ("This girl") was heard by Ali Gurbanalı oğlu (he died 3 or 4 years ago in the village Danzik) in his youth age from Ashug Alasgar, Ali's relative Mahammad Safiyev learning that poem by heart had kept in his memory.

The second unknown example is the poem "Giliye". This poem has been got by İman Haziyev who lives in Sallı village of Dereleyez region.

The author writes that information about the poems "Bu giz" ("This girl") and "Giliye" has the common with Ashug Alasgar's art. In last couplet of both poems the masterly ashug has named his name and gives the sign seal being the characteristic for the ashug literature:

Giliye

Vahid bir şahidlik yek tay
Dini Mahammadın dini
Gerek salavat çevire.

Her kimse gorse uzunu,
Alasgar arif yanında.

(We are the only witness, Our religion is Muhammad's religion. Everybody must do blessings when they see her face, Alasgar is near the wise man).

Soyleyir sozun duzunu,
Hemi bu dunyada bajim
Hemi giyametin gunu,
Lenet o shakhsin zatina
Soyleye bohtan Giliye.

(She tells the word correctly, both in this and other world, damn to that person when he calumniates Gili).

Bu giz (this girl)

Alasgar der, gormemishem,
Bu jur gardan surahi.
Yazilibdir sinem uste,
Gozellerin nigahi.
Bu terki bde gozel goren,
Mejnun olar billahi.
Gashlari yay, kirpiyi ox,
Telli mujgandi bu giz!

(Alasgar tells that he hasn't seen such a beautiful figure, the marriage-contract has been written to my breast, If a man sees such a beautiful girl he will become Majnun, her eye-brows are bows, her eye-lashes are arrows, This girl's hair is also arrow.)

According to the investigations on the theme the relations of ashug literature and the classical heritage it is known that except Fakhraddin Salim, in the broad sense of the word the lack of the investigation is seen. One of the uninvestigated pages of the ashug activity is systematically not being the investigation object on the base of its sources (from the point of Qur'an, hadith, commentaries and

Sufism).

We can come to the conclusion from the followings that the theme "Ashug activity and eposes from the point of East poetics and Islamic values" has been dedicated to the actual problem and it will serve to the richness of the uninvestigated problems of the ashug activity which have not been studied till nowadays.

The newness of the monographic book is to definite the place of the East theoretical system and the subject lays of Qur'an in the ashug activity, but the main expected result is to investigate the two points – its content and the usage of Qur'an motifs and the East theoretical system in this activity in a unity form.

Looking through the investigations from the 50s years of the 19th century till nowadays approximately such scientific panel forms. It means during the 50s years the place were given to the investigation of the initial texts and the preparation of the scientific critical texts on the brief base of those texts. In general, during those times the initial source, the text of the author and the handwriting were on the base of the investigation. To know the foreign languages profoundly, especially the Arabic, Persian and Turkic languages, including the ancient language was one of the main terms.

Approximately from 1980 the comparative investigations were preferred.

In 1982 with the order of our common leader Haydar Aliyev the "Fund of Handwritings" was moved to the old building of Supreme Soviet. With the great effort and the wisdom of the late president who gave the high value to the material-spiritual heritage of the nation in 1985 the decision by USSR Council of Ministers about changing the "Fund of Handwritings" into the institute. So in the broad sense of the word he opened the doors of the antiquity of the history, culture and literature of our nation, our national riches collecting the wisdom and values belonging to the nation, our material-spiritual world. The interest to the handwritings, the ancient books, the archive materials being on the base of our talented and famous scientists' activity increased unexpectedly.

But during the 1990s years the thoughts and considerations said about the initial source were given on the base of the ready works. The estrangement from the handwriting, source or the author copy showed itself obviously.

From 2000 the strict changes in the science and the commitment to the roots in this period of literature began to be observed. The original works, the desire of working with the author texts, to know the different foreign languages showed the importance. Depending on the investigation the translation of the work completely or partial by the investigator ensured the scientific character and the authority of the given analysis. That is why the main support and the object of the investigation work is the word "ashug" and the text of his poems. Because if the ashug's word gets the value as the product of his thinking he can take the worthy place generally in our rich literature history, especially in the historical pages of the literature belonging to the ashug's sphere and period.

Let's express our thought in more artistic style with Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan's words: "First of all the literature history is the history of texts. The thing given us by the text is the inner world of the master. Investigating it according to the psychology, physiology and even psychopathic views we can not put it into the literature history not creating the master's spirit portrait and not putting the power in wisdom, feeling, thought, dream with definite methods. As this investigation is on the problem human it is very general".

Presenting the theme to the Science Development Fund under the President of Azerbaijan the following titles were intended to be carried out:

1. **The attitude to "ustadname"s in the ashug activity**
2. **Usage from the classical heritage in the ashug activity**
3. **Ashug activity poetics**
4. **The Islamic values in the ashug activity.**

In the first plan of the investigation presented by us not damaging the essence and the capacity of the work we had to change its structure. So we investigated the problem combining two chapters in one title as "Islamic values in eposes and ashug activity. Islam and Qur'an" in which deriving advantage from the classical heritage in the ashug activity with the Islamic values in ashug activity. Why?!... Because the classical heritage has derived advantage with its whole existence from Qur'an and Islamic values are also the theme lays coming from Qur'an. How could we divide this magnificent unity into different parts? But if we could divide them we think that we had given the repetition in usage of some characteristic examples willingly

or unwillingly. And of course it could damage the work.

“The poetics of ashug activity” was investigated as a part in the investigation.

But about the chapter “The attitude to “ustadname”s in ashug activity” we considered to give it together with the Introduction. It has a chain of causes, let’s mention some of them: As Qur’an has Its own entrance door (Bismillahir-rahmanir-rahim) (In the Name of Allah, the Most Gracious, the Most merciful), in classic literature the eposes written in the form of distich usually begin with the Introduction, Tawhid, description of Allah’s faces and they continue with the Prophet’s Na’t and the description of the Ascension Day.

But the introduction of the eposes taking the important place in Azerbaijan literature consists of the “ustadname”s which also consists of three parts. In this case if we begin the work with the “ustadname”, isn’t it logical?!

The second cause is about the repetition of the information during the approbation of the work about the definite works in the Introduction, giving their thoughts about “ustadname” in other parts. That is why we considered showing our attitude to both of the problems in the Introduction.

The work consists of two parts. The first part is called “Islamic values in eposes and ashug activity. Islam and Qur’an”.

In this part the information about the influence of the religious texts in formation of middle Ages culture, the usage of folklore materials in the collection of the religious texts on a large scale, at the same time collecting of some characters of the artistic activity due to the artistic structure is given.

In this part it is also said about not only the benefit of the historians, secretaries, writers and poets, at the same time the ashugs from the meaning and the notions of Qur’an, even from the artistic stylistic characters are elucidated and in order to increase the confidence of their writings using the word “Tanrı” (“God”).

The second part of the monographic book “Ashug activity and eposes from the point of the East poetics and the Islamic values” is called “The poetics of ashug activity”. One can ask a question why we have taken the East poetics together with the Islamic values as the object of the same work. This question has very easy answers. First of all in order to show the unity of the word “ashug” with its presentation

poetics and the mightiness of the art vividly formed as a result of this unity. The other, important answer of the question comes from the art of the ashugs:

**Kishi gerek zehmet cheksin, der salsin,
Sufre achsin, ad gazansin, der salsin.
Dersi azlar Alasgardan ders alsin,
Alti min alti yuz aye mendedi.**

(The man must take the trouble, he must lay the table, he must earn the fame, let them who know less take lessons from Alasgar, I have six thousand six hundred verses)

Or:

**Alasgaram, men de ichdim bade hey,
Abjad hesabiyla sechdim "ba" de "hey".
Khasta jismim tab eylemir bada hey,
Hech demirsen: Gir goynuma, sin, ishin.**

(I am Alasgar, I drank a glass of drinking, I chose as ABC (alphabet), my ill body can't bear, you don't tell that come to my arm and get warmer)

Telling "Alti min alti yuz aye mendedi" ("I have six thousand six hundred verses") Ashug Alasgar shows his deep knowledge about Qur'an and composing the religious poems with the terms such as metaphor, riddle, numerological he also declares his knowledge about the East eloquence system. As if he finds the analysis in the frame of the sources with the language of ashug art which has put the deep creative sign with his poems.

As it is known the classical writers and poets usually spoke about the courage created from the word and the miracle of the art. The famous word masters such as Nizami, Khagani, Jalaladdin Rumi, Sheykh Mahmud Shabustari, Nasimi, Gazi Burhanaddin, Khatai, Fuzuli, Nabati, Ashug Alasgar had written a lot about the value of the word and preferred each level and position of the word. By the way the artistic word has its own place and the importance of the word art is differed specially in Azerbaijan culture. But first of all the value of

the artistic word is expressed in its metaphorical secret layers.

Ashug Alasgar:

**Danishdigi sozun giymetin bile,
Kelmesinden leli govhar suzule.
Majazi danisha, majazi gule,
Tamam sozu muammali gerekdi.**

(She must know the value of the word, her words must be jeweler, she must speak and laugh magically, and her last word must be mysterious)

If the value of the word investigates just according to the artistic-scientific (the word niceties or the word arts, artistry and the meaning beauties) view, it can find its worthy place.

At the same time in this part not only the word and meaning beauties of the artistic expression means according to the book "Majamiul-adab" are reflected, but also the systematizing has found out due to the sounding of figures.

In fact speaking about the poetics of the ashug activity first of all the human remembers about the "jinas" ("pun"). If we say that the foundation of the ashug activity has been formed with the pun, of course we are not mistaken.

According to the investigation it is known that in 1998 the thesis called "Tajnis in Azerbaijan ashug activity" (tajnis- is a kind of ashug poem) was written by Ph.D. E.Mammadli and the same year the monographic book called "Tajnis mastery" by the author was published ("Nafta-press", Baku, 1998).

The monographic book called "The development history of tajnis in Azerbaijan ashug poetry and written poetry" by Prof. Sadnik Pasha Pirsultanli (Pashayev) was also published ("GDV" publishing house-2010).

We didn't approach to the investigation of this problem according to the word, spiritual, figurative sounding points, taking the different position we preferred the poetical forms used in the ashug activity, but not investigated till nowadays. Giving the analyzed figures sometimes in classical literature comparatively we created the among-literatures artistic portrait. So we tried to show the connection according to this point between two branches of the literature.

РЕЗЮМЕ

Литературные виды и жанры в художественном наследии разных народов отличались в разные исторические времена. Обобщая их можно разделить на три части:

1. **Фольклор и устные литературные образцы;**
2. **Классические литературные формы;**
3. **Новое время и современные литературные формы.**

В азербайджанской литературе есть еще одно направление, которое заключается в ашугской поэзии, и его порой ошибочно представляют только в рамках устных литературных традиций. Во всех случаях литературный процесс в первую очередь вытекает из устных традиций и обладающая этими свойствами ашугская литература, как авторское творчество, соответствует классическому письменному наследию.

В книге М.Г.Тахмасиба «**Азербайджанские народные эпосы (средние века)**» (*Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)*) становимся свидетелями двойственного отношения к этой идее: «Каждый ашуг, создавая свое произведение, в максимальной степени пользуется превратившимся в коллективный творческий продукт наследием живших и творивших до него. Порой пользуется даже готовыми сюжетами, средствами изображения, стилистическими особенностями, готовыми специфическими выражениями, музыкальными ладами и т.д. этой богатой сокровищницы.

Каждое созданное произведение становится притчей во языцех, меняется в исполнении корифеев и хороших профессиональных ашугов, разрабатывается, отшлифовывается, совершенствуется, в настоящем смысле слова становится в большей степени продуктом коллективного труда, нежели произведением одного индивида.

Благодаря всему этому ашугское творчество у нас именуется некой ветвью фольклора, сферой обладающей самобытными специфическими особенностями”.

В другой части того же произведения автор пишет: «Известно, что как ашугская литература не является полностью письменной литературой в настоящем смысле слова, так не является и фольклором. Эту мысль можно высказать и в обрат-

ном порядке. То есть, ашугская литература своим распространением устным путем, сохранением в памяти, в определенной степени анонимностью, многовариантностью, отсутствием стабильного текста, связью преимущественно с древними традициями и т.д. близка к фольклору, обладанием известного «автора» – к письменной литературе».

Богатое литературное наследие восточных народов, написанное на арабском, персидском и тюркском языках, имея ряд общих свойств по форме и содержанию, в то же время выделяется локальными лингво-стилистическими особенностями. Классическая ашугская поэзия, хотя многими признаками и осталась верна локальным и устным традициям, в ней можно встретить и идущие из классического литературного процесса признаки. Говоря иначе, между ашугской поэзией и классическим литературным наследием есть неразрывная связь, и их воздействие друг на друга взаимно.

Рассказанные ранее конкретными авторами и записанные позднее дастаны тоже из этого ряда. У ашугской поэзии есть свои виды и формы, структура и композиция. В этом контексте дастаны отличаются своей структурой и выделяются свойственными эпическому жанру качествами. И в классической литературе записанные в форме месневи дастаны выделяются своей структурой и системой. Месневи, обычно, начинаются с молитвенного обращения, таухид (*термин, которым обозначается догмат о единственности и единстве Аллаха*) и описания атрибутов (*сифат*) Аллаха, продолжаются восхвалением пророка. Эти отрывки в своем роде составляют вступление к произведению. Вступительную часть дастанов, занимающих важное место в азербайджанской литературе, составляют обычно устаднаме (стихи, состоящие из песен-наставлений – прим. пер.). А три части, из которых состоят устаднаме, носят символический смысл. Классические традиции в эпосах соблюдаются в самобытной форме.

Отметим, что в изучении и издании классической ашугской поэзии и народных дастанов осуществлен ряд ценных работ, которые можно обобщить следующим образом:

1. Первичные корни и истоки ашугского искусства, этапы его развития и эволюции;

2. Сбор, систематизация и издание ашугской поэзии;
3. Виды, жанры и формы ашугской поэзии;
4. Создание, развитие, тематика и виды народных дастанов;
5. Сбор и издание дастанов;
6. Ашугская поэзия и поэтика дастанов (преимущественно на основе русско-европейской теоретической системы);
7. Связь ашугской литературы с классическим наследием (частично).

В сфере изучения, сбора и издания ашугской литературы и народных дастанов необходимо особо подчеркнуть заслуги М.Г.Тахмасиба, Г.Араслы и А.Ахундова.

Книга М.Г.Тахмасиба «Азербайджанские народные дастаны (средние века)» («Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)») относится к работам, которые никогда не теряют своего значения и ценности. В части «Несколько слов» этой работы дано системное и научное резюме периодизации этого жанра.

Автор, прежде всего, дает сведения о существовании древних образцов, созвучных с событиями X-XI веков.

Он в той или иной степени сообщив о дастанах, существовавших до XVI-XVII веков в народе, позабытых из-за того, что не были вовремя записаны, однако отразивших свои следы в «Книге отца моего Коркута» («Kitabi-Dədə Qorqud»), осветил путь, пройденный дастаном.

Автор ни один эпос не оставляет в тени. В этом контексте отдельно отмечает живущий в народе, считающийся одним из лучших образцов и созвучный с событиями XII века эпос «Черный Мелик» («Qara Məlik»).

Согласно проведенным им обобщениям, оценивая дастаны в разрезе определенного исторического периода, X-XVI века М.Г.Тахмасиб расценивает как период, в котором созданы самые сильные образцы любовного дастана.

XVI век оценивается преимущественно как эпоха Гурбани, создавшего произведения и по сей день живущие в репертуаре ашугов.

Начиная с первой половины XIX века, запись образцов устной народной литературы, в том числе дастанов, начало

приобретать новое значение. Автор, отмечая увеличение интереса к дастанам в этот период, писал: «Если в прошедшие века это дело не могло подняться выше уровня памяток, антологий отдельных профессиональных исполнителей и заинтересованных любителей, ныне это богатая сокровищница привлекает внимание учителей, ученых, путешественников, и работы по сбору в настоящем смысле слова, в полном значении системными не бывают, носят случайных характер...»

Составленная на основе работ Гамида Араслы, книга «Азербайджанская литература: история и проблемы» (*«Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri»*) начинается с главы, отображающей литературную деятельность нашего ученого-литературоведа по изучению и пропаганде «Книге отца моего Коркута» (*«Kitabi-Dədə Qorqud»*), представляющего собой один из древнейших памятников и состоящей из избранных трудов, посвященных изучению ашугского творчества. Относящийся к устному творчеству с особой заботой, придающий огромное значение сбору, изданию и пропаганде фольклора, Г.Араслы, еще начиная с написанных для средней школы учебников до книги по истории литературы и даже отдельных статей, доносил на научной основе богатства народной литературы до читателей. Автор, впервые издав в Азербайджане «Книге отца моего Коркута» (*«Kitabi-Dədə Qorqud»*), отображающую героические традиции нашего народа, его негибкую природу, бесконечную ненависть к врагу, храбрость и отвагу, оказал большие заслуги изучению памятника и полноценному анализу дастанов. В исследованиях Г.Араслы с особой чуткостью было исследовано и ашугское творчество, неоднократно повествовалось об ашугском искусстве, Гурбани, Сары Ашуге, Туфарганлы Аббасе, Ашуге Алескере и других наших классических ашугах.

Составитель Марьям Ахундова в продолжении своих мыслей о Г.Араслы, пишет: «талантливый литературовед в своих оригинальных исследованиях таких дастанов, как «Асли и Керем» (*«Əsli-Kəram»*), «Шах Исмаил» (*«Şah İsmayıl»*), «Ашуг Гариб» (*«Aşiq Qərib»*) и «Кероглы» (*«Koroğlu»*) высказал научные предположения, сохранившие свою научную ценность и по сей день». И это действительно так!

Может возникнуть вопрос, почему мы так подробно

остановились на этой книге?...

Первое издание «Книги отца моего Коркута» («*Kitabi-Dədə Qorqud*») в Азербайджане, полноценный анализ дастанов является большой заслугой в изучении этого памятника.

Признаком, обратившим на себя наше внимание, является также демонстрация тесной связи этих литератур (устной и письменной – прим.пер.) под заглавием «*Ашугская поэзия и классики*» («*Aşıq poeziyası və klassiklər*») в одноименной книге.

Отметим и то, что изучение связи ашугского творчества с классическим наследием и по сей день находится в числе актуальных тем.

Азиз Мирахмедов написал предисловие под заглавием «*Вспоминая автора, его судьбу*» («*Müəllifi, onun taleyini xatırlarkən*») к этой книге, и завершил ее словами, которыми Г.Араслы закончил свою книгу «*Великий азербайджанский поэт Физули*» («*Böyük Azərbaycan şairi Füzuli*»): «Песни, воспетые гуманным мастером во имя счастья человечества, искренне звучат и по сей день».

Разумеется, автор, озвучивающий произведения, исполняемые мастером, также обретает вечную жизнь своим трудом. Это наблюдалось в творчестве Араслы постоянно.

В исследовании источников, эволюции и этапов развития ашугского искусства в аспекте современной науки, необходимо особо подчеркнуть незаменимую роль профессора М.Гасымлы. Автор в монографии «*Озано-ашугское искусство*» («*Ozan-aşiq sənəti*») концептуально и системно раскрыл важные направления общих тюркских духовных ценностей и культуры, комплекс шаманства, историко-семантическую сущность искусства озана и ашугства.

М.Гасымлы выявил ряд не изученных по сей день проблем, в том числе под заголовком «*Переход от озана к ашугу*» («*Ozan-aşiq keçidi*») всесторонне показал проблему ухода с исторической сцены искусства озана и перехода к ашугскому искусству.

В образовании и последующем развитии каждой литературной школы есть значимая роль среды, и, особенно, школы. Автор показывает связь ашугского искусства в своем развитии со «средой» и «школой», системно исследует по регионам пройденный этим искусством путь. На наш взгляд, это важный вопрос.

Так как началом всего является школа, а дальнейший период развития связан с единством среды и школы.

При изучении ашугской литературы вызывают интерес и книги М.Хакимова и С.Пирсултанлы. А в анализе эпической поэзии на основе научно-теоретической концепции весомой исследовательской работой считается монография «*Поэтический синтаксис азербайджанского эпоса*» («*Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi*») Камиля Нариманоглу. Мы хотели бы выразить отношение к ряду книг, написанных о различных сторонах ашугского творчества, его видах и формах, например, книге Мурсала Хакимова «*Поэтика ашугского искусства*» («*Aşıq sənətinin poetikası*»).

В «*Предисловии*» («*Ön söz*») этой книги член-корреспондент НАНА А.Набиев пишет: «М.И.Хакимов выявил ряд новых форм поэзии, определил первичные принципы системы их возникновения и распространения. В содержательной теоретической полемике с русскими, турецкими и др. исследователями ученый обосновал свои гипотезы о ряде поэтических форм».

«...Он из числа достойных последователей школы М.Г.Тахмасиба».

А.Набиев обратил наше внимание еще на одну мысль: «Первая глава монографии посвящена малоизученной проблеме ашугского творчества средних веков – вопросам поэтики. Признаемся, что поэтика азербайджанской ашугской поэзии все еще является неизученной областью нашей фольклористики. В подобном изучении тех или иных проблем ашугского творчества есть большая необходимость. Эта сфера исследования, с одной стороны, требует раскрытия около 100 видов и форм ашугской поэзии, их жанровых особенностей, изучения поэтической структуры, а с другой стороны, раскрытия тайн мастерства корифеев саза и слова, обладающих неповторимыми качествами».

Рассмотрим пятую главу «*Художественные особенности ашугского творчества древних и средних веков*» («*Qədim və orta əsrlər aşiq yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri*») этой книги. Автор под заглавием «*Формы ашугского стиха и его жанровые особенности*» («*Aşıq şeir növləri və onların şəkli xüsusiyyətləri*»), в отличие от М.Г.Тахмасиба, не ограничил виды ашугского стиха и

его формы лишь творчеством ашугов-корифеев древних и средних веков, привлек к исследованию и стихотворные формы из литературного наследия ашугов-поэтов XIX-XX веков, к которым они обращались.

...«Сегодняшняя ашугская поэзия очень разнообразна и богата формой» – пишет М.Г. Тахмасиб. Виды ашугской поэзии и особенности его видов изучены в достаточной степени.

Автор в своей работе под заголовком «Средства художественной выразительности в ашугской поэзии средних веков» («Orta əsrlər aşıq poeziyasında təsvir və ifadə vasitələri»), не соблюдая принципы восточной теоретической системе, в очень сжатой форме обратился к красоте слова (*лафз - lafz*) и духовным средствам выражения ашугской поэзии средних веков, дал свое объяснение на основе образцов.

Если примем во внимание, что используемые в ашугском творчестве пословицы изучались не как «ирсалул-масал» («irsəlül-məsəl») (*поэтическая фигура, усиливающая смысловую направленность художественной речи, придает ей дидактическую окраску*), а именно как пословицы, сам этот факт подтверждает необходимость изучения вопроса.

Монографий, посвященных ашугскому творчеству, и особенно поэтике ашугского творчества, множество. Так почему мы остановились на этой книге, увидевшей свет в результате большого труда автора? Потому как понятие «поэтики» не включает в себе только виды размера слог, рифмы, аруза. Его научное содержание более обширно. Полагаем, что изучая определенные разделы поэтики, для привнесения конкретики в сущность и содержание произведения, указание объекта исследования в скобках было более верным и научным подходом.

Наряду со всем этим, существует ряд вопросов по изучению ашугской поэзии и дастанов, все еще ожидающих своего решения. Во-первых, приходится вести уточнения над формами, видами ашугской поэзии, и здесь ощущается необходимость в более научной и обобщающей классификации. Если всмотреться в проникновение мотивов мистицизма в фольклор и дастан, то и в этой области можно ясно представить пустоту. Научное обоснование этого вопроса и определение основных его черт представляет собой один из важнейших задач науки.

Интересным исследованием последнего времени является монография «Ирфан и суфизм в системе национальной памяти» («*Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf*»), посвященная до настоящего времени широко не изученной теме. В этой книге Фахраддина Салима дается подробная информация о науке ирфан (сакральное знание) и суфизма, представляющих собой одну из самых значимых страниц азербайджанской национальной идеологии.

Кроме того, одной из серьезных проблем, над которой можно остановиться, является связь Корана и исламского просвещения с классической ашугской литературой. К отдельным вопросам этой проблемы обращались эпизодически. Вместе с тем, связь ашугского творчества с классическим письменным наследием также была слабо освещена. Эта связь, будучи взаимной, проявляется и формой, и содержанием. К сожалению, отличающаяся самобытностью поэтика ашугской поэзии и поэтических отрывков в дастанах изучалась не опираясь на первичные источники, а эпизодически и фрагментарно, преимущественно в рамках русско-европейской поэтической системы.

Письменная литература на всех стадиях своего развития пользовалась содержанием и формой фольклора, её лингвостилистическими особенностями, системой художественных образов, неисчерпаемой сокровищницей слов, доносящей читателю суть сказанного в простой и красноречивой форме, и на этой самой национальной основе распустилась. Естественно, что ашугское творчество в первую очередь порождено фольклорной культурой и устными традициями. С течением времени нововедения в общественно-политической и литературно-культурной жизни, наряду с изменением содержания, тематического замысла ашугского искусства, становятся причиной и изменения его форм художественного выражения, совершенствования, насыщения новыми красками. В атмосфере исламской культуры развивающаяся рядом с богатой классической литературой ашугская поэзия и дастаны, под влиянием этой среды, прошли новый этап возвышения и эволюции. Творчество великих ашугов-наставников и появление прекрасных народных дастанов стали причиной обогащения Азербайджанской литературы.

В ашугской поэзии уstadнаме признается важным сти-

хотворным жанром и написанный в различных формах ашугской поэзии этот вид обращает на себя внимание своим содержанием, в нем выражаются, преимущественно, дидактические материалы поучительного и назидательного характера, а также глубоко-мысленные вопросы. Одним из основных свойств уstadнаме является их насыщенность пословицами и поговорками. Как известно, мудрость, наставление и нотация занимают особое место в классическом наследии и в восточной поэтике используемые поэтами пословицы и выражения подобные поговоркам различаются особым названием – термином «ирсалул-масал». В произведениях Низами, Хагани, Саади и других восточных классиков таких мотивов чрезвычайно много. Уstadнаме поначалу широко использовалось в творчестве отдельных мастеров, а впоследствии были добавлены авторами дастанов к началу произведения в качестве вступления этого литературного жанра.

Данные о дастанах сведения в книгах «Литературной теории» («*Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*») большей частью повторяют друг друга: «В дастанах сюжетная линия бывает крепкой и от-важной, к основному вопросу подается вспомогательная сюжетная линия, они не нарушают единую сюжетную линию».

Большие по содержанию тексты народных дастанов обладают широким диапазоном и историчностью, а также формой и содержанием. В предисловии книги «*Azərbaycan xalq dastanları*») говорится, что «в основе текстов дастана лежат миф, мифологическое сознание и созданные этим сознанием легендарные мифические тексты». Однако в тюркских дастанах мифы, в отличие от греков, носят эпизодический характер, и здесь реалии жизни, обычаи и традиции народа, семейно-бытовые отношения находят более широкое выражение и один из самых древних эпосов «*Книга отца моего Коркута*» («*Kitabi-Dədə Qorqud*») отличается этим.

Являющийся сложным видом нашего эпического фольклора, дастан возникает в результате чередования прозы с поэзией, соединяется с музыкой и начинает жить в эпико-лирической форме. Это можно сказать и о первом фольклорном памятнике нашего народа «*Книга отца моего Коркута*» («*Kitabi-Dədə Qorqud*»). Для сказания дастанов из народа появлялись особые ашуги. Ашуг исторически был любимым народом мастером слова.

Своим искусством он был близок к народу, к его духу, горевал вместе с ним, радовался с ним, находил вместе утешение. Прежде чем рассказать дастан, они выбирали соответствующее его содержанию уstadнаме. Были такие мастера-ашуги, которые сами были творцами. Наряду с образцами устной народной поэзии, читали свои гошма, собранные дастаны и отличались от профессиональных ашугов.

Дастаны по своему содержанию делятся на две группы: героические и любовные дастаны.

Героические дастаны в обобщенной форме и с высоким чувством патриотизма отображают пройденные народом исторические периоды, его борьбу со внутренними и внешними врагами во имя своей свободы. Такие дастаны, как «*Книга моего Деда Коркута*» («*Kitabi-Dədə Qorqud*»), «*Кероглы*» («*Koroğlu*»), «*Гачаг Наби*» («*Qaçaq Nəbi*») являются героическими дастанами.

Любовные дастаны повествуют о молодых людях, беззаветно любящих друг-друга большой любовью. Порой герои мощью художественного слова побеждали своих врагов, достигали своей цели. В некоторых любовных дастанах герой не добивается своей возлюбленной, погибает в борьбе за свое желание.

Уstadнаме является вратами мудрости дастана, художественным видом, воплощающим в художественной форме специфические тонкости классической поэзии богатой живым, ясным народным языком. Присущие дастану такие нравственно-духовные мотивы, как народное сознание, человеколюбие, доброта, справедливость, праведничество, и глубокое содержание воспеваются в этом виде стихотворения сообразно классической эпохе. А это, в некотором роде, выполняет начальную функцию перехода к дастану. Уstadнаме означает слово наставника, положение наставника. И у арабов, и у тюрков, и у персов нет выражения соразмерного по значению этому слову.

Следовательно, дастаны, как и используемые в классической письменной литературе месневи, выделяются самобытной формой, и в них уstadнаме и другие стихотворные фрагменты своей художественной лингво-стилистической красотой, точностью и плавностью находят путь к сердцу человека, воздействуют на сознание и дух читателя.

А.Агаев писал: «Использование уstadнаме в начале разных

дастанов является, с одной стороны, народностью, являющейся одним из основных показателей его фольклорного колорита, с другой стороны, воспеванием чувств и ощущений народа в поэзии, с другой стороны, является выражением подпитанного живым народным языком простого языка». Однако основная суть уstadнаме, основной показатель не заключается только в этом. Его основной замысел заключается в мудрости, поучении и наставлении. С этой точки зрения, нельзя забывать про типологическое подобие между уstadнаме и стилистикой Корана, поскольку, данные в этой небесной книге аяты расцениваются как поучение для человека.

Что касается повторения одного и того же уstadнаме в качестве вступительных вѳор к нескольким дастанам, то основная причина этого кроется в его философско-глубокомысленном значении, личности, вдохновении, необычайном таланте исполняющего уstadнаме автора, чарующей мощи его пера и места, которое он занял в душе народа. Например, в этом смысле особо выделяются уstadнаме Ашуг Алескера.

Следовательно, если уstadнаме, с одной стороны, выступают в качестве составной части построения и композиции дастана, с другой стороны, усиливают его смысловой дѳух, придают ему различные смысловые оттенки. Насколько уstadнаме динамичны разнообразием своей формы и содержания, настолько ясна, плавна, чиста, текуча, гармонична и поэтически богата его идейная завершенность, художественность, искусство.

Об уstadнаме высказываются различные предположения, часть из которых нуждается в уточнении. Например, Мурсал Хакимов в книге «Специальный курс устной азербайджанской народной литературы» («Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından kurs») писал: «В ашугском творчестве уstadнаме пишутся в формах «баяты», «герайлы», «гошма», «мухаммас», «таджнис», «дивани», «гейдари», «алифлам» и др.». Далее он так продолжает свою мысль: «Уstadнаме как художественный вид сформировался из народных выражений и пословиц. Пословицы и поговорки, содержанием и идеей, являющиеся ярким выражением народной мудрости, и стилистически представляют собой живые, прекрасные образцы художественного слова. В этом смысле в ашугской литературе в центре уstadнаме, сфера применения

которого широка, находятся пословицы и поговорки».

Устаднаме является видом, обогатившим ашугскую поэзию не только формами, но и содержанием. С другой стороны, этот жанр не верно будет идентифицировать с пословицами и поговорками. Устаднаме в большей степени запоминаются как мудрые и поучительные выражения, и их поэтические особенности должны исследоваться не отдельно, а в рамках ашугской поэзии.

В устаднаме на первый план выдвигаются сильная логика, заставляющая задуматься читателя дидактика, завершенность в искусстве и прочие подобные вопросы». Устаднаме заняло свое место в литературе именно из-за принадлежности перу ашуга-мастера, устаднаме увековечило имя мастера, а имя, искусство мастера увековечило устаднаме. Гамид Араслы пишет об Ашуге Аббасе Туфарганлы: «Стихотворения Аббаса настолько соответствовали чаяниям народа, что долгое время порождали любовь к своему автору как ашугу-наставнику среди азербайджанских ашугов».

Мурсал Хакимов в своей книге «Виды ашугской поэзии» (*«Aşıq şeirinin şakilləri»*) наряду с устаднаме, сообщает и о теессуфнаме (сожаление), занимающем значимое место в ашугском творчестве: «В Азербайджанской ашугской литературе часто встречаем термин устаднаме, объединяющий в себе такие виды как устаднаме, теессуфнаме, перекликание, угроза, загадка-каламбур, написанные в формах баяты, герайлы, гошма, теджнис, дивани, мухаммас и т.д.». Здесь допущена ошибка, так как объединять различные формы ашугских стихов под названием устаднаме неверно и нелогично. Устаднаме может быть написано на основе этих стихотворений и их элементов. Как отмечалось и выше, устаднаме выделяется не только формой, но и содержанием. С другой стороны, называть хербе-зорба (угрозы) устаднаме, в сравнении со словом устаднаме звучит странно. в какой-то степени повреждает значение этого слова.

В другом месте того же произведения автор под другим заглавием пишет о теессуфнаме-сожалении: «Наряду с ойуднаменотацией, насихатнаме-назиданием особое место в ашугском творчестве занимает и теессуфнаме-сожаление. Как видно и из названия, теессуфнаме связано с внутренними чувствами и бес-

покойством, намерениями и чаяниями, которые переживали мастера саза и слова». Один из древних образцов его автор приводит в пример из сказаний «Книги отца моего Деда Коркута» («*Kitabi-Dədə Qorqud*»):

Аруз!

**Если б знал, что со мной сделаешь такое дело,
В Каракоче оседлал бы богатырского коня,
Надел бы крепкую железную кольчугу,
Опоясался бы своим черным булатным мечом.**

(Aruz!

*Mənə bu işi edəcəyin bilsəydim,
Qaraqoçda qazılıq atını minərdim.
Əyni bərk dəmir donu geyərdim,
Qara polad üz qılıncım belimə bağlardım.)*

Считаем необходимым научно уточнить эти высказывания. Так как, чувства и ощущения людей индивидуальны и различны, то если для каждого из этих чувств создать отдельную форму стиха, им числа не будет. Во-вторых, к сожалению, ни в одном источнике нет термина «*теессуфнаме*» («сожаление»). Вместе с тем, уже нет нужды и в терминах «*əyüdnatə*» («нотация») и «*nəsihətnatə*» («назидание»), так как эти понятия и составляют сущность *устандаме*. По этой логике, мы должны, назвать хикмет-мудрость и ибрет-поучение, которые составляют сущность *устандаме*, соответственно терминами «*хикметнаме*» и «*ибретнаме*» и таким образом создавать все новые виды и жанры.

В этой книге мы порой сталкиваемся с противоречивыми взглядами и путаницей: автор, в одной части работы представляет *теессуфнаме* как составную часть *устандаме*, в другом месте равняет его с *устандаме*. А это, на наш взгляд, является не составной частью, а тематическим оттенком, тематическим разнообразием *устандаме*. Автор подчеркивает, что «*теессуфнаме* представляют собой результат, подтвержденный наблюдениями за происходящим событием. Столь мудрые заключения в некотором роде представляют собой завещание и наставление

мастеров саза и слова последующим поколениям с тем, чтобы не были обмануты, не допустили ошибку». Следовательно, в конечном итоге, содержанием и целью устаднаме является мудрость, наставление и поучение.

В предисловии, написанной к первому тому «Азербайджанских дастанов» («*Azərbaycan dastanları*») в лаконичной форме говорится о том, что дастаны состоят преимущественно из трех частей, то есть *устаднаме*, самого дастана и «*дуваггапма*» в конце («*дуваггапма*» – *ашугское стихотворение в народных дастанах, обычно восхваляющее невесту и дающее ей наставление – прим. пер.*). А в книге Садник Паши Пирсултанлы «Исследования по озано-ашугскому творчеству» («*Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar*») эта мысль представлена в несколько иной форме: очень заметны схожие признаки между «*Асли и Керем*» («*Əslî Kərəm*») и «*Лейли и Меджнун*» («*Leyli və Məcnun*»). В то время как большинство наших дастанов заканчиваются «дуваггапма», свадьбой или помолвкой, оба дастана завершаются трагедией».

Согласно автору, если восходящий к арабским легендам «*Лейли и Меджнун*» («*Leyli və Məcnun*»), пройдя через литературный гений Низами, снова стал дастаном, то «*Асли и Керем*» («*Əslî Kərəm*»), наоборот, представляет собой продукт именно художественного сознания народа и является текстом сформированным на территории Азербайджана, локальной эпической темой, имеющей серьезный национальный колорит.

К слову отметим и то, что «*Лейли и Меджнун*» («*Leyli və Məcnun*») был распространен у арабов в качестве легенды и арабские поэты к этой теме не обращались. А в азербайджанской литературе Низами Гянджеви впервые принес этот сюжет в письменную литературу и заложил основу последующих версий сюжета.

Что касается финала дастана, этот вопрос зависит от его содержания и индивидуального подхода сочинившего дастан мастера. С другой стороны, Версия Дири «*Гурбани*» («*Qurbani*»), «*Шахский сын Албульфаз*» («*Şahzadə Əbülfəz*»), «*Аббас*» («*Abbas*»), «*Фархад*» («*Fərhad*») и пр. подобные дастаны вовсе не заканчиваются дуваггапма. Для внесения ясности в этот вопрос мы сравнили окончания 35 дастанов и пришли к такому выводу:

* 27 дастанов заканчиваются дуваггапма, следова-

тельно, этот вид занимает основное место;

* 3 дастана завершаются плачем и причитанием;

* Пришедший из классической литературы «*Лейли и Меджнун*» («*Leyli və Məcnun*») заканчивается шикаетнаме - жалобой;

* «*Аббас и Гюльгяз*» («*Abbas və Gülgəz*»), «*Бахман и Хумай*» («*Bəhmən və Hüməy*») завершаются счастливой концовкой;

* «*Фархад и Ширин*» («*Fərhad və Şirin*»), «*Асли и Керем*» («*Əsli və Kərəm*») завершаются проклятьем;

* «*Таурыверди и Камал*» («*Taŋriverdi və Kamal*») завершается героизмом.

Сведения о концовке дастанов, данные в работе Пирсултанлы «*Услышанное мною в родном краю*» («*Eldən-obadan eşitdiklərim*»), более обширны, чем предыдущие: «В начале дастана дается три уstadнаме, затем прозаическая часть дастана, повествовательная часть, если дастан завершается счастливо, дувагапма, если же трагедией – *джаханнаме (cahannamə)*».

Пирсултанлы, повествуя в другой своей работе о дастанах, отмечает, что представленные в начале дастанов уstadнаме принадлежат сочинившему дастан ашугу, или жившим задолго до него ашугам-наставникам. И претендует на то, что в конце обязательно следует мухаммас-дувагапма или же «джаханнаме» сочинившего этот дастан ашуга. Одним словом, дастан завершается строкой, увековечивающей имя создавшего его человека. Согласно автору, в начале героических дастанов дается вуджутнаме (vücutnamə), прозаическая часть дастана, в конце – джаханнаме. В этих предположениях, наряду с интересными моментами, имеется некоторая поверхностность, разбросанность и путаница. Во-первых, давать категорическое суждение о концовке любовных дастанов неправильно; затем, автор не раскрывает, из чего состоит «джаханнаме». Если подразумевается данная в классической литературе комография о сотворении и конце мира, то это не считается видом ашугского стихотворения, и ни в каком источнике подобный термин мы не встречаем; во-вторых же, «вуджутнаме» является термином, пришедшим из классической литературы и его мы видим у Низами и других классиков, в суфийских литературных источниках.

Автор подчеркивает, что в некоторых дастанах вместо дувагагма представляются пожелания. На мой взгляд, этот термин, как и «теессуфнаме» (сожаления), не может быть принят в качестве литературного жанра и формы стиха. Как мудрость, наставление и поучение относится к содержанию устаднаме, так и пожелание выражает лишь оттенок содержания дувагагма.

Таким образом, приходим к такому выводу, что граница между видами поэзии и оттенками его содержания не была выявлена достаточно точно.

Хотели бы отметить еще вопрос о том, что собранные и изданные в советский период дастаны были сказаны различными лицами и их старые версии не остались на руках. Кроме дастанов, авторы которых известны, среди устаднаме других древних дастанов стихи Ашуга Алескера, Деллека Мурада и Хесте Гасыма выглядят более соответствующими и сильными. А из наследия такого мастера-корифея как Ашуг Алы не был представлен ни один пример. Возможно, в старых версиях многих дастанов были использованы более известные содержанием и поэтичностью устаднаме. В устаднаме Ашуга Алескера мудрость, назидание и поучение выражаются более явно. Часть из них даже стала притчей во языцех, используются как пословицы и поговорки:

**Мудрец, что путь держит,
Прежде всего умом должен блистать.
В поведении чтобы меру знал,
Науку вежливости сполна должен изучить.**

*(Arif olub diyar-diyar gəzənin,
Əvvəl, başda pür kamalı gərəkdi.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi)*

Устаднаме с точки зрения классической поэзии в большей степени соответствуют видам *ирсадул-масал* или же *басни*. Это поэтическое средство служит эстетической красоте слова и усилению содержания. В действительности, это средство в письменную литературу перешло под воздействием устной народной литературы. Эта художественная форма выражения, связанное с

фольклорным мышлением, обогатившись высокими интеллектуальными образцами у профессиональных мастеров, отображает еще большее содержание. Эти художественные средства выражения более широко используются в ашугской литературе. Гошмы «Хорошо» («Yaxşıdı») и «Не видал я» («Görmədim») великого народного певца Ашуга Алескера являются прекрасным примером этого искусства:

**У неверного, предателя, нечеловека,
Честного слова, верного обета не видал я.
Много пережил я из-за предателей,
Чести, усердия, стеснения не видал я.**

*(Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin,
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim.
Nəmərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim)*

Выражения подобные ирсалул-масал занимают широкое место в Коране. В 69-ом аяте суры Ясин говорится: «Мы не учили его (Мухаммада) поэзии, и не подобает ему это. Это-не что иное, как напоминание и ясный Коран»

В другом аяте говорится:

«Назидай же (напоминай) [людям посредством Писания], если полезно назидание [если видишь, что люди слушают и прислушиваются]» (Сура Аля: аят 9).

Или же:

... Нет это (Коран) назидание (Сура Кияма).

Разве не сообщает все сказанное нами о происхождении мудрости и наставления, к тому же не имеющего равных в происхождении? Не подчеркивается ли значение изучения подобного рода тем ссылаясь на Коран?

Среди ученых, изучавших ашугское искусство, а также ашугов, творящих и обеспечивающих жизнь этому искусству, хотим отметить и выросшего в среде саза и слова лингвиста, фольклориста, литературоведа, переводчика и публициста Газанфар Пашаева Автор подробно говорил о видах ашугской поэзии, об их месте в ашугском искусстве и своими работами заслужил

уважение литературно-научной общественности и любителей ашугов. Книга «Я старый Азафлы» («*Qoca Azaflıyat*») (Баку: Нурлар, 2008), повествующая о творчестве ашуга-поэта Микаила Азафлы, относится к его большим заслугам.

В «Предисловии» в цикле вопросов по изучению ашугской поэзии и дастанов, мы придали большое значение «*Видам, жанрам и формам ашугской поэзии*» («*Aşıq poeziyasının növ, janr və şəkilləri*») и «*Связи классического наследия с ашугской литературой*» («*Aşıq ədəbiyyatı ilə klassik irsin əlaqəsi*»). Интересным моментом является и то, что в настоящее время продолжается сбор ашугской поэзии, локальная систематизация и организация издания, вернее, обновленного издания.

В этом смысле наше внимание привлекла статья под названием «*В поисках Алескера*» (гезеллеме «*Гули*») и стихотворение «*Эта девушка*») («*Ələsgər sorağında*») («*Giliyə gözəlləməsi və «Bu qız» şeiri*»). Это обращение известного ученого к одной новости, не нашедшей своего отображения в ашугском творчестве, но о которой он получил информацию.

...Значительная часть ценных образцов сокровищницы искусства Алескера все еще нуждается в поисках и изучении. Поэтому сбор, изучение стихотворений ашуга с успехом продолжается и сегодня – пишет академик Иса Габиббейли.

В своей статье автор пишет, что мухаммас-гезеллеме с рефреном «*Эта девушка*» («*Bu qız*») Али Гурбанали оглы, скончавшийся 3-4 года тому назад в селе Данзик, услышал в молодости, участвуя в меджлисе Алескера, а близкий родственник Али-киши Магомед Сафиев, выучив наизусть этот образец, сохранил в своей памяти.

Второй неизвестный образец, о котором мы сообщим, является гезеллеме с рефреном «*Гули*» («*Giliyə*»). А эту гезеллеме мы получили с помощью Имана Газиева, жившего в селе Саллы уезда Даралаяз.

Гезеллеме «*Эта девушка*» («*Bu qız*») и «*Гули*» («*Giliyə*»), о которых мы дали короткие сведения, пишет автор, гармонично созвучны с искусством Алескера. В последней строфе обоих гезеллеме ашуг-корифей упомянул свое имя, поставил печать, свойственную ашугской литературе.

«Гили» («Giliyə»)

Мы единые свидетели
Ее вера - религия Мухаммеда
Салават совершить должен.
Если кто увидит лик его,
Алескера при мудрецах.

Молвит правдивое слово,
Сестра моя на этом свете
И в день судный
Будь проклят тот, кто
Скажет клевету Гили.

*(Vahid bir şahidik yek tay
Dini Məhəmmədin dini
Gərək salavat çevirə.
Hər kimsə görsə üzünü,
Ələsgər arif yanında.*

*Söyləyir sözün düzünü,
Həmi bu dünyada bacım
Həmi qiyamətin günü
Lənət o şəxsin zatına
Söyləyə böhtan Giliyə)*

«Эта девушка» («Bu qız»)

Алескер говорит, не видел я,
Такое статное тело.
Написано на груди моей,
Брак красавиц.

Красоту такую повидавший,
Меджнуном станет, клянусь.
Брови луком, ресницы стрелами,
Длинноволосая эта девушка!

*(Ələsgər der, görməmişəm,
Bu cür gərdən sürəhi.
Yazılıbdır sinəm üstə,
Gözəllərin nigəhi.*

*Bu tərkibdə gözəl görən,
Məcnun olar billəhi.
Qaşları yay, kirpiyi ox,
Telli müjgəndi bu qız!)*

На основе проведенных нами исследований, в широком понимании слова, стало известно об отсутствии исследования на тему связи ашугской литературы с классическим наследием, исключая Фахраддина Салима. Одной из неизученных страниц ашугского творчества является отсутствие системного объекта исследования на основе источников (с точки зрения Корана, хадисов, комментариев и суфизма), которыми он подпитывался.

Из сказанного нами можно прийти к выводу, что тема «*Ашугское творчество и дастаны в контексте восточной поэзии и исламских ценностей*», ставшее объектом нашего исследования, посвящена актуальной проблеме и послужит обогащению, в широком смысле слова, не изученных до сего дня страниц ашугского творчества.

Новизна монографии заключается в определении места восточной теоретической системы и Коранических сказаний и содержания в ашугском творчестве, а главный ожидаемый итог - в демонстрации единства в этом творчестве (*ашугском – прим.пер.*) двух особенностей, до сего дня не изученных в ашугском творчестве: мотивов Корана, охватывающих содержание, смысловые пласты, на которое оно настроено, и сферу использования восточной теоретической системы.

При кратком рассмотрении исследований с 50-х годов XX века по настоящее время вырисовывается примерно следующее научная картина. Так, в 50-ые годы уделялось широкое место изучению первичных источников, подготовке текстов научной критики на сокращенной основе этих текстов. В целом, в этот период в основе исследования находились - первичный источник, авторский текст и рукопись. К основным условиям относились и

углубленное знание иностранных языков, особенно арабского, персидского и тюркского языков, и в том числе старого алфавита.

Начиная примерно с 1980-х годов стало отдаваться предпочтение сравнительным исследованиям.

В 1982 году распоряжением нашего великого лидера Гейдара Алиева «Фонд рукописей» был переведен в бывшее здание Верховного Совета. В результате больших усилий и мудрости покойного президента, придающего высокую ценность к материально-духовному наследию народа, в 1985 году Кабинет министров СССР издал постановление о превращении в Институт «Фонда рукописей». И этим, в широком понимании слова, открыл миру древность истории, культуры и литературы нашего народа, врата национального богатства, материально-духовного мира, вобравших в себя мудрость и ценности, присущие этому народу. Возрос интерес к рукописям, старинным печатным книгам, архивным материалам, лежащих в основе произведений наших талантливых и известных ученых.

В 1990-ые годы же взгляды и предположения выдвигались на основе уже написанных готовых работ. Явно проявлялось отдаление от рукописи, источника или авторского текста.

Начиная примерно с 2000-го года в науке происходят серьезные изменения и в литературе этого периода еще более усиливается связь с корнями. Усиление тенденции к работе с оригинальными произведениями, авторскими текстами, вывело на передний план важность знания различных иностранных языков. В зависимости от работы, перевод исследователем труда целиком или частично обеспечивал большую научность и основательность анализа. Именно по этой причине, основным объектом исследовательской работы является ашугское слово, текст его стихотворений. Поскольку, если слово ашуга получит свою цену исключительно как продукт его сознания, то займет достойное место в богатой истории нашей литературы в целом, и особенно на страницах истории литературы среды и периода свойственного самому ашугу.

Эту мысль более художественно выразим словами профессора доктора Али Нихад Тарлана: «История литературы, прежде всего, является историей текстов. Данное нам текстом есть внутренний мир мастера. Не исследовав эти тексты в рамках

современной науки в психологическом, физиологическом и особенно в психопатическом аспектах, не воссоздав моральный и духовный портрет мастера слова, не определив его музы знаний, чувств, мыслей и фантазий, мы не сможем включить его в историю литературы. Так как объектом этой проблемы является человек, это очень щепетильный вопрос».

Представляя тему в Фонд развития науки при Президенте Азербайджанской Республики предполагалось выполнение исследования под следующими заголовками:

1. Отношение к устаднаме в ашугском творчестве

2. Использование классического наследия в ашугском творчестве

3. Поэтика ашугского творчества

4. Исламские ценности в ашугском творчестве.

В ходе исследования мы вынуждены были сделать изменение структуры в первично представленном плане, при условии не нанесения вреда содержанию и объему произведения. Так, использование классического наследия в ашугском творчестве и исламские ценности в ашугском творчестве объединили и изучили под заголовком *«Дастаны и исламские ценности в ашугском творчестве. Ислам и Коран» («Dastanlar və aşıq yaradıcılığında islami dəyərlər. İslam və Quran»)*, научная нагрузка которой равна двум главам. Почему?!... Поскольку классическое наследие на протяжении всего существования пользовалось Кораном, и сами исламские ценности представляют собой пласты тем, исходящие из Корана. Как можем мы разделить это величественное единство на отдельные главы? Даже если разделим, полагаем, в использовании ряда характерных образцов волей-неволей допустим повторы. А это нанесет вред работе.

«Поэтика ашугского творчества» («Aşıq yaradıcılığının poetikası») в исследовании рассмотрена в отдельной главе.

Что касается раздела *«Отношение к устаднаме в ашугском творчестве» («Aşıq yaradıcılığında ustadnamələrə münasibət»)*, считаем необходимым представить эту часть вместе с Предисловием. Существуют ряд причин и мы отметим некоторые из них: как у Корана есть свои входные ворота (Бисмиллахи-рахмани-рахим), в классической литературе вступления к записанным в форме месневи дастанов начинаются с минаджат (т.е. излитие

души перед Аллахом), таухид (т.е. догмат о единственности и единости Аллаха), восхваления лиц Аллаха, продолжаются восхвалением пророка и вознесения.

А вступительными вратами дастанов, занимающих важное место в азербайджанской литературе, являются состоящие из трех частей уstadнаме. В таком случае, не логичнее было бы начать произведение уstadнаме?!

А вторая причина связана с тем, что при апробации работы, представляя сведения об определенных работах в Предисловии, их взгляды об уstadнаме - в другом разделе, допускается повторяемость. Поэтому наше отношение по этим двум вопросам мы сочли целесообразным включить в Предисловие.

Исследование состоит из двух частей. Первая глава называется «*Дастаны и исламские ценности в ашугском творчестве. Ислам и Коран*» («*Dastanlar və aşıq yaradıcılığında islami dəyərlər. İslam və Quran*»). В этой главе представляются сведения о влиянии религиозных текстов на формирование культуры средневековья, о широком использовании фольклорных материалов в собрании религиозных текстов, вместе с тем о содержании религиозных текстов с точки зрения своего эмоционального воздействия и художественной структуры, о многих особенностях художественного творчества.

В главе рассказывается о том, как в средние века историки, секретари-писари, писатели и поэты, а также ашуги пользовались не только значением и понятиями Корана, но даже его художественными стилистическими особенностями, а также говорится о том, что они для повышения степени достоверности, опирались на слово Всевышнего.

Вторая глава монографии «*Ашугское творчество и дастаны в аспекте восточной поэтики и исламских ценностей*» («*Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından*») называется «*Поэтика ашугского творчества*» («*Aşıq yaradıcılığının poetikası*»). Может возникнуть вопрос, почему в этой работе мы наряду с исламскими ценностями привлекли к исследованию восточную поэтику? У этого вопроса есть очень простой ответ. В первую очередь для наглядной демонстрации единства ашугского слова с поэтикой, его представления и величественности появившегося как результат этого

единства искусства. Другой, значимый ответ вопроса вытекает из творчества ашугов:

**Мужчина потрудиться должен, вспотеть,
Скатерть накрыть, имя заработать, дверь открыть.
Не учи пусть у Алескера возьмут уроки,
Шесть тысяч шестьсот аятов у меня.**

*(Kişi gərək zəhmət çəksin, dər salsın,
Süfrə açsın, ad qazansın, dər salsın,
Dərsi azlar Ələsgərdən dərs alsın,
Altı min altı yüz ayə məndədi).*

Или же:

**Алескер я, и я выпил чашу эй,
По абджаду выбрал «ба» и «хей».
Больное тело ветром унесет,
Не скажешь даже: Приди ко мне, прижмись сильней.**

*(Ələsgərəm, mən də içdim bədə hey,
Əbcəd hesabıyla seçdim "ba" də "hey".
Xəstə cismim təb eyləmir bədə hey,
Heç demirsən: Gir qoynuma, sən, işin.)*

Говорящий «Шесть тысяч шестьсот аятов у меня» Ашуг Алескер, используя в стихосложении термины метафора, загадка, абджад (мнемотехнический способ классификации букв арабского алфавита) в различных стихотворениях, явно демонстрирует глубокое знание восточной системы красноречия. Словно оставивший глубокий творческий след своими стихами ашуг, языком своего искусства ведет анализ в рамках источников.

Нет такого классического писателя и поэта, чтобы не повествовал о подвиге, чуде искусства, сотворенного словом. Такие мастера слова, как Низами, Хагани, Джелалэддин Руми, Шейх Махмуд Шабустари, Насими, Гази Бюрханеддин, Хатаи, Физули, Набати, Ашуг Алескер достаточно повествовали о ценности слова, позиции слова, которое ставили выше отваги. В этом

у художественного слова есть самобытное место и в азербайджанской культуре, в которой значение искусства слова выделяется своей особенностью. Ценность художественного слова же прежде всего выражается в его тайных пластах, обретших метафоризацию.

Говоря словами Ашуга Алескера:

**Сказанному слову цену знал,
Каждое слово подобно жемчужине.
Иносказательно говорил, иносказательно смеялся,
Все слова загадочными должны быть.**

*(Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Kəlməsindən ləli gövhər süzülə.
Məcəzi danışa, məcazi gülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdə)*

Если ценность слова будет изучаться именно в художественно-научном аспекте (словесные изыщества или же красота слова, художественность и смысловые красоты), то может найти достойное место.

В главе, вместе с тем, согласно книге «Маджмауль-адаб» («Məcəziül-ədəb»), нашло свое отображение систематизация средств художественного выражения не в контексте красоты слова и смысла, а в контексте созвучия фигур.

В действительности, говоря о поэтике ашугского творчества, прежде всего вспоминаются джинасы-каламбуры (омонимы). Если скажем, что закваска ашугского творчества замешана на рифмовке омонимов, не ошибемся.

В результате наших исследований стало известно, что в 1998-ом году Э.Маммадли была написана кандидатская диссертация «Таджнис в азербайджанском ашугском творчестве» («Azərbaycan aşıq yaradıcılığında təcnis»), в том же году бы напечатана монография автора под названием «Мастерство таджниса» («Təcnis sənətkarlığı») (Баку, Нафта-пресс, 1998).

В 2010-ом году увидела свет и монография профессора, доктора филологических наук Садник Паши Пирсултанлы (Пашаев) под названием «История развития таджниса в

азербайджанской ашугской поэзии и письменной поэзии» («Azərbaycan aşıq poeziyasında və yazılı poeziyada təcnisin inkişaf tarixi») (издательство Гянджинского Государственного Университета - 2010).

Мы к изучению этого вопроса не подошли ни с точки зрения красоты слова, ни с духовной, ни созвучия фигур, а заняв иную позицию, отдали предпочтение поэтическим формам, используемым в ашугском творчестве, но до сего дня не изученным. Показывая анализируемые фигуры порой в сравнении с классической литературой, мы создали межлитературное художественное табло. И этим мы постарались показать связь между двумя ветвями литературы в этом аспекте.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
I FƏSİL	
Dastanlar və aşiq yaradıcılığında islami dəyərlər. İslam və Quran	35
Son söz	247
II FƏSİL	
Aşiq yaradıcılığının poetikası	263
Son söz	345
Summary	356
Резюме	378

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Texniki redaktoru: Anar Mədətov
Korrektorlar: Lalə Ələkbərova
Şəfəq Tağyeva

Çapa imzalanmış 06.05.2016
Şerti çap vərəqi 25,25. Sifariş № 47
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.